УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (39-40) Рік X

ДЕСЯТИЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА
1963—1973

НЬЮ ЙОРК 1973 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
627 Mitchell Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто, Онт.:

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництво на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129
USA

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Головне представництво «Українського Історика»:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (39-40)

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1973 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: Любомир Винар

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Адреса Редакції і Адміністрації:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Ціна цього числа амер. дол. 8.00

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 12.—

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14

ЗМІСТ

РІЗНЕ

АРХІВНІ МАТЕРІЯЛИ

КОНФЕРЕНЦІЇ І З'ЇЗДИ

CONTENTS

Любомир Винар

З ПЕРСПЕКТИВИ ДЕСЯТЬОХ РОКІВ: «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК», 1963—1973

Ґенеза і багаторічний розвиток «Українського Історика», як єдиного українського історичного журналу поза межами України, заслуговує на всебічне обговорення і об'єктивну історичну аналізу.

У листопаді 1973 року минає повних десять років від появи першого числа «Українського Історика», яке начислювало всього 24 сторін і появилося накладом 200 примірників. Перші три числа фірмувала Історична Комісія «Зарево», а від 4-го числа «Українського Історика» в 1964 році видання журналу перебрало новостворене Українське Історичне Товариство. Саме тому розвиток журналу рівночасно віддзеркалює історію розвитку УІТ, а водночас до певної міри української історичної науки поза межами України.

Дослідження історії «Українського Історика» немислиме без відповідної оцінки стану української історичної науки в 1960-их роках, як також діяльности поодиноких наукових установ, які мали безпосереднє відношення до історичних дослідів. Лише тоді можна зрозуміти причини постання журналу і його дальший розвиток.

З нагоди десятиліття «Українського Історика» в українській пресі появилося багато статтей, а також відбулися окремі наукові конференції і зустрічі з громадянством. Саме під час одної зустрічі один учасник висловив думку, що десятилітня поява «Українського Історика» це «правдиве історичне чудо», якщо до уваги взяти важкі обставини, серед яких приходилося видавати журнал, цю правдиву трибуну української історичної науки. Тут приходиться лиш підкреслити, що без самопосвяти та ідейного горіння гурта українських дослідників-співробітників «Українського Історика», без допомоги наших представників, читачів і нечисленних меценатів, які зрозуміли вагу історичного журналу, і української історичної науки — ми не могли б розбудувати наше видання і поставити його на належний рівень. Їм всім — будівничим української історичної науки належиться щира подяка і признання. І якщо до сьогодні появилося 40 чисел «Українського Історика» то в тому значна заслуга належиться саме їм, які не зневірилися і допомогли розбудувати наше видання.

Автор цих рядків не має наміру писати «ще одну» ювілейну193 статтю про «Українського Історика». Головним моїм завданням є подати

правдиву історію розвитку журналу, насвітлити тематичний профіль і структуру «Українського Історика», подати його провідні ідеї і врешті поділитися з читачами моїми думками про дальший розвиток нашого журналу.

Цей короткий нарис опрацьований на основі архівного матеріялу УІТ, мого записника за роки 1958—1970, а також інших матеріялів, що відносяться безпосередньо до нашої теми. Архівні матеріяли включають листування співробітників «Українського Історика», членів УІТ, а також нашу кореспонденцію і відповідні друковані матеріяли.

Можливо, що в декого будуть певні критичні зауваги відносно браку т. зв. «історичної перспективи» для належної оцінки історичного розвитку «Українського Історика». Деякі історики наголошують вимогу відповідної часової перспективи потрібної для об'єктивної оцінки досліджуваних подій, діячів і явищ. Така перспектива, на їхню думку, дозволяє на об'єктивнішу і спокійнішу аналізу досліджуваного явища. Ми повністю розуміємо вагу історичної перспективи в історичному досліджені. Проте заразом приходиться ствердити, що доволі часто через цей постулят перспективи часу, яка щонайменше охоплює 50 років, багато важливих тем з найновішої української історії не опрацьовано, а тим часом розгублено чимало першоджерельних матеріялів. Багато учасників подій повмирало не залишивши по собі жадних писаних слідів. Тому дуже часто бракує відповідної архівно-джерельної документації, без якої немислиме насвітлення і історична аналіза досліджуваного явища. Хоч би згадати для прикладу історію розвитку українського наукового життя. Дотепер не маємо обширної історії НТШ, Українського Наукового Т-ва в Києві, «Записок НТШ», «України» Грушевського і т.д. — цей список можна б продовжити в безконечність. У даному випадку, автор цих рядків, обстоює думку, що історію «Українського Історика» і УІТ вже можна і треба писати тепер, по гарячих слідах праці, доки живуть співробітники подій, які зможуть доповнити цей нарис. Кожний історик, який має задовільно опановану історичну методу досліду і є відповідальним за свою працю у насвітленні і аналізі недавноминулих подій, може стати вище своїх суб'єктивних міркувань, своїх емоцій і на основі відповідних джерел подати об'єктивну картину досліджуваного явища. Саме тому віримо, що дослідження історичного розвитку «Українського Історика» буде найкращим відзначенням десятиліття нашого журналу.

Початки «Українського Історика»

Ґенеза і розвиток «Українського Історика» безпосередньо пов'язані з станом української історичної науки в Україні і поза нею після Другої Світової Війни, а зокрема в 1950-их і 60-их роках. Цей стан був незадовільний і мав усі познаки великої кризи історичних дослідів в Україні і поважних недомагань нашої історіографії у віль-

ному світі. Ця кризовість позначилася не лише в аспекті якости наукової продукції українських істориків, але також значною мірою в певній психологічній та ідеологічній прірві, яка ділила різні покоління українських істориків.

В умовах підсовєтської дійсности був немислимий вільний і нормальний розвиток української історіографії, неможливий творчий обмін думками серед істориків. Українська історична наука перебувала у підневільному стані і стала служкою уряду і комуністичної партії, а українські історики були змушені придержуватися офіційної схеми совєтської історіографії. Так було також в 1940-их і 50-их роках в яких, за вдалим окресленням проф. О. Оглоблина заходами партії була створена «уніфікована й навіть уніформована совєтська українська історіографія».[1]

Здається, що найкращим барометром незавидної долі української історичної науки в совєтській Україні може послужити зміст і ідеологічні заложення Українського Історичного Журналу, який появляється із липня 1957 році у Києві і є офіційним органом Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України — філіялу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. З нагоди 10-и ліття журналу Ф. П. Шевченко у програмовій статті, як головний редактор УІЖ, писав, що одним із головних завдань цього офіціозу совєтської української історіографії є «висвітлювати питання пролетарського інтернаціоналізму й радянського патріотизму, дружби українського народу з усіма народами Радянського Союзу, історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, зокрема соціялістичної співдружності, світового революційного руху й міжнародних відносин... Завданням журналу є також викриття ворожої ідеології та фальсифікації історії».[2] Зовсім послідовно на сторінках УІЖ біля 90% матеріялу присвячується партійно-пропаґандистським матеріялам, які не мають жадного відношення до історичного наукового дослідження. Лише дуже рідко в цьому офіціозі появляються вартісні історичні праці, але і в них автори часто змушені сплачувати данину комуністичній ідеології. У 1960-их роках не було найменших познак, щоб цей стан історичної науки в Україні поправився на краще.

На еміґрації, по закінченні 2-ої світової війни, зустрінулися різні покоління українських істориків, представників різних історичних шкіл і історіософічних напрямків. Немає сумніву, що ця зустріч істориків з різних українських земель і старої еміґрації позитивно вплинула на пожвавлення наукових дослідів. Завдяки наполегливій праці українських учених відновлено авдиторне навчання в Українському Вільному Університеті (1946) та інших високих українських

---

[1] Олександер Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію,* Нью-Йорк, 1963, стор. 6.

[2] Ф. П. Шевченко, «Українському Історичному Журналу 10 років», *Український Історичний Журнал,* ч. 6, 1967, стор. 4.

школах. У 1947 році відновлено діяльність найстаршого українського наукового товариства НТШ, а в 1946 році покликано до життя УВАН, як спадкоємця наукових традицій Української Академії Наук, заснованої 1918 році в Києві. Біля цих наукових осередків зосередили свою працю українські історики. Здавалося, що для української науки, а зокрема історіографії настане нова доба відродження. Проте образ не був такий рожевий. Покійний проф. Борис Крупницький мабуть перший звернув увагу на кризовий стан української історичної науки на еміґрації. У своїх статтях він наголошував перш за все незрозуміння українською спільнотою потреб української науки, нездоровий вплив політичних партій на її розвиток і врешті невідрадні відносини, серед яких приходилося працювати українським вченим. Також він підкреслював незадовільний доплив молодих історичних сил і розглядав питання зміни поколінь істориків. В цій цікавій аналізі стану еміґраційної історичної науки не згадано справи координації наукової праці між науковими товариствами, яка в тому часі була мінімальною і не сприяла розвиткові українознавчих дисциплін. Це саме явище бачимо і в пізніших роках. У зв'язку із масовим виїздом українських еміґрантів за океан у 1950-их роках НТШ і УВАН розгорнули працю в США, Канаді і інших країнах. Можна сказати, що члени НТШ зосередили свою енерґію на видаванні *Енциклопедії Українознавства* за головною редакцією проф. В. Кубійовича. Також треба згадати, що НТШ неперіодично видавало *Записки НТШ*, в яких нераз друковано історичні праці, а також інші видання. Була також цікава спроба відновити українознавчий журнал «Сьогочасне і минуле» — але по двох перших випусках цей журнал перестав існувати.[4]

З рамені УВАН, починаючи від 1951 року, почав появлятися англомовний журнал «Анали», Шевченківські Збірники і деякі монографічні видання.[5] Обидві установи мали свої історичні секції і цілу низку історичних комісій, які одначе не мали своїх окремих публі-

---

[3] Борис Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України*, Мюнхен, 1959, стор. 123—138.

Автор констатував, що серед української спільноти «нераз помітне було байдуже або зневажливе ставлення до українських культурних потреб... на самому культурному полі було чимало аномалій, зв'язаних саме з надзвичайним розвитком еміґраційного політиканства. Драстично кажучи, кожна партія хотіла б мати свою „Культуру". Не було зрозуміння до того, що культурна сфера має свої окремі завдання, які не можна підпорядкувати партійним диктатам... а головне все ж таки те, що не було відповідного зрозуміння серед українського громадянства, не було культурної атмосфери, без якої неможлива поява визначних творів» (стор. 126—127).

[4] Докладніше про діяльність НТШ в праці В. Кубійовича, «Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 р.», *Український Історик*, ч. 1—2 (37—38), 1973, стор. 8—42.

кацій. В Европі українські високі школи і римський осередок Отців Василіян також видавав історичні видання.[6] Кожна наукова установа мала свої цілі і завдання і в міру спроможностей провадила свою працю. Основним недомаганням українського наукового життя в 1950 і 60 роках була повна відсутність координації наукової праці, а також браку відповідного пляну, на основі якого можна б певні наукові проєкти реалізувати спільними силами наукових установ. Нераз особисті антагонізми між науковцями, які часто ставили особисті амбіції вище загального добра української науки, спричинювали непотрібні напруження і непорозуміння між поодинокими науковими установами і не дозволяли як слід розгорнути співпрацю між українськими істориками і українськими науковими товариствами. Це все гальмувало розвиток української історичної науки і зневохочувало молодих істориків брати участь в праці товариств, в яких правдиву наукову працю замінено іншими формами діяльности. І саме на цьому фоні загального стану української науки, а зокрема історіографії, родяться перші спроби порушити питання координації праці істориків, а головно видання українського історичного журналу. Рік 1956 можна уважати до певної міри переломовим для майбутньої появи «Українського Історика». Вже з початком того року автор цих рядків вирішив присвятити свою увагу і енергію активізації питання видавання історичного журналу. У статті «До організації історичних дослідів» я писав слідуюче: «Наші наукові інституції через матеріяльні злидні не можуть спромогтися на періодичний історичний журнал. Це дуже велике недомагання. Його могли б видавати НТШ і УВАН спільно. Наукові Записки НТШ і Збірники УВАН, як також «Україна» проф. Борщака, появлюються неперіодично, а тому не можуть стати тим органом, навколо якого згуртувалися б наші дослідники. *Отже створення періодичного історичного журналу є невідкладною потребою».*[7] Рівночасно автор у згаданій статті видвигнув потребу організації історичного товариства для кращої координації наукових дослідів.[8]

---

[5] Докладніші звідомлення про працю УВАН поміщено в збірниках *Десятиліття Української Вільної Академії Наук у США*, Нью-Йорк, 1961, і *Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне Видання.* 1945—1965. Зредаґували Леонід Соневицький і Олександер Домбровський. Нью—Йорк, 1967.

[6] Докладніше в праці Любомира Винара, «Сучасний стан української історичної науки», *Календар-Альманах Нового Шляху* за 1967 рік, Вінніпеґ, 1967, стор. 119—138.

[7] Любомир Винар, «До питання організації історичних дослідів», *Свобода*, ч. 33, 21 лютого 1956 р.

[8] «Знаючи, що спроби створення координаційного тіла для дослідів і співпраці часами не вдаються (а така можливість в нашій дійсности є), можна знайти інший вихід: можна б оформити професійне товариство українських істориків, яке заступало б інтереси своїх членів, інтереси української історії, як також історії Східньої Европи... Звичайно наші суґестії вимагають ґрунтовної дискусії всіх зацікавлених».

Проте 1956 рік і наступні роки не принесли позитивної розв'язки видвигнутого питання. Бажана дискусія над самозрозумілою потребою історичного журналу не розвинулася — наукове українське життя дальше пливло старими ручаями і українська історична наука дальше не мала свого періодичного видання. Автор цих рядків не збентежився цею невдачею і вирішив підождати на кращі дні. Отже, як бачимо, «Український Історик» має свою «передісторію», подібно, як інші видання і події. Проте це свідчить, що Року Божого 1956, ми бажали, щоб наші дві головні наукові установи УВАН і НТШ *спільно* видавали репрезентативний історичний журнал. Ця концепція не зреалізувалася без огляду на те, що автор цих рядків переговорював справу видання історичного журналу з деякими установами й істориками.

Пригадую, наприклад, що під час одної поїздки проф. В. Кубійовича під кінець 1950-их років я порушив питання видавання українознавчого журналу з рамені НТШ на подобу колишньої «України» М. Грушевського. В. Кубійович засадничо погоджувався з ідеєю видавання українознавчого журналу, але заразом заявив, що не вірить в його реалізацію через брак редактора, який повністю міг би присвятитися редаґуванню такого видання. Беручи до уваги, що НТШ в Европі було в першу чергу зайняте виданням Енциклопедії Українознавства, песимізм проф. Кубійовича був зовсім зрозумілий. Проте арґументи про неможливість видавати історичного або українознавчого журналу мене не переконали і ми не зрезиґнували з пляну його видання.

І так прийшов рік 1963. У моєму записнику під датою 1. І. 1963 року знаходимо таку нотатку: «До сьогоднішнього дня українські наукові установи не спромоглися на видання репрезентативного історичного журналу. Немає сумніву, що дальший розвиток української історіографії у вільному світі великою мірою залежатиме від видання історичного періодика, в якому співпрацювали б історики пов'язані з НТШ, УВАН та іншими установами. Це мусить бути орган незалежної української історичної думки, в якому могли б співпрацювати всі ґенерації українських істориків, а також чужинецькі історики, які досліджують минуле України і Східньої Европи. На цьому форумі треба піддати науковій критиці тенденційні писання советських і західних істориків, в яких історія України представлена в кривому дзеркалі. Там будуть появлятися нові історичні студії, будуть обговорюватися усі важливіші видання присвячені нашій історії. Вже пора українським історикам мати свою власну трибуну для обміну думок, для наукової критики. Мені здається, що для осягнення цієї мети треба буде плисти проти хвиль загального збайдужіння української громади до потреб української історичної науки, треба перебороти упередження багатьох людей, які хоча і займаються історичними дослідами, проте дотепер гальмували працю тих, які за-

гальне добро ставили вище своїх приват. Хай 1963 рік стане роком, в якому український історичний журнал стане дійсністю».[9]

Проте самі новорічні постанови ще не розв'язували питання започаткування нового історичного журналу. Ми стояли перед цілою низкою засадничих справ, які вимагали позитивної розв'язки. В першу чергу треба було накреслити головні завдання журналу і запевнити співпрацю поважніших істориків. Також треба було знайти відповідну установу, яка фірмувала б видання, подумати про матеріяльне забезпечення і врешті піднайти відповідну назву для журналу та друкарню. З початком 1963 року я звернувся до проф. О. Оглоблина, тодішнього голови Історичної Комісії УВАН, і передового українського історика, і просив його про пораду і співпрацю. Проф. Оглоблин зовсім позитивно поставився до нашого задуму і обіцяв свою співпрацю. Таке саме становище зайняла пані проф. Наталія Полонська-Василенко, тодішній декан філософічного факультету УВУ, проф. Я. Пастернак, проф. П. Курінний і інші визначні науковці. З молодших я звернувся до д-ра Марка Антоновича, який обіцяв свою повну допомогу і обіцяв спопуляризувати справу історичного журналу на конадському терені. Отже ще перед появою першого числа «Українського Історика» була запевнена моральна піддержка деяких визначних українських науковців, які розуміли вагу історичного журналу. Водночас деякі з них висловлювали побоювання, що таке видання не зможе довго вдержатися і тому радили обережність у всіх наших починах. Рівночасно я звернувся до проф. В. Дубровського, проф. М. Ждана, д-ра Романа Климкевича, д-ра Олександра Домбровського та інших вчених з проханням надсилати відповідні матеріяли до першого числа «Українського Історика», який мав появитися під кінець 1963 року. Всі вони запевнили свою співпрацю і обіцяли дати повну моральну піддержку в нашій праці. Докладно пляни видання я обговорив з проф. Богданом Винарем, який тоді проживав в Денвері, близько університетського містечка Болдеру в Колорадо, де провадилася уся підготовча праця для видання «Українського Історика».

У 1963 році не було жадних виглядів, щоб НТШ і УВАН спільно могли б видавати історичний журнал. Щоправда ще в 1962 році в УВАН заплянували видавати «Історичний Збірник», але цей проєкт не зреалізувався.[10]

Ми вирішили видавати «Українського Історика» з рамені Історичної Комісії «Зарева», яка вже була знана із своєї діяльности ширшим

---

[9] *Записник* (рукопис) за рік 1963. Архів автора.

[10] У 1962 році за ініціятивою проф. І. Лисяка-Рудницького постала Редакційно-Видавнича Комісія «Історичних Збірників УВАН». Без уваги на численний склад редакційної колеґії заплановані істор. збірники не побачили денного світла. Це служило наглядним доказом, як важко видавати періодичне історичне видання.

кругам громадянства.[11] Українська Видавнича Спілка в Чікаґо погодилася друкувати наше видання на догідних умовах за що належиться подяка тодішньому управителеві друкарні п. М. Панасюкові та п. І. Петручкові, який полагоджував наші рахунки. Тоді я застановлявся над назвою нашого періодика і по деякому часі вирішено журнал видавати під назвою «Український Історик», який мав спершу появлятися, як історичний бюлетень. Залишалося неполагодженим питання фінансування журналу. Це питання і по сьогоднішний день позитивно не розв'язане. Проте в 1963 році д-р Марко Антонович передав деякі фонди, які залишилися по «Розбудові Держави», решту покрили ініціятори видання і нечисленні добровільні датки. І так в грудні 1963 року появилося перше число журналу. У редакційній статті з'ясовано завдання «Українського Історика» так:

«Основна мета нашого видання — зазнайомити ширші круги нашого громадянства з історичними дослідами українських і чужинецьких науковців, присвяченими в першу чергу історії України і Східньої Европи. Будемо старатися всебічно насвітлювати історичну проблематику, наукову діяльність українських і чужинецьких інституцій, інформувати про працю поодиноких дослідників, подавати огляди нових видань і взагалі провадити поточну історичну бібліографію.

«Здається, що українські науковці, як також ширші круги громадянства вже давно відчували потребу такого видання, що подавало б здобутки і огляд українського наукового життя. Ми хотіли б, щоб „Український Історик" сповняв функцію історичного й інформаційного журналу усіх наших наукових інституцій. Тому до співпраці запрошуємо українські наукові установи, поодиноких науковців і всіх тих, які цікавляться проблемами української історії. Бажаємо, щоб наш журнал став правдивим дзеркалом здобутків нашої історичної науки».

---

11 «Зарево» — Об'єднання українських студентських товариств національного солідаризму постало в Мюнхені у 1949 році. Головним організатором і духовим батьком «Зарева» був д-р Марко Антонович. Він видвигнув і зреалізував концепцію «студійних комісій» «Зарева», в яких гуртувалися молоді дослідники ідеологічної і українознавчої проблематики. Згодом «Зарево» стало академічним товариством і включало також старших членів. Головним виданням «Зарева» була «Розбудова Держави» (редактором спершу був Марко Антонович, а згодом Богдан Винар), квартальник присвячений українознавчій і ідеологічній проблематиці. Члени студійних комісій містили свої праці на сторінках Р.Д. Журнал виходив протягом 1951—1958 рр.

Перша наукова конференція Історичної Комісії відбулася у 1955 році в Торонті (докладний звіт з цеї сесії появився в «Свободі» п. н. «Сесія Історичної Комісії „Зарево" в Торонті», ч. 451, з 9. VIII. 1955). У 1961 році Історична Комісія запроектувала видання «Історіографічного Збірника» але через фінансові труднощі цей проєкт не зреалізовано. З Історичною Комісією «Зарево» співпрацював проф. О. Оглоблин, проф. Я. Пастернак, проф. П. Курінний, Павло Грицак і цілий ряд інших дослідників.

Ми хотіли у редакційній статті ще раз наголосити наше бажання, щоб «Український Історик» став *спільним* журналом наших наукових установ. Також підкреслено інформаційний характер видання, яке мало сповняти ролю історичного бюлетеня, в якому був би поданий актуальний матеріял про біжучу працю наукових установ і окремих вчених.

У першому числі УІ появилася також стаття проф. О. Оглоблина н. т. «Завдання української історіографії на еміґрації», в якій автор подав у ядерній формі свої думки про обов'язки українського історика у вільному світі і основні завдання української історіографії. Ця стаття викликала широкий відгомін серед читачів журналу.

Тепер прийшлося ждати на відгуки публичної опінії на перший випуск «Українського Історика». Звідусіль приходили листи із моральною піддрежкою, із заохотою до дальшої праці. Вони були великою підтримкою для основника і редактора журналу. Пригадую, як сьогодні, реакцію на перше число УІ, проф. С. Гаррісона Томсона з Колорадського університету, видатного американського ученого і редактора престижевого Journal of Central European Affairs. Під час нашої розмови він сказав, що українські історики вже давно повинні мати свій журнал, якщо хочуть, щоб европейські і американські історики запізналися з працями своїх українських колеґ. Історичний журнал є правдивим покажчиком розвитку історіографії даного народу і тому добре, що українці вже будуть мати свій історичний орган. Врешті Томсон сказав майже «пророчі слова», мовляв «але ви не знаєте, який тягар взяли на свої плечі. Видання журналу це є «фул тайм джаб» і «через видання мого журналу не маю часу закінчити деякі власні наукові праці» — і в дальшому побажав «Українському Історикові» доброго розвитку.[12] Вже в дуже короткому часі я переконався, що Томсон мав рацію коли твердив, що видання журналу вимагає і забирає майже увесь час. Проте ішлося про наш власний орган, про видання, яке було потрібне для дальшого розвитку української історіографії — і тому ми не жалували витраченого часу і енерґії.

Другий випуск «Українського Історика» вже начислював 56 сторін (чч. 2—3, 1964) і це вказувало на значний ріст видання. В цьому часі покликано до життя Редакційну Колеґію, в яку входили, крім головного редактора, Марко Антонович, Наталія Полонська-Василенко, Богдан Винар, Василь Дубровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич і Олександер Оглоблин. Як бачимо членами РК були вчені різних ґенерацій і крім істориків входили також дослідники суспільних наук і допоміжних історичних дисциплін. Отже вже був гурт ідейних людей, які включилися в розбудову «Україн-

[12] Проф. С. Гаррісон Томсон, один з кращих знавців середньовічної історії, як також історії західних слов'ян, назагал позитивно ставився до українських істориків. Він був основником і редактором декількох історичних періодиків і автором цілої низки історичних праць. Докладніше про його життя і творчість в нашій праці *S. Harrison Thomson*. Bio-bibliography. Boulder, University of Colorado, 1963.

ського Історика». Треба зазначити, що тоді один з найбільш активних членів Ред. Колеґії був проф. О. Оглоблин, який не лише був суворим критиком надісланих матеріялів, але завжди давав доброзичливі поради відносно дальшого розвитку УІ. Це саме можна сказати про д-ра Марка Антоновича, одного з найближчих співробітників журналу, а заразом його мовного редактора. Перед нами стояло нелегке завдання поширити круг співробітників і тематику «Українського Історика». Також треба було спопуляризувати журнал серед громадянства і наукового світу і вкінці забезпечити бодай мінімальну його фінансову базу, без якої не можна було б дальше видавати УІ. Вже під кінець 1964 року ми бачили ріст УІ і вирішили замість історичного бюлетеня видавати історичний журнал. Доволі важко передати наші тодішні почування і емоції. Для нас не існувало нічого неможливого — всі зусилля були спрямовані на розбудову нашого одинокого історичного періодика, на службу рідній історичній науці, яка нарешті спромоглася на свій власний орган. Усі причетні до цього діла горіли огнем самопосвяти і хрустального ідеалізму. Ми знали, що «Український Історик» мусить вдержатися і дальше рости. Було це почуття великої сатисфакції і задоволення сповненого обов'язку. Звичайно ми не мали жадних ілюзій, що початок «Українського Історика» був більш, як скромний. Ми воліли почати нашу працю скромним історичним бюлетенем і опісля робудувати його в справжній репрезентативний орган української історичної науки. Ми старалися робити так, щоб наші слова покривалися з нашими ділами.

Постання У.І.Т. і дальший розвиток «Українського Історика»

Ґенеза Українського Історичного Товариства тісно в'яжеться з виданням «Українського Історика», а також із станом української історичної науки на початку 1960-их років. Звичайно так буває, що спершу твориться відповідне товариство або організація, а згодом появляються його видання. УІТ у цьому відношенні був вийнятком. «Український Історик» дав основний почин організації історичного товариства.

На початку лютого 1964 року автор цих рядків відвідав проф. О. Оглоблина в Людлов і обмінявся думками про дальший розвиток історичного журналу. Нам було ясно, що журнал треба вдержати і належно розбудувати. Ішлося про репрезентативний журнал української історичної науки. Під час розмови я згадав про можливість створення Українського Історичного Інституту або Українського Історичного Товариства, які могли б фірмувати видання «Українського Історика». Ідея організації такого тіла не була нова — вона була ще видвигнена 1956 році.[13] Історична Комісія «Зарева» не могла перебрати

[13] Гляди примітка ч. 8.

До речі на цьому місці хочу згадати про іншу спробу створити подібне історичне товариство. Проф. Теодор Мацьків у своєму листі від 24. II.

Зустріч у Лудлов, США (лютий 1964) основника «Українського Історика» проф. Любомира Винара з проф. Олександром Оглоблином

на себе такого великого завдання і не мала відповідних матеріяльних засобів, щоб вдержати журнал. Проф. Оглоблин порадив над цими справами уважно застановитися, щоб новостворене товариство не наразилося на несправедливу критику інших наукових установ. Протягом наступних місяців велася жива переписка між редактором «Українського Історика» і цілим рядом українських вчених. На цьому місці не маємо змоги подати детайлі ґенези УІТ — лиш обмежимося

1965 р. писав, що ще в 1960 році в часі Історичного Конґресу у Стольгольмі присутні українські історики «обговорювали справу створення такого товариства, оформленням якого занявся колеґа Лисяк Рудницький» (Архів УІТ). У 1963 і 64 роках нам не було нічого відомо про заходи проф. І. Лисяка-Рудницького відносно створення історичного товариства. Перший раз про цю ініціятиву ми довідалися від проф. Т. Мацькова з Акрону у лютому 1965 року.

до найважливіших справ. Тут лише хочемо з подякою згадати доброзичливі поради проф. О. Оглоблина, д-ра Р. Климкевича, проф. Наталії Полонської-Василенко, д-ра Марка Антоновича, д-ра О. Домбровського і ряду других людей, які причинилися до конструктивного обміну думками в справі майбутнього Товариства. У висліді покликано у листопані 1964 р. до життя Ініціятивну групу УІТ,[14] яка начислювала 17 членів і мала підготовити установчі збори Товариства. Тут лише згадаємо, що проф. Полонська-Василенко запропонувала, щоб з редакційної Колеґії УІ створити Ініціятивну групу УІТ. У своєму листі від 15. XI. 1965 вона писала: «Вашу думку про заснування Товариства цілком підтримую. Я гадаю можливим перетворити редакцію на ініціятивну групу». Цю думку також поділяв проф. Оглоблин, який також наголошував потребу заснування УІТ на широкій базі — тереторіяльній (цілий український вільний світ) і особовій (не самі лише історики).[15] Ці поради, а також суґестії інших співробітників «Українського Історика», взято до уваги при опрацюванні звернення Ініціятивної групи УІТ. У четвертому числі УІ появився комунікат Ініціятивної групи, в якому точно з'ясовано завдання майбутнього товариства, а саме: «1. Об'єднувати істориків, а також активних прихильників української історичної науки; 2. Пильнувати і боронити інтереси вільної української історичної науки; 3. Нотувати і виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СРСР і у вільному світі; 4. Видавати і розбудувати історичний журнал «Український Історик» і допомагати у виданні монографічних праць з історії України». У згаданому документі підкреслено ще цілу низку інших завдань УІТ. Була це широка програма активізації української історичної науки та істориків поза межами України.

Дня 1 березня 1965 року у висліді референдуму 45 членів основників постало Українське Історичне Товариство[16] і так зачався новий період розвитку «Українського Історика». Основоположники УІТ мали перед собою надзвичайно важкі і відповідальні завдання. Одним з найважливіших завдань саме і була дальша розбудова «Українського

---

[14] Членами Ініціятивної Групи були (подаємо в поазбучному порядку): Марко Антонович, Богдан Винар, Любомир Винар, Ілля Витанович, Олександер Домбровський, Василь Дубровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Петро Курінний, Михайло Міллер, о. Іриней Назарко, Олександер Оглоблин, Євген Онацький, Ярослав Пастернак, Наталія Полонська-Василенко і Микола Чубатий.

[15] Л. Винар, *Записник*, 25. IX. 1964 (рукопис)

[16] Першу Управу УІТ вибрано у такому складі: Олександер Оглоблин — голова, Наталія Полонська-Василенко — заст. голови, Любомир Винар — секретар і скарбник. Члени Управи: Олександер Домбровський, Василь Дубровський, Ігор Каменецький, Володимир Кисілевський, Роман Климкевич, о. Іриней Назарко, Ярослав Пастернак і Микола Чубатий. Контрольна Комісія: Ілля Витанович, Михайло Ждан, Лев Биковський. *Український Історик*, ч. 1—2 (5—6), 1965, стор. 90.

Історика», як офіціозу УІТ. У всіх цих починах *нам присвячувала лише одна основна ідея — причинитися до поновного ренесансу української історичної науки та виконати свій священний обов'язок перед українською і світовою наукою й перед українським народом.*

Не зважаючи на наші численні вияснення про завдання УІТ і «Українського Історика» деякі науковці не були задоволені з постання нового товариства. Часами були безпідставні обвинувачення, що УІТ і УІ підриває працю вже існуючих наукових установ. Деякі члени НТШ і УВАН пропонували, щоб Товариство стануло автономною одиницею в рямках їхніх установ. На ці закиди або пропозиції ми мали ясну відповідь. Українське Історичне Товариство об'єднує істориків і дослідників допоміжних історичних наук, без огляду на те, до якої установи вони належать, а також тих вчених, які працюють поза рямцями наукових організацій. УІТ не може стати складовою частиною УВАН або НТШ тому, що між цими установами існують напружені взаємини і це не сприяє координації наукової праці. УІТ і УІ має стати форумом праці всіх бажаючих дослідників, а не лиш одної установи. Крім того ми включили в членство УІТ також любителів історії, а до того часу вони не були охоплені жадною існуючою науковою установою. Якщо ідеться про видання «Українського Історика» — ми завжди обстоювали думку, що цей журнал можуть видавати спільно УІТ, НТШ і УВАН.[17] Проте наші заходи не увінчалися успіхом і не з нашої вини. На нашу думку постання УІТ і УІ потрібні для дальшого розвитку української незалежної історичної науки. Здається, що наші вияснення були переконливі. Більшість критиків УІТ і УІ у відносно короткому часі стали членами Товариства або співробітниками «Українського Історика».

У 1965 році перенесено друк «Українського Історика» до друкарні «Ьогос» в Мюнхені. Тоді змінено оформлення журналу, збільшено його об'єм, змінено формат УІ на книжковий і значно поширено його тематику. Докладніше про зміст і структуру журналу згадаємо згодом. Тут бажаємо лиш висловити подяку директорові друкарні п. Г.

---

[17] Думку про потребу журналу видаваного НТШ і УВАН ми піднесли ще в 1956 році. По оснуванні «Українського Історика» і УІТ, ми заступали погляд, що журнал можуть видавати спільно три установи. У 1965 році ці справи на форумі УВАН обговорював д-р М. Антонович — проте до нічого конкретного не договорилися.

В 1965 році я запрошував до співпраці УВАН і НТШ. У листі до проф. В. Кубійовича від 17. X. 1965 року я писав: «Дуже радо відступлю в „Українському Історикові" місце для хроніки НТШ. *Я уважаю, що назріває час, щоб* НТШ, УВАН і УІТ спільно видавали історичний журнал — тоді дійсно був би тріюмф української історичної науки у вільному світі» (Архів УІТ). Цю концепцію спільного видання я дальше обстоюю і вірю, що вона колись буде зреалізована. *Ми зробили все можливе, що було в наших силах і йшли на якнайдальші уступки, щоб допровадити до творчої співпраці і координації істор. наукової роботи між українськими науковими установами.*

Нанякові, д-рові О. Вінтонякові, представникові УІ на Европу до 1970 року і нашому теперішньому представникові п. Ф. Кордубі — всі вони допомагали і сприяли «Українському Історикові» та популяризували наше видання на европейському терені.

Починаючи від 1965 року «Український Історик» кращав під оглядом змісту з кожним новим числом. Про це свідчать рецензії в українських і чужинецьких виданнях,*[17A] а також безпосередні відгуки наших читачів.[18]

У тому часі поширено Редакційну Колеґію УІ, у її склад входили: Марко Антонович, Богдан Винар, Олександер Домбровський, Василь Дубровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Теодор Мацьків, Ярослав Пастернак і Наталія Полонська-Василенко. Згодом кооптовано до РК Олександра Барана і Тараса Гунчака. Професор Ол. Оглоблин, як голова УІТ в тому часі не входив до складу Редакційної Колеґії, але завжди служив своїми порадами і критичними заввагами відносно матеріялів друкованих в «Українському Історику». Взагалі можна ствердити, що між редактором УІ і головою УІТ велася інтенсивна переписка відносно розвитку журналу і діяльности Товариства.

Можливо, що наше статистичне зіставлення подасть картину росту УІ за роки 1963—1972.

«Український Історик» 1963—1972

Роки	*Числа*	*число статтей*	*число рецензій*	*чис. сторінок*
1963—64	1—4	30	14	136
1965—66	5—12	59	30	470
1967—68	13—20	37	56	481
1969—70	21—28	47	86	656
1971—72	29—36	48	85	607
Разом:	36	221	271	2550

[17a] З рецензій на «Українського Історика», в яких згадано про появу і зміст журналу згадаємо: „Der ukrainische Historiker", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Bd. 14, 1966, *Revue des Études Slaves,* t. 46, 1967; „The Ukrainian Historian", *Canadian Slavic Studies,* vol. 2, 1968; T. Hunczak, „Ukrainski Historyk", *Zeszyty historyczne,* t. 20, 1971, Uwagi do recenzji prof. T. Hunczaka na temat „Ukrajinskoho Istoryka", *Zeszyty historyczne,* t. 22, 1972.

Про видання «Українського Історика» також згадувано в різних чужинецьких і українських історіографічних статтях.

[18] Редактор УІ завжди стояв у тіснім зв'язку з читачами журналу. У 1970 році ми розіслали членам УІТ спеціяльний запитник відносно змісту УІ і діяльности УІТ (дивись: Л. Винар, «Значення запитника УІТ», *Бюлетень* УІТ, ч. 2 (26), 1970, стор. 1. Таким чином нав'язано живий обмін думками відносно змісту журналу.

У нашому зіставлені не подано хроніки та інших інформаційних матеріялів, які появлялися на сторінках УІ.

Ми звернули особливу увагу на приєднання нових співробітників УІ і поширення тематики журналу. Як відомо «Український Історик» розрахований головно на дослідників і любителів минулого України. Характер статтей науковий і науково-популярний. Свого часу була виринула думка видавати тематичні випуски УІ — але її не прийнято. Ми бажали запевнити різноманітність змісту журналу, подібно, як це роблять видавці неукраїнських історичних періодиків. Від 1967 року статті з УІ індексуються в «Гістерікал Абстрактс» — найповажнішім бібліографічнім історичнім довіднику. Через участь УІТ в Конґресах і з'їздах американських і канадських наукових товариств (напр., Американська Історична Асоціяція та інші) неукраїнські історики самі зголосили свою співпрацю в УІ. Починаючи з 1969 року впроваджено в журнал деякі англомовні статті.[19] Можна сказати, що за відносно короткий час «Український Історик» став одним з кращих українських наукових видань. З початком 1970-их років зачали нам надсилати рецензійні примірники поважні американські наукові видавництва і ми були поінформовані, що рецензії з УІ перекладаються на англійську мову. Все це вказувало на дальший ріст журналу і його відповідну питому вагу серед українського і неукраїнського наукових світів.

Структура, зміст і співробітники «Українського Історика»

Одним із основних завдань «Українського Історика» було стати творчою ляборато́рією для всіх ґенерацій українських істориків, які могли б друкувати свої праці з різних періодів і ділянок української історії. Рівночасно ми старалися ввесь час виправляти і критично насвітлювати праці совєтських і несовєтських дослідників, в яких український історичний процес насвітлювано тенденційно і необ'єктивно. Уважний читач перегортаючи сторінки «Українськото Історика» знайде підтвердження наших думок. Проте ми не могли обмежуватися виключно до стисло історичних досліджень. Також узгляднено допоміжні історичні дисципліни і суспільні науки. «Український Історик» перейшов протягом 10 літнього розвитку значну еволюцію від історичного інформаційного бюлетеня до обширного історичного і до певної міри загально-українознавчого журналу. Не улягає сумніву, що суспільні і гуманістичні науки мають безпосереднє відношення до історичної тематики і їх не можна іґнорувати. Кожний історичний і науковий журнал має свою специфіку, свою особливу структуру, яка віддзеркалює його тематику і взагалі редакційний профіль видання. Як відомо, наприклад, в американських наукових журна-

[19] Докладніше про ці справи в нашій статі «„Український Історик" на новому етапі свого розвитку», *Бюлетень УІТ*, ч. 1 (19) 1969, стор. 1—2.

лах суспільних наук головний наголос ставиться на рецензійний відділ у їхніх виданнях. Ми не пішли цим шляхом з уваги на особливий стан української історичної науки. Найбільше місця в «Українському Історику» відступлено статтям і публікації архівних матеріялів (біля 70 до 80%), а решта місця забирають рецензії і хроніка. Тут треба зазначити, що ми не є задоволені цим станом і бажали б пропорційно збалянсувати усі відділи журналу, зокрема поширити його рецензійну секцію і наукову хроніку, а також провадити біжучу історичну бібліографію. Проте цього не хочемо осягати коштом редукції інших матеріялів. Єдина розв'язка — це збільшення сторінок «Українського Історика», а це у свою чергу пов'язане з відповідною матеріяльною базою, якої ми на жаль не маємо.

Тематично ми бажали охопити усі періоди української історії і окремі ділянки допоміжних історичних наук. Також для свобідного обміну думками між істориками впроваджено окремий дискусійний відділ. Основний розділ в «Українському Історику» становлять статті, які друкуються, як перша частина журналу. Опісля йдуть інші відділи присвячені дослідженням специфічних ділянок. З них згадаємо відділи присвячені архівним матеріялам, воєнній історіографії, геральдиці і сфрагістиці, біографії і генеалогії, українській еміґрації, мемуаристиці, науковим установам, ювілеям, матеріялам для вивчення життя і творчости М. Грушевського, дискусії, некрологам і врешті відділ рецензії, бібліографії і наукова хроніка. В останньому році впроваджено новий відділ присвячений історії літератури і мови, що його започаткував своєю працею Юрій Шевельов. Так в основному виглядає структура «Українського Історика».

Одним з головних обов'язків редактора УІ було приєднання широкого кола співробітників журналу. Це у значній мірі зреалізовано. В «Українському Історику» гармонійно співпрацюють представники старшої ґенерації, середньої і молодшої. Отже, уважаємо, що тепер немає жадної штучної або природної прірви між різними поколіннями українських дослідників. Немає сумніву, що до цеї позитивної розв'язки безпосередньо причинилися наші найвидатніші науковці старшої ґенерації, які від самого початку співпрацювали в «Українському Історику». Тут в першу черту хочемо згадати Ол. Оглоблина, Наталію Полонську-Василенко, Я. Пастернака, І. Витановича, В. Дубровського. Всі вони ентузіястично піддержали постання «Українського Історика» і активно включилися в його розбудову.

Немає змоги в нашій короткій статті глибше проаналізувати тематичний профіль журналу. Як ми зазначували раніше, були старання охопити усі періоди і ділянки української історії. І так з ранньої історії і українського середньовіччя появилися в УІ статті таких дослідників, як М. Чубатого, М. Ждана, О. Домбровського, о. І. Назарка, Б. Винара, О. Пріцака, М. Андрусяка та інших. Дослідженню козацької доби присвятили свою увагу О. Оглоблин, Л. Винар, О. Баран, Т. Мацьків, О. Сенютович-Бережний, Т. Гунчак і інші. З дослідів 19

і 20 століття друкували свої праці Н. Полонська-Василенко, В. Дубровський, М. Антонович, О. Оглоблин, Л. Винар, І. Каменецький, Л. Шанковський, П. Ісаїв, В. Міяковський, В. Кисілевський, В. Мартос, Ю. Ґерич, І. Лисяк Рудницький, О. Герус та інші. З ділянки суспільних наук (історія економічної, думки, демографія) появилися праці В. Кубійовича, Б. Винара, І. Витановича; з історії еміграції В. Маркуся, Л. Винара, І. Світа; з сфраґістики і геральдики — Романа Климкевича, з біографії й мемуаристики — М. Василенка, Л. Биковського, В. Дубровського, Б. Мартоса, М. Єреміева та інших. На цьому місці немає змоги перечислити усіх співробітників журналу — всі вони причинилися безпосередньо до дальшого росту «Українського Історика» і за це їм наша щира подяка.

При тій нагоді хочемо підкреслити, що одиноким критерієм друку статтей та інших матеріялів був їх рівень і зміст. Часами з жалем ми були змушені відкинути деякі праці, які не надавалися до УІ. Зокрема це відноситься до англомовних праць, які були здебільшого компіляціями, а не ориґінальним науковим дослідженням.

Час від часу видавано спеціяльні або ювілейні випуски «Українського Історика». У 1966 році появилося ювілейне число присвячене 100 літтю з дня народження М. Грушевського. Треба підкреслити, що ювілейний випуск цього числа «Українського Історика» був единим українським науковим виданням з нагоди цеї знаменитої річниці. Взагалі на сторінках журнала появилися численні статті присвячені життю і творчості нашого найвидатнішого історика. У 1967 році вийшло окреме число УІ присвячене 50-річчу Української Національної Революції, а в 1970 ювілейне число присвячене 70-літтю і 50-літтю наукової праці Голови УІТ проф. О. Оглоблина. В біжучому році видано окреме число УІ присвячене 100-річчу Наукового Товариства ім. Шевченка.

Підсумовуючи наші думки відносно змісту і авторів «Українського Історика» можемо об'єктивно ствердити, що зроблено надзвичайно багато і може навіть більше, як сподівалися наші співробітники, український науковий світ і громадськість.

Будівничі «Українського Історика»

Розвиток «Українського Історика» тісно в'яжеться з активною допомогою його співробітників, читачів, представників і нечисленних меценатів. Всі вони стали будівничими нашого единого історичного журналу, а заразом незалежної української історичної науки.

З перспективи десятьох років спробуємо дати бодай короткі підсумки вкладу їхньої праці в розбудову «Українського Історика».

В попереднім розділі ми коротко згадали про наших співробітників, які без жадної винагороди, збагачували своїми працями зміст нашого журналу. Багато з них рівночасно включилися в розбудову його матеріяльної бази, без якої було б неможливо вдержати «Україн-

ського Історика». Вони не лише, в міру можливого, складали свої пожертви, але також ставали представниками УІ, переводили збірки на видавничий фонд і взагалі пропаґували ідеї УІТ і його офіціозу серед широких кругів громадянства.

З членів Редакційної Колеґії і близьких співробітників УІ хочемо згадати жертвенну допомогу Романа Климкевича, Марка Антоновича, Лева Биковського, Олександра Домбровського, Петра Ісаїва, Василя Вериги, Олеся Барана і других. Усі вони, не зважаючи на переобтяження різними обов'язками, стали представниками УІ і зайнялися розповсюдженням журналу у їхніх місцевостях. В останньому часі в цю працю включилися і також наші молоді історики Роман Сербин, Олег Ґерус і Ярема Раковський.

Можливо, що наполеглива праця одного з найстарших представників УІ Лева Биковського, який вже довший час проживає на емеритурі в Денвері, дасть нам повніший образ цеї жертвенної праці. Доц. Биковський не лише розповсюджував УІ в Колорадо і Каліфорнії, але закуповував більшу кількість чисел журналу і розсилав їх по національних бібліотеках різних країн, включаючи навіть Японію. Він став також одним із перших меценатів УІ.

Цілий ряд інших представників «Українського Історика» причинився до скріплення нашої видавничої бази.[20] І тут може прикладом стати праця д-ра Романа Коса, нашого представника на Філядельфію, який з великою жертвенністю і ентузіязмом допомагає «Українському Історику».

Немає змоги вичислити тут усіх членів, членів-прихильників УІТ і передплатників УІ, які, крім передплати, складали додаткові пожертви на коляду УІТ або Видавничий фонд УІ. Виказ цих пожертв періодично появлявся в нашій пресі. Проте на цьому місці хочемо згадати про настанову бл. п. проф. Наталі Полонської-Василенко, нашого заслуженого історика і члена Президії УІТ. Не зважаючи на численні протести автора цих рядків,[21] проф. Полонська-Василенко, без огляду на свій вік і незавидний матеріяльний стан, присилала добровільні датки на розбудову УІ. В одному з листів перед її смертю, проф. Полонська-Василенко писала, що це її святий обов'язок допомогти в розбудові одинокого нашого історичного журнала. Вона прислала свій останній даток у сумі $ 20.00 і перепрошувала, що це такий

---

20 Тут згадаємо великий вклад праці і допомогу бл. п. сотн. О. Навроцького з Вінніпеґу, бл. п. інж. М. Фляка з Едмонтону. З Европи д-ра О. Вінтоняка і п. Ф. Кордубу. З Америки і Канади — інж. А. Кущинського з Чікаґо, інж. Я. Зубаля з Дітройту, проф. О. Бережницького з Буфаля, В. Сторожинського з Клівленду та інших. Усі вони присвятили багато часу для популяризації УІ. Лише незначне число наших представників не вив'язалося зі своїх добровільно взятих на себе обов'язків.

21 Спершу ми відсилали гроші проф. Н. Полонській-Василенко назад з уваги на її важкий матеріяльний стан. Через те вона загнівалася і опісля всі її пожертви включувано у ювілейний фонд.

незначний даток з просьбою, щоб у списках жертвводавців не подавати її прізвища, лиш ініціяли н. н. І це писала Людина, яка і так багато допомогла нам у праці, а сама проживала в недостатках і була в поважному віці. Достойна і шляхетна постава Покійної може стануги прикладом не лише для членів УІТ, читачів журналу — але й цілої української громади в діяспорі.

Тепер хочемо коротко згадати про допомогу членів українського суспільства для розбудови української історичної науки. В першу чергу треба зазначити, що для популяризації діяльности УІТ і появи УІ, в українській пресі друкуються «Вісті УІТ». Також завдяки доброзичливості проф. Лева Шанковського, гол. редактора «Америки», від 1969 року появляється в тому щоденнику сторінка УІТ «Український Історик» (дотепер вийшло 12 випусків), а від квітня 1973 появляється в «Свободі» неперіодична сторінка «Літопис УІТ». Також у «Новому Шляху» (Вінніпеґ), «Українському Голосі» (Вінніпеґ) та інших часописах появилися обширні інформації і статті про наш журнал. Отже можна об'єктивно ствердити, що українська громада поінформована про вагу «Українського Історика» для нашої науки і взагалі національного життя. Багато разів УІТ апелювало до громадянства і установ з просьбою допомогти історикам у праці. Проте відповідь української громади не була і не є задовільною. З допомогою прийшли нечисленні одиниці, які зрозуміли вагу історичних дослідів для української загальної справи. І саме цим окремим особам «Український Історик» великою мірою завдячує своє існування. Тут з щирою подякою згадуємо меценатство Пані Анни Рижевської з Фльориди, яка була фундаторкою першого і другого наукового конкурсу УІТ і тепер стала також нашим членом-меценатом. Це саме признання належиться іншим жертводавцям, які стали членами-фундаторами або меценатами «Українського Історика» з нагоди його десятиліття.[22] Цим не зменшуємо ваги менших пожертв, які стали міцним фундаментом для дальшої розбудови журналу.

На початку 1973 року проголошено біжучий рік «ювілейним» з нагоди 10-и ліття «Українського Історика». Головною метою поставлено створення 50-итисячного видавничого фонду і приєднання 1000 нових передплатників. Ідеться про одноразову пожертву і про створення міцної матеріяльної бази для УІ і для реалізації інших наукових проєктів.[23] До кінця вересня відгукнулося лише 170 жертводавців.

---

[22] З нагоди десятиліття УІ створено такі категорії жертводавців: 1. Фундатори УІ (від 500 до 1000 дол.), 2. Меценати (від 300 до 500 дол.), 3. Добродії (від 100 до 300) і прихильники УІ.

Від січня ц. р. до кінця вересня, такі особи стали фундаторами або меценатами: д-р Петро Пшик (фундатор); меценати: проф. Б. Винар, д-р Мирон Зарицький, п. Микола Ракуш, д-р В. Когутяк, пані Анна Рижевська, інж. Д. Сольчаник, п. Іван Мазуренко. Списки інших жертводавців друкувалися в українській пресі і в УІ.

[23] Як відомо УІТ підготовляє до друку студію проф. Я. Пастернака про етногенезу слов'ян і українського народу, анотовану бібліографію історії

Яке ж це незначне число, якщо до уваги взяти наші заможні установи і громадян. Можливо, що про ці справи не треба згадувати — але їх не можна замовчати. І тут пригадуються думки проф. Б. Крупницького про відношення українського загалу до потреб рідної науки. Може дійсно історія повторюється.

Проте аналізуючи листи наших жертводавців бачимо цікаве явище. Крім наших членів, відгукнулося наше старше громадянство і молоді студенти — і саме ці дві верстви нашої спільноти, побіч інших, домінують в розгорнені допомогової акції для розбудови і вдержання «Українського Історика». Характерним у цьому відношенні буде лист панства емеритів Йосифа і Софії Семенців з Ошави, якого зміст подаємо в примітці.[24] Були випадки коли емерити позичали гроші, щоб допомогти розвиткові «Українського Історика». Це надзвичайно зворушливі зразки жертвенности і вирозуміння, які служать українським історикам великою моральною піддержкою. І одні і другі служать історичній правді України.

На цьому місці відзначаємо також велике вирозуміння і допомогу українських мистців, які уможливили першу льотерію УІТ з головною метою розбудувати видавничий фонд «Українського Історика».[25] І знову ж знаємо, що мистці не належать до заможної верстви громадянства, порівнюючи з іншими професіями. Ми також хочемо згадати про певну допомогу братських союзів і ощадностевих установ, які відгукнулися на наш заклик.[26] Ми віримо, що кожна українська

України в англійській мові, науковий збірник присвячений схемі історії Східньої Европи і історичній термінолоґії, двотомну історію України в англійській мові і цілу низку інших монографічних досліджень. Реалізація цих публікацій виключно залежить від допомоги українського громадянства і установ.

24 У своєму листі до УІТ від 1 вересня 1973 року пан Йосиф Семенців писав: «Прочитавши в «Українському Голосі» статтю «Вісті УІТ», і Вашу так важну працю про вияснювання нашої історії, нашої правдивої історії — я, 80 літний пенсіонер з Женою рішили вислати на фонд Українського Історичного Товариства свою одномісячну пенсію в сумі 200 дол. Бажаєм Вам якнайлутшого успіху у Вашій так важній праці». Йосиф і Софія Семенів (Архів УІТ). Це цікавий і важний документ часу, як відгук на УІ представників нашої старої еміґрації в Канаді.

25 Такі мистці пожертвували свої картини на ювілейний видавничий фонд УІ (подаємо в порядку в якому надходили картини): Любослав Гуцалюк, Яків Гніздовський, Петро Мегик, Надія Сомко-Макаренко, Стефан Рожок, Іванка Ліщинська, Дзвінка Барабах, Христина Зілінська, Наталія Стефанів, Софія Лада, Богдан Кондра, Богданна Палевич, Роман Василишин-Гармаш, Кураторія Мистецької Фундації ім. Артемія Кирилюка — дві картини бл. п. А. Кирилюка (Крім того здеклярували свої картини пані Е. Завільська і п. Н. Раковська з Клівленду.

26 З нагоди 10-и ліття «Українського Історика» вислано відповідні листи до 4-ох братських союзів у США з проханням одноразової допомоги для «Українського Історика» і реалізації інших запроектованих публікацій. Три союзи відгукнулися з таким вислідом: «Провидіння» — 300.00 дол.

установа і кожний громадянин може причинитися до дальшого розвитку української історичної науки. Тому ще раз звертаємося до них із закликом піддержати працю УІТ і бодай раз на десять років зложити свою пожертву для добра нашої загальної справи. Закінчуємо цей розділ думками проф. О. Оглоблина, проф. Н. Полонської-Василенко і Л. Винара, що були подані у офіційному зверненні УІТ до українських установ і громадянства: *«Видання „Українського Історика" — це справа цілої української громади в діяспорі. Розвиток української історичної науки має величезне значення для нашої національної справи. Тому віримо, що громадянство і українські установи з нагоди цього нашого 10-ліття відгукнуться на наше звернення і допоможуть нам в розбудові „Українського Історика"».*[27]

Перспективи розвитку «Українського Історика» і завдання українських істориків

З 1974 роком «Український Історик» вступає в друге десятиліття своєї служби рідній історичній науці і українській нації. У зв'язку з цим виринають засадничі питання відносно дальшого розвитку нашого журналу у зв'язку з основними завданнями української історіографії, істориків та інших дослідників нашого минулого.

Ми знаємо, що перші десятки років були більш, як важкими для «Українського Історика» — проте всі перешкоди переборено і журнал став одним з найповажніших наших періодиків. У тому періоді ми понесли важкі втрати — з Редакційної Колеґії відійшли незаступимі її члени: проф. Ярослав Пастернак, проф. Василь Дубровський і в біжучому році проф. Наталія Полонська-Василенко. Всі три вони були правдивими ентузіястами «Українського Історика». На зміну тепер приходить молоде покоління українських істориків, яке вже набуло освіту не в українських високих школах, і яке вже частинно включилося в розбудову нашого журналу і взагалі української історичної науки.

Ми думаємо, що дальший розвиток «Українського Історика» перш за все залежить від поширення кола його співробітників, збільшення його об'єму, поширення тематики і також у великій мірі від допомоги української громади.

Протягом останніх 10-ох років можна завважити безупинний ріст історичної і взагалі українознавчої тематики в журналі. «Український

(тут треба згадати, що «Провидіння» також раніше присилало свої пожертви), Український Народний Союз — 300.00 дол., Український Робітничий Союз — 25.00. Четвертий Союз УНПомочі зовсім нічого не відповів. Думаємо, що ці заподання будуть цікаві для майбутнього дослідника життя української громади в США.

27 «Десятиліття „Українського Історика". Звернення до українського громадянства і установ», *Український Історик*, ч. 3—4, 1972, стор. 6.

Історик» стає історичним і українознавчим журналом, у якому крім істориків співпрацюють науковці з інших ділянок українознавства. На нашу думку це природне явище. Український історичний процес охоплює усі ділянки життя українського народу і всі вони мають свій специфічний історичний розвиток. Історик у своїх аналітичних і синтетичних працях мусить брати до уваги здобутки з інших наук. Тому не диво, що в історичних журналах часами знаходимо праці етнографів, географів, економістів, соціологів, лінґвістів, політологів, психологів і представників інших наук. В «Українському Історику» крім істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін, час від часу друкувалися матеріяли дослідників суспільних наук, які мали безпосереднє відношення до історичної науки. Це уважаємо за позитивне явище і треба надіятися, що в наступних роках ця співпраця скріпиться.

Перед українськими істориками поза Україною стоять надзвичайно важливі і специфічні завдання. Не улягає сумніву, що «Український Історик», як орган української національної історіографії, відігравав і відіграє провідну ролю у дальшому розвитку історичної науки. І тому, якщо ми говоримо про завдання української історіографії та істориків то рівночасно говоримо про завдання «Українського Історика», як репрезентативного видання української історичної науки. «Український Історик» і українські історики мусять гідно репрезентувати кращі традиції української історичної науки на міжнародному форумі. У зв'язку з цим вже в короткому часі плянуємо англійською мовою випустити спеціяльне число-збірник УІ присвячене окремим питанням української історії з окремим наголосом на проблеми історичної схеми і термінології української історії. У 1975 році відбувається у Сан Франціско черговий Міжнародний Історичний Конґрес і до цього часу цей проєкт повинен бути зреалізований. Чому ми наголошуємо справу схеми і термінології історії Східньої Европи? Відповідь ясна. Дотепер у багатьох випадках провідні европейські і американські історики у своїх працях користуються російською дореволюційною, або сучасною совєтською історичною схемою. У висліді український історичний процес представлений у тенденційному насвітлені, а деякі періоди історії України, розглядаються як російські. У зв'язку з цим історія Української Княжої Держави та інші періоди розглядаються, як інтеґральна частина російської історії, як «Кієван Рашія», а її населення як «Рашіяс» або «Вест Рашіянс» (населення Галицько-Волинської Держави і Литовсько-Руської Держави). Як відомо, незалежна українська історіографія прийняла схему і термінологію Михайла Грушевського і його наступників, як основу для дослідження історичного розвитку України. Отже нашим завданням є допровадити до інтензивної термінологічної наукової дискусії, в якій крім істориків, взяли б також участь археологи, географи, лінґвісти, антропологи і представники інших дисциплін. Тут ідеться про надзвичайно важливу справу насвітлення етногенези українського народу і його історичного розвитку. Лише поважною науковою арґумента-

цією зможемо переконати наших европейських і американських колеґ у необ'єктивності їхнього підходу. І тут «Український Історик» може стати форумом для цієї потрібної наукової дискусії.

Знаємо, що в УІ охоплено усі періоди і ділянки української історії. Історики мають свої окремі і специфічні зацікавлення і вони віддзеркалені в їхніх працях на сторінках журналу і в окремих монографічних дослідженнях. Проте ми будемо приділяти особливу увагу тим ділянкам, які зараз в Україні неможливо об'єктивно вивчати. Це відноситься в першу чергу до Українського Середньовіччя, історії Української Держави в 1917—20 рр., питання зв'язків України із Західною Европою та інших проблем. В основному можна ствердити, що усі періоди нашої історії тенденційно насвітлені в працях совєтських істориків — проте деякою проблематикою вони зовсім нехтують. На сторінках «Українського Історика» подаються критичні огляди праць істориків з України і це має свій відносний вплив для загального розвитку української історіографії тут, і там де історична наука перебуває у підневільному стані. Тому і не дивно, що у совєтському україномовному журналі «Жовтень» (ч. 1. 1972) знаходимо черговий напад і лайку на «Українського Історика», який, мовляв, пропаґує «наукову спадщину Грушевського», його «історичну схему, яка встановила й обґрунтувала самостійність українського історичного процесу». Авторів «Українського Історика» схарактеризовано, як «націоналістичних фальсифікаторів, які виступають на крайньому правому фланзі». Ми не дивуємося барвним епітетам совєтських авотрів, які здебільшого пишуть «на замовлення» і не привикли до культурного обміну думками. Проте такою ж важливою є критика концепцій західних істориків, які часто у своїх працях пишуть не менші нісенітниці за совєтських істориків і не узгляднюють самостійности українського історичного процесу. Тут є широке поле праці для українських істориків, а зокрема тих, які досі свідомо уникали конфронтації з поглядами американських істориків проросійського хову. Сторінки «Українського Історика» завжди будуть відкриті для поважної наукової дискусії. У зв'язку з цим плянуємо вже в наступному році поширити рецензійний і дискусійний відділи у нашому журналі.

Досліджуючи зв'язки України з іншими народами і державами українські історики стоять перед черговим відповідальним завданням. Ідеться про систематичне вивчення нових архівних матеріялів до цих зв'язків, які є малодоступні або зовсім недоступні історикам в Україні. Публікація нових джерел з відповідними коментарями і опрацювання праць базованих на нових архівних матеріялах причиняться до значного збагачення української історичної науки. Розсіяність українських істориків по різних країнах значно улегшить їм доступ до чужинецьких державних архівів. До уваги також треба брати українські приватні архіви, в яких часом знаходяться цінні документи, що ждуть свого видавця. В журналі ми впровадили відділ «З архіву», в якому часто друкуються нові першоджерела до різних періодів української історії. При цій нагоді згадаємо, що УІТ заплянувало

видання окремої серії присвяченої публікації історичних джерел. Щоденник Еріха Ляссоти в англійському і українському перекладах появиться, як перший випуск згаданої серії. Також вже частинно зібрані документи з французьких, англійських і американських державних архівів, що відносяться до 1917—20 років. Частина цих матеріялів буде друкуватися в «Українському Історику» починаючи з 1974 роком.

Вже від довшого часу перед українськими істориками стоїть невідкладне завдання: підготовити цілу серію фундаментальних праць. Тут у першу чергу ідеться про опрацювання нового академічного нарису історії України, історії української культури, історії української політичної і економічної думки, історії української еміґрації і фундаментальної ретроспективної бібліографії історії України. Є це фундаментальні і підставові праці, які можуть бути збірного або індивідуального авторства. Це саме відноситься до монографічних нарисів присвячених окремим періодам української історії. Поява цих названих і запроектованих видань в українській і англійській мовах є передумовою успішного розвитку української історичної науки. Для реалізації цих проектів треба скоординувати всі наші зусилля і одержати повну піддержку від української громади. І тут треба підкреслити, що матеріяли, які появляються в УІ з ділянок політичної, культурної, економічної, церковної, інтелектуальної історії напевно стануть допоміжними при опрацюванні вищезгаданих проектів. Деякі коротші історичні монографії можуть друкуватися в нашому журналі, подібно, як друкується праця проф. Я. Пастернака про етногенезу слов'ян.

Отже, як бачимо, перед українськими істориками і «Українським Істориком» стоїть ціла низка завдань незвичайної ваги.[28] Їхня реалізація залежить від нас усіх — дослідників і українського громадянства, яке повинно прийти з повною допомогою.

Закінчуючи наші думки про «Українського Історика» хочемо вірити, що друге десятиліття його розвитку буде краще за перше, і що наш журнал відіграє головну ролю у розбудові української історичної науки. Українські історики виконають свій священний обов'язок перед наукою і українським народом, якщо наша громадськість буде й далі активно допомагати їм морально і матеріяльно.

---

[28] Про завдання «Українського Історика» і УІТ появилася ціла низка статтей у різних виданнях. У зв'язку з цим подаю ,як додаток до моєї статті, вибрану бібліографію матеріялів про журнал і Товариство. Цей додаток друкується на сторінках 171—173, як частина «Хроніки» У. І. Т.»

Олександер Домбровський

ГРУШЕВСЬКІЯНА В «УКРАЇНСЬКІМ ІСТОРИКУ»

Одним з основних питань порушуваної на сторінках «Українського Історика» широкої історичної й історіографічної тематики являється науково-дослідна й науково організаційна, а згодом і громадсько-політична діяльність велетня модерної української історіографії — М. С. Грушевського. Хоча від виходу в світ першого видання першого тому славної Історії України-Руси минає якраз у цьому 1973 році три чверти століття (І вид. — 1898 р., 2 вид. — 1904 р., 3 вид. — 1913 р.) й його Історія може бути сьогодня предметом об'єктивно-критичної оцінки в мериторично-фактологічному (зокрема перший том з огляду на нові археологічні нахідки й розвиток допоміжних дисциплін історії), методологічному й нарешті історіософічно-ідеологічному аспекті, то все ж таки науково-дослідно-історіографічна основа його монументальної історичної синтези, доведеної на жаль лише до Хмельниччини включно, тобто побудована ним схема східньоевропейської історії та концепція самостійного ранньо-історичного й історичного процесу етногенези й дальшого розвитку українського народу в антропологічно-культурно-етногенетичній та геополітичній констеляції східньо-европейського простору видержує понад усякий сумнів об'єктивну наукову критику та здобуває собі признання у рядах незаражених «науковим» москвофільством представників світової науки.

Нігілістичне становище представників підсоветської історіографії до концепцій М. Грушевського й його школи тим більше зобов'язує представників вільної української історичної науки на Заході, зорганізованих в УВАН, НТШ і особливо в Українському Історичному Товаристві та заанґажованих активно на сторінках «Українського Історика», до присвячування особливої уваги постаті й діяльности цього нашого найбільшого історика. Тому на протязі десятьох років виходу в світ «Українського Історика» появилося на його сторінках досить багато матеріялу про М. Грушевського, що його хочемо зреферувати порядком науково-інформаційної статті, як одно з досягнень вільної нашої історичної науки, сконцентрованої на ґрунті Українського Історичного Товариства. Згаданий матеріял реферуємо в такому тематичному порядку: а) науково-дослідний, б) науково-організаційний, в) біо-бібліографічний, г) громадсько-політичний, ґ) епістолографічний.

Найбільше матеріялів до Грушевськіяни й то в науково-дослідному аспекті появилося у числі «Українського Історика», присвяченому

столітньому Ювілеєві народин історика (1866—1966, «Український Історик», 1—2 (9—10). Як першу з них треба назвати цінну працю І. Витановича *«Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського»*, в якій автор підкреслює методологічно-історіографічний принцип дослідів М. Грушевського перш за все з позицій суспільно-економічного процесу історії українського народу, бувальщина якого обмежувалася нераз до суспільно-економічного й культурного життя при відсутності політично-державного. Такий підхід дозволяв великому історикові заглиблюватися історичною думкою у сиву давнину — пра — й ранню історію та базувати наявність етногенетичного процесу українського народу на факті існування пра — й ранньо-історичного автохтонного населення української території й його громадсько-економічного, а також і культурного життя, вистерігаючися втертих у світовій науці схематичних взірців дослідів первісного суспільства й еволюції його суспільно-економічного й культурного життя.

І. Витанович слушно підкреслює факт, що М. Грушевський ставився критично до концепції гіперболізму «татарської руїни» (так-само як і до гіперболізму наслідків мандрівки народів, про що І. Витанович не згадує — Ол. Д.), вважаючи, що ті історичні катаклізми не знищили українського населення, лише причинилися до опізнення його розвитку. У світлі вище сказаного затрачують своє значіння концепції про різні більших розмірів міґраційні рухи внаслідок діяння евразійського номадизму й спричинюваного таким чином географічного вакууму. В праці з'ясовано, що територіяльно-хронологічний принцип порядкування й досліджування історичного матеріялу та інтерпретування зовнішньо-історичного фактологічного матеріялу шляхом аналізи внутрішнього життя, головно при нестачі джерельних даних, належать до елементарних основ методології дослідів М. Грушевського. Ерудиція при археографічних дослідах та застереження відносно генералізування історично-статистичних даних — це дальші ціхи наукової сумлінности великого історика, який при браку достаточних фактологічно-статистичних даних вистерігається синтези (автор статті називає це «творчим скептицизмом» — стор. 41) й обмежувався іноді зібранням і упорядкуванням матеріялів за хронологічно-територіяльним принципом. Хоча, як висловлюється автор статті, і в тій аналітичній праці можна було завважити головні напрямні соціяльно-економічного процесу. М. Грушевський доцінював і церковні відносини в історії народу, які «. . . стають тим фокусом, в якім збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности» (стор. 42). Уже майже наприкінці своєї праці І. Витанович старається вияснити глибші причини аналітичної системи писання історії М. Грушевським:

«Грушевському, що з конечности мусів бути істориком аналітиком, не легко було вдаватися в синтезу. Не спускаючи з очей основної своєї лінії: збагнути складний процес української етно- й націогенези, схопити й вияснити всі можливі чинники, що впливали на історичну

еволюцію отої головної національної ідеї в суспільній свідомості — в буденній науковій роботі забагато енергії приходилося видати на археографічну роботу, розшуки документального матеріялу, його аналізу, перевірку, відтак на систематизацію, порядкування чисто формальне матеріялу, щоб зберегти пропорцію в головній роботі Історії України-Руси. В такій формальній науково-історичній роботі не ставало надто часу на якісь глибші соціологічні обсервації зводженого матеріялу — це залишав він іншим» (стор. 48).

У статті М. Б. Ждана *«Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі „Історії України-Руси" М. Грушевського* (там же в ювілейному числі «Українського Історика» на пошану М. Грушевського) також подибуємо з'ясоване автором статті застереження М. Грушевського проти гіперболізму знищення татарами Руси-України й її населення та погляд історика на суспільні переміни і політичний стан Придніпров'я після другого нападу татар, тобто життя без князів при громадській самоуправі, що оспорює М. Б. Ждан.

Цікавим причинком до тематики пов'язання дослідів над історією України з допоміжними дисциплінами історії являється стаття Романа О. Климкевича п. н. *«Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики»*. Стаття Климкевича заторкує теоретичний вклад М. Грушевського, як ученого, в досліди над пам'ятками й документарними джерелами української геральдики, сфрагістики й нумізматики, а також вексилології (прапорознавства) та практичні заслуги, як державного діяча, в виборі й затверджуванні української державної емблематики з вибухом української національної революції на руїнах російського царату та творенням основ нашої Державности. При самому кінці своєї статті автор подає такий висновок:

«Наукова діяльність М. Грушевського в галузі української геральдики й сфрагістики мала неабияке значення для дальшого розвитку цих наукових дисциплін, а діяльність Михайла Грушевського, як Голови української Центральної Ради, що спричинився до державно-правного затвердження володимирського тризубу й жовто-блакитного прапору, залишила на найвищих інсиґніях нашої нації відбиток його великого духа».

В тому ж ювілейному числі «Українського Історика» на пошану М. Грушевського находиться й наша стаття (Ол. Домбровський, *«Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського»*), в якій ми виказуємо, що теза нашого великого історика про пра- й ранньоукраїнський автохтонізм, як основу ранньоісторичного етноґенетичного процесу формування українського народу в антропологічному, економічно-соціологічному, культурному та врешті політично-державному аспекті, являється вихідною точкою для обоснования певної економічної, громадської, культурної й політичної зрілости якщо вже не більшости русько-українських племен, то принаймні полян, — етнічного ядра й політичного центру державної організації Руси. Маючи довговіковий досвід громадсько-політичного

маштабу при назріванні племінно-політичної консолідації праукраїнських автохтонів-хліборобів та наявности відносно демократичних форм громадсько-політичного правопорядку, провідні чинники наших тодішніх предків не мали потреби запрошувати до себе варягів авантюрницько-автократичного наставлення. Це й мусіли бути пра- й ранньоісторичні арґументи, які між іншим вплинули на те, що М. Грушевський став на позиції антинорманізму.

Крім того на сторінках «Українського Історика» появилося ще кілька наших статтей, у яких ми з'ясовуємо вклад М. Грушевського в досліди над ранньою історією України. З огляду на те, що «Скитія» Геродота є найважливішим джерелом для дослідів над ранньою історією України, ми з'ясували питання у нашій статті (Ол. Домбровський), *«Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського»*, «Український Історик», 1—4 (17—20), 1968), скільки уваги присвятив наш історик скитському екскурсові Геродотового історичного твору в першому томі своєї Історії. М. Грушевський присвятив увагу деяким етнографічним і етнологічним проблемам Геродотової Скитії, не заторкуючи майже зовсім історичного й географічного матеріялу. В черговому томі (1—3 /21—23/, 1969) ми порушили питання методології дослідів (Ол. Домбровський, *«Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського»*), підкреслюючи питомий історіографічній творчості М. Грушевського аналітичний метод творення історичної синтези з позицій дослідів громадсько-економічного й культурного процесу ранньої історії Північного Причорномор'я та зокрема пра-української етногенези. Народницький світогляд заставив М. Грушевського цікавитися перш за все народніми масами всіх періодів історії України з їхніми зрізничкованими проблемами згідно з тезою, що історія народів — це далеко не історія самих лише царів, князів і полководців. Не лише методологічний, але й мериторичний — етно-соціо-культурний і політичний плюралізм в розумінні зацікавлення усіма прошарками суспільства та проявами їхнього життя бере верх над монізмом. І врешті остання стаття в томі на пошану Проф. Ол. П. Оглоблина (1—3 /25—27/, 1970), де ми конфронтуємо дві наші світлі постаті — М. Грушевського й І. Франка в аспекті інтерпретації поодиноких моментів з ранньої історії України (Ол. Домбровський, *«Критичні зввваги І. Франка до 'Історії' М. Грушевського»*) на підставі публікації Франка (І. Франко, Причинки до Історії України-Руси, часть перша, Львів, 1912), де великий поет і учений полемізує в деяких питаннях з М. Грушевським. Тут ми виказуємо, що переклад деяких фраґментів античної історіографії, зладжений І. Франком, є кращий від перекладу в «Виїмках з жерел» М. Грушевського, але зате при конфронтації з більшими проблемами й концепціями історичної науки І. Франко далеко не додержував кроку М. Грушевському. Бо один був поет, письменник, літературознавець. а другий — історик величезного формату.

До першого циклу праць про М. Грушевського ми зачисляємо також статтю Л. Винара п. н. *«Ранні історичні праці Михайла Гру-*

шевського і київська історична школа В. Антоновича» («Український Історик», 3—4 /11—12/, 1966), яку можна вважати до певної міри тематично спорідненою із зреферованою нами вище статтею І. Витановича. Л. Винар, як один із кращих дослідників величезної й многогранної спадщини М. Грушевського, вичисляє ранні праці великого історика й, насвітлюючи їх з історіографічно-методологічно-ідеологічних позицій, відмічує у них вплив київської історичної школи В. Антоновича на автора Історії України-Руси, а зокрема на формування його раннього світогляду, націхованого спадкоємством народницької концепції при інтерпретації поодиноких діб і явищ історії України. Відмічуючи, що «українське народництво XIX століття було нормальним історичним етапом національного розвитку», Л. Винар підсумовує свої думки про ранні праці нашого історика поглядом, що безпосередній вплив В. Антоновича «позначився у Грушевського в опрацюванні специфічних історичних тем, методології досліду і в кінці у світоглядовому аспекті його ранніх історичних праць».

Крім того Л. Винар помістив на сторінках «Українського Історика» низку статтей, що їх тематично можна віднести до циклу науково-організаційної діяльности нашого історика. Туди належить його стаття п. н. *«Галицька доба життя Михайла Грушевського 1894—1914»* (1—2 /13—14/, 1967), в якій є представлена високошкільно-педагогічна й заразом науково-організаційна діяльність М. Грушевського на терені Львівського університету, де він став керівником катедри всесвітньої історії з окремим узглядненням східньо-европейської Історії. Це мало замінити катедру української історії, на яку не хотіли погодитися впливові на Віденському ґрунті польські наукові й політичні круги. Організоване Грушевським огнище українських університетських студій в ділянці історії було тим резервуаром, звідкіля виходили адепти історичної науки, які згодом ставали за допомогою свого професора науково зрілими дослідниками. І нарешті змальована автором статті боротьба за український університет і українознавчі катедри у Львові, а також на східньо-українських Землях і в Росії — це також змагання у високошкільно-педагогічному й науково-організаційному аспекті, бо університетська катедра являлася також огнищем наукових студій. Під час коли в попередній статті Л. Винар порушує питання діяльности М. Грушевського на терені Львівського університету, то в черговій статті п. н. *«Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський»* (У. І., 1—4 /17—20/, 1968) він змальовує обширну картину науково-організаційної діяльности великого історика на терені нашої наукової Установи — НТШ, де, як він висказується, «Грушевський виявився неперевершеним організатором наукового життя і праці» (стор. 39). Після обговорення питання періодизації діяльности М. Грушевського на терені НТШ автор статті присвятив увагу многогранній науково-організаційній праці нашого історика на терені в першу чергу Історично-Філософічної Секції, Археографічної Комісії, при редагуванні Записок і видавничих справах, побільшуванні бібліотеки, підготовці наукового доросту, організованні фондів і в кінці адміністративній праці. При тому Л. Винар влучно підкреслює ті особливі

умовини діяльности Грушевського в добі розгару партійної боротьби народовців з радикалами, яка не оминула й терену НТШ. Закінченням реферованої нами статті про НТШ і М. Грушевського являється чергова праця Л. Винара п. н. *«Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка»* (У. І., 1—3 /21—23/, 1969), де, як уже самий наголовок каже, головним тенором студії являється постать Грушевського, як голови НТШ. В першій частині тієї праці автор обговорює діяльність Михайла Грушевського — на полі організації наукових дослідів, поширювання системи наукових Комісій, об'єднування наукових сил соборної України, зокрема творення нових кадрів українських учених, організування Музею, Бібліотеки, Бібліографічного Бюра, а дальше працю адміністраційно-господарчої частини, опертої на сталій фінансовій базі. До того доходить ще активізація на громадському, а відтак і політичному відтинку й у дальшій консеквенції конфлікт з галицькими діячами й частиною членства НТШ. В другому, обширному розділі тієї праці Л. Винар вив'язався більш чим задовільно із свого завдання, змальовуючи об'єктивно згаданий конфлікт не лише в політичному, але перш за все в психологічному, культурному й нарешті особистому аспекті з перспективи часу та виказуючи себе вільним від галицького загумінкового комплексу. Ця праця — це немов віддання М. Грушевському сином Галицької Землі повної моральної сатисфакції давно після його смерти. Хоча, треба підкреслити, що й попередні дослідники життя й діяльности великого історика також ішли в загальному по тій лінії, яку з усією рішучістю об'єктивного історика вибрав Любомир Винар.

До біо-бібліографічного циклу Грушевськіяни на сторінках «Українського Історика» належить перш за все стаття Л. Винара п. н. *«Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського«*, де після завваг відносно періодизації життя й творчости автор розглядає ранній (дитинство й юнацький вік) та Київський період (університетські роки) нашого історика, аналізуючи тодішнє наше науково-громадське життя на Київському ґрунті, як тло, на якому виступає постать М. Грушевського, як студента й молодого ученого під керівництвом В. Антоновича. В числі за 1972 рік (1—2 /33—34/ находимо окремий розділ п. н. *«Матеріяли до вивчення життя і творчости Михайла Грушевського»* з трьома статтями: 1) Ю. Ґерич, *До біографії М. Грушевського*, 2) Любомир Винар, *Замітки до статті Ю. Ґерича* «До біографії М. Грушевського», 3) Марко Антонович, *Зізнання Степана Томашівського:* коментарі і переклад. Ю. Ґерич займається питанням приписуваного С. Томашівському доносу на М. Грушевського, користаючи з деяких документів, що їх аналізує та на підставі того робить своє заключення. Він вважає, що такого доносу не було. Але крім розумових арґументів у Ґерича грають неостанню ролю також його чуттєві моменти — виразні симпатії до С. Томашівського, що й послаблює його арґументацію у моральну користь Томашівського. Йому відповідає Л. Винар, який безпристрасно й об'єктивно обговорює арґументацію Ю. Ґерича, признає цінним те, що Ґерич покликається на деякі нові матеріяли відносно питання згаданого доносу, але рівночасно вис-

казує погляд, що заключення Ґерича не в усіх подробицях даного питання переконують. М. Антонович дав український переклад представлених Ю. Ґеричем німецьких документів та цікаві коментарі, висловлюючися радше зі застереженням до заключень Ю. Ґерича. В ювілейному чисті «Українського Історика» на пошану М. Грушевського появилася також *«Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919»*, де історик у своєму біографічному листі подав важливі події свого життя від початків першої світової війни шляхом етапів — повернення до Києва — участь у початках короткого державного життя — виїзд закордон. В асоціяції до згаданої вище «Автобіографії» (автобіографічного листа) М. Грушевського не від речі буде згадати на цьому місці статтю Любомира Винара п. н. *«Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році»* (Український Історик», 3-4 (15-16) 1967), де автор статті вважає, що безпосередньою причиною виїзду Грушевського до Києва було прохання його однодумців в Києві, щоб він якнайшвидше повернувся в Україну, як це Грушевський сам подає у своїй «Автобіографії». І врешті до біо-бібліографічного циклу Грушевськіяни на сторінках «Українського Історика» належить зладжена Любомиром Винарем *«Бібліографія праць про Михайла Грушевського»* (1-2 (9-10), 1966 — ювілейне видання на пошану М. Грушевського), яка складається з двох основних частин: 1) Бібліографія бібліографій творів М. Грушевського й 2) Бібліографія праць і статтей про М. Грушевського. Згадана бібліографія не повна, вона охоплює перш за все статті в журналах та інші видання. Деякі журнали й часописи з біографічними матеріялами історика належать сьогодня до бібліографічних рідкостей. Таксамо мається справа з рецензіями на праці великого історика, порозкиданими по різних своїх і чужих наукових виданнях, іноді майже недоступних. Подібно важко зареєструвати матеріяли в підсовєтських виданнях, де діяльність історика найчастіше представлена в скарикатуризованому виді. Л. Винар обіцяє поміщувати періодично на сторінках «Українського Історика» продовження тієї «Бібліографії».

До циклю праць про громадсько-політичну думку й діяльність М. Грушевського ми схильні зачислити цінну статтю Олександра Оглоблина п. н. *«Михайло Грушевський і українське національне відродження»* (ч. 2—3, 1964), яка заторкує також деякі аспекти методологічно-історіософічного характеру. Шановний автор статті переводить паралелю еволюції громадсько-політичної думки М. Грушевського на тлі його обсервації реального громадсько-політичного життя і активної участи в ньому та в парі з тим еволюції його історично-історіографічних поглядів від соціологізованої романтики народницької концепції та політичного комплексу автономічних тенденцій до ідеї самостійної держави, опертої на авторитетній владі. Його громадсько-політична думка та в парі з нею історично-історіографічна й історіософічна концепція кристалізувалися в ідеологічному напрямі тринітарного принципу інтерпретації історичного процесу, зумовленого діями головних факторів: нарід — територія (національно-територіяльна проблематика) і врешті — влада (ідея державної орга-

нізації). У своїй статті п. н. *«Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934)»*, надрукованій у ювілейному числі «Українського Історика» на пошану М. Грушевського (1—2 /9—10/ 1966) Олександер Оглоблин розвиває деякі думки з вище зреферованої нами статті. «Дві основні ідеї керували Грушевським і в його науковій роботі — каже автор — і в його громадсько-політичній діяльності. Щільний, взаємочинний зв'язок між ними — безперечний, і годі сказати, що саме — чи наукова аналіза українського вченого, чи досвід українського політика, — їх породило.» То була ідея народництва й федералізму. Згідно з першою Грушевський признавав примат соціяльних інтересів над національно-державними, а згідно з другою традиція кирило-методіївської концепції федералізму брала в Грушевського верх над принципами самостійницьких стремлінь як у сфері теоретичних міркувань науково-кабінетного аспекту, так іноді й у практиці політичного життя, дарма, що ті федералістичні ідеї у нього (архаїчно-утопічні навіть в добі кирило-методіївців!) тим більше в добі Грушевського показувалися нежиттєвими на тлі брутальної історичної дійсности. Як бачимо, автор статті знов переводить тут дві паралелі — наукових поглядів і політичної практики, які взаємно впливали на себе й доповнювалися у світогляді історика.

У своїй мемуарній статті п. н. *«М. С. Грушевський, яким я його знав»* (1—2 /9—10/, 1966 — ювілейне число на пошану М. Грушевського) Борис Мартос зупиняється головно на добі нашої короткої Державности й на тому тлі змальовує постать Грушевського як громадсько-політичного діяча і врешті провідника народу. Цікава в'язанка епізодів з тодішнього життя й громадсько-політичної діяльности великого історика (за виїмком короткої, але тим не менше за суб'єктивної згадки про час урядування Гетьмана Павла).

До цікавих моментів Грушевськіяни на сторінках «Українського Історика» належить листування, а саме *«Листи М. Грушевського до Т. Починка»* в опрацюванні Марка Антоновича (4 /24/, 1969 і закінчення — 1—3 /25—27/, 1970), яке зав'язалося між істориком і нашим поселенцем у США — самоуком, Т. Починком на тлі бажання фінансової допомоги М. Грушевському шляхом продажі його книжок у Сполучених Штатах. В листах М. Грушевського до Починка крім чисто бізнесових справ (розчислювання за вислані книги) історик ділиться своїми цікавими (хоч не все вірними!) спостереженнями й поглядами на життя й діяльність тодішньої нашої політичної еміґрації та зокрема деяких визначніших постатей, особливо заанґажованих у наших Визвольних Змаганнях. Деякі висказувані ним погляди надто довірочні й за щирі в відношенні до такої пересічної людини, як Починок. Все те дає нам ширшу картину громадсько-політичного наставлення історика.

І нарешті — Місцеллянеа, тобто деякі дрібніші речі, які своєю формою (головно рецензії) і змістом не підходили ні до одного з вище поданих відділів. У першу чергу на увагу заслуговує рецензія В. Дубровського на енциклопедичну статтю М. А. Рубача про М. Грушевського — Советская Историческая Енциклопедия, т. 4, Москва, 1963,

стор. 857—859 (1—2 /9—10/, 1966), де Дубровський спростовує фальшиві насвітлення особи Грушевського советським автором. В. «Бібліографічних нотатках» (1—2 /13—/14, 1967) підписаний ініціялами автор (Л. В.) спростовує погляд Ф. П. Шевченка («Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну», Український Історичний Журнал, ч. 11, 1966, стор. 13—30), який старається представити Грушевського, як ґльорифікатора Енґельса. В нашій статті (Олександер Домбровський, «До питання англійського перекладу Історії України-Руси М. Грушевського», «Український Історик», 1—4 /17—20/, 1968) ми радше квестіонуємо доцільність перекладу Історії України-Руси на англійську мову. Рецензуючи працю Любомира Винара (Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892—1930, Мюнхен, 1970), Ник. Андрусяк подає кілька дрібніших уточнень зі заввагою, що автор бездоганно розглянув діяльність батька сьогочасної української історіографії. Тому цю студію можна лише в дрібницях справити чи доповнити» (1—2 /29—30/, 1971. В «Бібліографічних нотатках» (1—2 /29—30/, 1971) автор нотатки (Л. В-р.) відмітив появу другого видання (англомовного) популярної історії України М. Грушевського та відгуки на неї американської наукової критики. В «Бібліографічних нотатках» (1—3 /21—23/, 1969) являються відмічені дві бібліографічні позиції. І так ЛРВ. відмічує появу розвідки Л. Биковського («Василь Кузів і Михайло Грушевський, Вінніпеґ, 1968), де представлені взаємини українського євангельсько-реформованого пастора, В. Кузіва з М. Грушевським. Автор нотатки (Л. В.) відмічує появу праці Ст. Горака про Грушевського в Canadian Slavonic Papers, додаючи до неї деякі завваги.*

Як бачимо, зреферований нами матеріял, поміщений на сторінках «Українського Історика» за десять років його існування, представляє собою широкий діяпазон проблематики Грушевськіяни. Це здоровий принцип нав'язування до світлих історіографічних традицій з доби нашого найбільшого історика, що й належить до елементарних основ наукової політики Українського Історичного Товариства й його офіціозу — «Українського Історика».

---

* Рецензії підписані ініціялами Л. В., ЛРВ, Л В-р належать Редакторові «Українського Історика».

Олександер Оглоблин

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ ШЕВЧЕНКА*

Коли історик підходить до величезного й велетенського комплексу питань і проблем, пов'язаних з ім'ям Шевченка, він перш за все бачить такі питання, як життя й діяльність Шевченка, розвиток його ідеології — культурної, соціяльної, політичної (й національно-політичної); далі він розглядає Шевченка на тлі його доби; й щойно потім вдивляється в оточення ідей і людей Шевченківського космосу, в ту духову й фізичну атмосферу, в якій жив, діяв і творив Шевченко.

Кожне з цих питань і кожна з цих проблем має свою літературу — наукову, колонаукову й зовсім не-наукову, не кажучи вже про зливу популярної та пропаґандивної літератури. Іноді може здаватися, що про Шевченка, як людину і діяча, вже все сказано, все знайдено, все досліджено, все написано, й більше нічого нового й істотнього вже не можна сказати. Це, розуміється, не стосується Шевченкової творчости, самої в собі, в українській і світовій літературі, українській і світовій духовості, де поле дослідження — безмежне. Ні, мова мовиться не про творчість Шевченка, а про її творця. Кожна людина, й чим вона історично більша, визначніша, а поготів людина талановита й геніяльна, має два власні світи: світ внутрішній і світ зовнішній, в яких вона живе і поза якими вона не може жити. Так і Шевченко. Наукове шевченкознавство вже більш-менш висвітлило і показало нам внутрішний світ Шевченка. Не хочемо сказати цим, що в цьому внутрішньому світі Шевченка все вже нам відомо, все ясно й усе зрозуміло. Ні, над цим ще працюватимуть, думатимуть, писатимуть і, звичайно, дискутуватимуть і сперечатимуться цілі покоління дослідників-шевченкознавців і шевченкологів. Але, будь-що-будь, шевченкознавство може хвалитися поважними досягненнями у цій царині науки про Шевченка.

Натомість зовнішний світ Шевченка ще далеко не досліджений, ще не зовсім ясний і зрозумілий для нас, подекуди навіть не видимий, не відкритий, не знайдений нами й нашими попередниками. Більше того. Іноді не знаємо, де його шукати, куди до нього йти, як його вивчати. Замість широкого шляху, нерідко блукаємо манівцями. Знаходимо припадкові і другорядні матеріяли, якими захоплюємося, а

---

* Доповідь на Урочистій Шевченківській Конференції, що відбулася в Українській Вільній Академії Наук у Ню Йорку, 6. травня 1972 року.

головних, важливих, нерідко навіть блискучих речей не бачимо або не хочемо бачити. А коли іноді й побачимо, не в стані до них підійти ближче й зрозуміти їх як слід.

Яскравий приклад цього неповного знання й недостатнього розуміння Шевченка в його зовнішньому світі — це проблема українських зв'язків Шевченка. Можливо, формула «українські зв'язки Шевченка» звучить трохи дивно й несподівано. Але насправді це не так. Воно сталося не з причини Шевченка, а з вини — хоч, може, й невільної — шевченкознавства. Говорячи про українські зв'язки Шевченка, мусимо мати на увазі, щò в той чи інший конкретний історичний період, кожний час життя Шевченка в'язало його з тогочасною Україною, українською дійсністю, українським громадянством, зокрема його провідною верствою, українською культурою й українською політикою, отже з українством у найширшому розумінні цього слова. На нашу думку, це найменш з'ясована проблема, найменш розроблена ділянка шевченкознавства.

Як це могло статися? Проблема взаємин людини і громади має дві сторони: з одного боку, ставлення даної людини до даної громади, і з другого, ставлення цієї громади до цієї людини. Звичайно, історик цікавиться не загальним питанням про відносини Шевченка з тогочасним українством, а конкретним станом і розвитком цих відносин, їх силою й напрямом, їх виявами й наслідками, як за життя Шевченкового покоління, так і пізніше. На лихо шевченкознавства, сталося так, що дослідження цієї проблеми, справжнє науково-історичне дослідження опізнилося майже на ціле століття. Це зокрема позначилося на вивченні взаємин Шевченка з сучасним йому українським суспільством та його провідною верствою — лівобережно-українським панством та його інтеліґенцією. Дві обставини спричинилися до цього. *Перша, українська:* панування — тривале, надто тривале, почасти впливове й досі — і там, на Україні, і тут, — народницької ідеології в історіографії і літературознавстві. *Друга, московсько-совєтська:* симбіоз традиційного московського націоналізму з модерним комуністичним інтернаціоналізмом і тотальне панування совєтської влади над українською наукою.

Був час — і дуже довгий час, коли в українському шевченкознавстві вважалося за майже непристійне згадувати про дружні стосунки Шевченка з представниками українського панства — лівобережно-українськими діячами 1840—1850-их років. Коли Шевченкових друзів і знайомих з цього середовища малювалося чорними фарбами, всіляко паплюжилося, таврувалося, як далеких і чужих. коли не ворожих до Шевченка, колишнього кріпака, панів-кріпосників, як зрадників і українства, і особисто Шевченка, або просто замовчувалося, чи іґнорувалося його зв'язки з ними. Коли виривалося з контексту Шевченкових творів, особливо другого — після заслання — періоду його життя й творчости, окремі, часто досить терпкі відзиви поета на адресу тих панів, нерідко навіть його колишніх приятелів і знайомих, — і дуже примітивно, без аналізи й правдивого розуміння подавалося, як свід-

чення про постійну й сталу ворожість — не лише соціяльну, але й національно-політичну — Шевченка до українського панства тої доби. Коли на всі лади цитувалося брутальні слова дурного листа полоумного пана Платона Лукашевича до колишнього кріпака, а тоді академіка й поета Тараса Шевченка. Коли, всупереч усякій історичній правді, а навіть звичайній логіці, видавалися, як ніби-то вірогідні речі, оповідання (часто-густо інспіровані збирачами такого, з дозволу сказати, мемуарного фольклору) різних сучасників і знайомих Шевченка про те, що він завжди уникав панського товариства й волів провадити свій час серед маєткових службовців і двірської челяді.[1] Коли, одним словом, образ національного генія закривався лубком селянського («мужицького») поета, а з висококультурної людини, поета й мистця, що дуже високо стояв і над своїм панським, і над своїм хлопським оточенням, робилося якогось недоука й маловихованого дивака.

Що-ж, пропало! Сходили в могилу, один по одному, ті, що близько й дружньо знали, шанували, любили Шевченка. Не лишили або майже не лишили своїх спогадів про нього: Тарновські — батько й син Василі, Грицько Ґалаґан, Микола й син його Андрій Марковичі, Андрій Лизогуб, Олекса Капніст і взагалі більшість друзів і знайомих Шевченка з лівобережного панства 1840-их років, доби, найцікавішої для нас. Саме ті люди, які стояли коло керма тогочасного українського громадсько-політичного життя. Люди, які багато важили в житті Шевченка, й люди, в житті яких багато заважив Шевченко. Їхні спогади мало цікавили сучасників, захоплених навалою народницьких ідей, настроїв, смаків і уподобань. Відходили родичі, знайомі й сучасники тих панських друзів Шевченка, ті, що могли знати або довідатися від них про нього. Забувалися їхні оповідання, занедбувалося листування, розпорошувалися, губилися й нищилися архіви Шевченкових друзів. Натомість живий, правдивий образ поета поволі заступало погруддя з бронзи, ікона, символ, у світлі й сяйві яких з'явився Шевченко перед нами, людьми 20-го століття й його революційного покоління.

А тоді прийшла друга навала — навала чужої волі, чужих ідей, чужих настанов і директив, терористичного декрету й наказу — й нової заборони українства. Ця навала спритно використала стару народницьку традицію. Навіть у 1920-их роках, в часи короткотривалого культурного відродження, нелегко було говорити про українські зв'язки Шевченка. Сергій Єфремов, Павло Филипович, Михайло Новицький, не кажучи вже про Олександра Дорошкевича, та інші знавці Шевченка та його доби, які добре знали архівні матеріяли про Шевченка, які створили знаменитий коментар до академічного видання Щоденника й листування Шевченка, не спромоглися зняти з очей народницьку полуду й не дали нам докладного й ясного образу зовніш-

---

[1] Див., приміром, *В. Беренштамъ*, Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы. «Кіевская Старина», 1900, II, 246—260.

нього українського світу Шевченка, його зв'язків з реальним життям і живими людьми тогочасної України. А погром українства в 1930-их роках цілком унеможливив дальші студії над цією проблемою. Говорити про українські зв'язки Шевченка в той час було б справжнім божевіллям. Ця частина біографії Шевченка була не тільки заборонена, але й просто закрита для наукового досліду, а матеріяли до неї потрапили фактично до «спецфондів» архівів та бібліотек.

Не в кращому стані, хоч і з інших причин і в інших обставинах, опинилися українські шевченкознавці на еміґрації. Їм насамперед бракувало конче потрібних джерельних матеріялів. Навіть Покійний Павло Зайцев, безперечно один з кращих, а закордоном, мабуть, найкращий знавець Шевченка, і той, у своїй романізованій монографії про нього і в коментарі до варшавського видання творів Шевченка, не зміг якслід розв'язати проблему українських зв'язків Шевченка, ані уникнути численних прогалин і помилок в його біографії.[2]

Подамо кілька прикладів. Микола Андрієвич Маркевич, історик, етнограф, поет, талановитий музика, один з найкультурніших людей тогочасної України, «великий приятель» Шевченка,[3] в очах Зайцева передусім «дотепний сибарит і сноб», «обережений сибарит-пан».[4] Другий приятель Шевченка, Олексій Васильович Капніст, син великого українського патріота, поета Василя Капніста, причетний до декабристського руху, для Зайцева тільки «добрий і чесний, але нудний містик»,[5] а інші приятелі Шевченка — Віктор Забіла (поет) і Віктор Закревський — лише «трагічні коміки».[6] А ось ще один добрий знайомий Шевченка, в маєткові якого, с. Мар'їнському поет написав низку своїх кращих творів, — «О. А. Лукьянович був маґнатом, жив розкішно, часто робив бучні приняття-бенкети і був завзятим мисливим».[7] Але Олександер Андрієвич Лукьянович (нар. 1802—1803), майор у відставці (1842), згодом миргородський повітовий маршал (1847—1855), зовсім не був маґнатом: за ним, у двох повітах Полтавщини й на Херсонщині числилося (в 1844 році) лише 700 душ кріпаків. Правда,

---

[2] Павло Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен, 1955.

[3] Тарас Шевченко, *Твори*, т. X. Чікаґо, 1960, стор. 156.

[4] П. Зайцев, op. cit., стор. 123. Новітні досліди, зокрема на підставі багатого архіву М. А. Маркевича, цілком заперечують таке уявлення про нього. Див. А. А. Орлова и Н. Г. Розенблюм, *Воспоминания Н. А. Маркевича о встречах с Кюхельбекером в 1817—1820 гг.*, «Литературное Наследство», том 59. Декабристы-литераторы. I., М., 1954, стор. 501—512: Є. М. Косачевская, *Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский Университет первой четверти XIX века*. Л., 1971, стор. 10—12, 118—119, 123, 127—133, 143, 156—173, 187—188; Є. М. Косачевська, *До питання про суспільно-політичні погляди М. А. Маркевича*. «Український Історичний Журнал», 1972, I, стор. 87—94. Див. ще: Г. О. Гайдай, *Т. Г. Шевченко і М. А. Маркевич*, «Радянське літературознавство», 1960, № 3, стор. 61—67.

[5] П. Зайцев, стор. 125.

[6] Ibid., стор. 126.

[7] Ibid., стор. 141.

батько його, Андрій Федорович, теж військовий, був колись цивільним губернатором у Симбірську. Але предки його — полтавські козаки, а дід і прадід були бурмистрами Полтавського маґістрату.[8] Та найголовніше те, що брат дружини О. А. Лукьяновича — Іван Федорович Шимков, був визначним декабристом, членом Товариства З'єднаних Слов'ян.[9] А небіж дружини Лукьяновича — Андрій Петрович Шимков, студент Харківського Університету, в 1850 рр. був революційним демократом, членом Харківського нелеґального гуртка, автором статтей-кореспонденцій у Герценівському «Колоколі», за що й був заарештований 1860 р.[10] Саме це оточення й родинні зв'язки Лукьяновичів могли зблизити з ними Шевченка, який завжди цікавився декабристським рухом і з великою пошаною ставився до його діячів. Натомість Зайцев підкреслює, що Шевченко «живши (в Лукьяновича)... любив проводити час із панськими слугами-кріпаками і де з ким із них заприязнився».[11]

Ще один добрий знайомий Шевченка — Аркадій Гаврилович Родзянко, дідич села Веселий Поділ, якого Зайцев характеризує, як кріпосника й «масного віршомаза».[12] Правда, останні слова належать самому Шевченкові (Щоденник, 1857 року),[13] але був час, коли він зовсім інакше дивився на Родзянка, хоч і знав про його порнографічні вірші (втім, цим грішили багато російських поетів, зокрема О. Пушкін). Року 1845 Шевченко писав Родзянкові:

> «як я тепер каюся, що покинув ващі місця! ...Багато дав би я хоч за одну годину балачки з Вами».[14]

---

[8] Про О. А. Лукьяновича та його рід — див. В. Модзалевскій, *Малороссійскій Родословникъ,* том III, К., 1912, стор. 221—235.

[9] Про І. Ф. Шимкова (1802—1836) — див. «Восстание декабристов», том 8, «Алфавит декабристов», М.—Л., 1925, sub voce. І. Ф. Шимков, його брат П. Ф. Шимков і сестра Анастасія Федорівна, дружина (друга) О. А. Лукьяновича, були діти Федора Андрійовича Шимкова, статського совітника (1816), одруженого з Марією Петрівною Свічка, донькою бунчукового товариша, — і внуки Андрея Шимкова (Шимка), сотника Уцтивицького (Миргородського полку).

[10] Андрій Петрович Шимков (нар. 1839) був син Петра Федоровича Шимкова (див. прим. 9), ґвардії поручника (1842) і його дружини, Євдокії Андріївни Маркович (нар. 1813). А. П. Шимков згодом був ординарним професором Харківського Університету (до 1899 р.) й директором Московського Сільсько-Господарського Інституту (з 1904 р.). Про нього — див. И. Павловскій, *Біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губерніи съ половины XVIII вѣка.* Полтава, 1912, стор. 223. Про його революційну діяльність — див. Ф. Ястребов, *Революционные демократы на Украине.* К., 1960, стор. 172—173, 205—206, 276, 281.

[11] П. Зайцев, стор. 141.

[12] Ibid.

[13] Т. Шевченко, *Твори,* т. IX, Чікаґо, 1960, стор. 61.

[14] Ibid., т. X, стор. 35—36.

Бо Шевченко не міг не знати, що Аркадій Родзянко був не тільки освіченою й культурною людиною, поетом, приятелем Пушкіна, близьким до декабристського руху, але й великим українським патріотом, автором цікавого віршу «На уничтоженіє імени малоросіян».[15] Не дарма писав сучасник (О. І. Михайловський-Данилевський) про А. Родзянка та його братів:

> «Частые разъезды мои ознакомили меня ... с фамилиею Родзянок, просвещеннейшею во всей Малороссии, но это семейство напитано было как и все прочие, ненавистью к России; следовательно, при всем гостеприимстве хозяев и занимательной беседе, которую я там находил, потому что это один дом в Малороссии, где я слышал разговоры о словесности и науке, мне там надлежало спорить и защищать нас от упреков их. Я не всегда мог сохранить должное равнодушие».[16]

Саме це й зблизило Шевченка з Родзянками в 1840-их роках. Тим часом Зайцев пише: «Можливо, що до Родзянків завело його (Шевченка — *О. О.*) бажання познайомитися з ... Вячеславом Єдлічкою» (чехом-композитором, що жив у Родзянків).[17]

Про знайомство Шевченка з кн. Кекуатовими (Кейкуатовими), родичами Лизогубів, Зайцев, згадуючи, що поет, разом з А. І. Лизогубом, їздив до маєтку Кекуатових — с. Бігач, пише:

> «Бувало, що Шевченко залишався там ночувати. У таких випадках він проводив вечір у товаристві службовців князівської економії, захоплюючи всіх своїми цікавими оповіданнями, особливо гумористичними. Привітний і говіркий з людьми простими, Шевченко не любив довго бути з панами й уникав князівських світлиць, хоч його й часто туди запрошували»[18].

Звичайно, це все дуже далеке від істини. До речі, кн. Кекуатов (Кейкуатов) був не «грузин ... одружений з дочкою Платона Лукашевича», як твердив Зайцев,[19] а татарського роду, одна галузь якого ще з 18 століття осіла на Україні, й одружений він був не з донькою Платона Лукашевича (який був неодружений), а з Єлисаветою Васильовною Лукашевич, донькою відомого українського діяча Василя Лукича Лукашевича, про ролю якого в українському національному русі Шев-

---

[15] Про А. Г. Родзянка — див. «Русскій Біографическій Словарь», том «Рейтернъ-Рольцбергъ», СПБ., 1913, стор. 295—297 (стаття Б. Л. Модзалевського); С. Н. Браиловскій, *Къ вопросу о Пушкинской плеядѣ.* Историко-литературные матеріалы и очерки. Аркадій Гавриловичъ Родзянко. — «Русскій Филологическій Вѣстникъ», 1914, кн. І, стор. 147—170; кн. II, стор. 496—505; «Наше Минуле», 1918, І.

[16] А. И. Михайловскій-Данилевскій, *Из воспоминаний* ... «Русская Старина», 1900, X, стор. 212, 214.

[17] П. Зайцев, стор. 141—142,

[18] Ibid., стор. 166.

[19] Ibid. Див. ще стор. 114, прим.

ченко не міг не знати. Чудовий портрет кн. Є. В. Кекуатової належить пензлеві Шевченка.[20]

Нарешті ще один приклад. Говорячи про знайомство Шевченка з «розпусним дідком» (слова Шевченка в 1857 році) Іваном Якубовичем, Зайцев немов би упускає з ока, що це був батько відомого декабриста Олександра Якубовича (про це згадує й Шевченко, а за ним Зайцев),[21] того нащадка гетьманів Дорошенків, який щиро співчував вільнолюбним прагненням кавказьких народів, що їх трагічна доля так хвилювала Шевченка (поема «Кавказ»), і мріяв про відновлення Запорозької Січи. Дядько О. І. Якубовича, декабрист Петро Максимович Устимович був членом таємного «Кавказького Товариства» разом з Володимиром Федоровичем Тимковським (дядьком Михайла Максимовича) та деякими іншими кавказькими урядовцями українського походження. Це товариство мало на меті відділення Грузії від Росії. Родичем Якубовича був також пізніший кавказький засланець, декабрист Олександер Михайлович Миклашевський, а свояком останнього був засланий спочатку до Орської фортеці, а потім на Кавказ декабрист Дем'ян Олександрович Іскрицький, учень одного з визначних ідеологів і діячів італійського національно-визвольного руху, Маріяно Джильї.[22] Ні, зв'язки Шевченка з лівобережним панством 1840-их років були значно ширші й глибші, ніж це уявляв собі Зайцев.

Те саме можна сказати й про советського біографа Шевченка — російську письменницю вірменського роду Марієту Шагинян, яка в своїй книзі «Тарас Шевченко» дала цікавий, хоч дуже короткий і надто однобічний (особисто-романтичний) ескіз українських зв'язків Шевченка, зокрема в 1840-их роках — в нарисі (V) під характерною назвою: «Любовь».[23]

Повоєнна доба внесла дещо нового в цю ділянку шевченкознавства. Зокрема новим було те, що увага дослідників звернулася в бік польських зв'язків Шевченка, які в довоєнній, надто-ж советській літературі були дуже мало досліджені. Властиво, поза давньою працею Василя Щурата[24] і почасти працями Павла Зайцева й польського дослідника Józefa Gołąbka,[25] раніш нічого поважнішого в літературі

---

20 Про рід кн. Кекуатових (Кейкуатових) — див. Гр. Г. А. Милорадовичъ, *Родословная книга Черниговскаго дворянства,* т. II, СПБ, 1901, стор. 31—32.

Портрет кн. Кейкуатової пензля Шевченка — див. Тарас Шевченко, *Мистецька спадщина,* т. I, кн. I, К., 1961, № 153; див. ibid., стор. 59.

21 Т. Шевченко, *Твори,* т. IX, 86—87 (1857 р.). Див. ibid., стор. 269.

22 Питанню українсько-грузинських зв'язків на тлі декабристського руху і ролі в них О. І. Якубовича присвячуємо окрему студію.

23 Мариэтта Шагинян. *Тарас Шевченко.* Изд. 4, М., 1964, стор. 111—180 (перше видання — 1941 року).

24 Василь Щурат, *Шевченко і поляки.* Основи взаїмних зв'язків. Львів, 1917.

25 Paweł Zajcew, *Szewczenko i Polacy.* Warszawa, 1934; J. Gołąbek, *Bractwo Św. Cyryla i Metodego w Kijowie.* Warszawa, 1935.

не було. Натомість тепер ця ділянка шевченкознавства знайшла собі чимало дослідників і в СССР, зокрема на Україні (Григорій Вервес, Володимир Дьяков та інші), і в Польщі (Єжи Єнджейєвич[26] та інші), які знайшли і використали також чимало нового архівного й мемуарного матеріялу.

Звичайно, в СССР головну увагу біографів Шевченка було скеровано, як і раніше, в бік російських зв'язків поета, з метою виявити яко-мога більше справжніх і уявних впливів російських знайомств на ідейний розвиток Шевченка, його діяльність і творчість. І то переважно впливів у бік революційний, згідно офіційної формули Шевченка, як революціонера-демократа. Не будемо спинятися тут на перебільшеннях і переборщеннях цих впливів і «впливів», що колись доходили до справжніх курйозів і свідчили лише про неуцтво деяких казенних «шевченкознавців», або про нестерпні умови наукової праці в СССР. «Шевченко — учень Чернишевського», «Вплив Добролюбова на Шевченка» й т. п. — це всім відомі нісенітниці, що в 1930-их роках були й директивними, і модними. Правда, захоплення російським світом Шевченка виявило й деякі цікаві деталі Шевченкової біографії,[27] поширило коло наших знаннів і розуміння його життя і діяльности. Але, разом з тим, воно згубно відбилося на наукових студіях щодо українських зв'язків Шевченка, а тим самим на правдивому розумінні його *українського* світу.

Справді нас вражає велика бідність — і кількісна, і якісна — нової наукової літератури в СССР про українські зв'язки Шевченка. Загальні біографії Шевченка повторюють — і то неповно й непевно, — властиво, тільки те, що давно вже було відомо, а саме взаємини поета з петербурзькими й московськими українцями, з Миколою Маркевичем, з Яковом Кухаренком, з товаришами по Кирило-Методіївському Товариству, деякі українські знайомства, здебільшого з часів останньої подорожі на Україну, в 1859 році, й лише вряди-годи — і то з пильною селекцією — кажуть про друзів Шевченка з українського панства середини минулого століття. Можна назвати лише одну журнальну статтю Віталія Сарбея про Василя Тарновського (молодшого) «До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського»,[28] яка значною мірою була повторена в доповіді того-ж автора на 16-ій Науковій Шевченківській Конференції 9—10 березня 1967 року, у м. Запоріжжі й надрукована була у Збірнику праць тої Конференції під назвою

[26] Г. Д. Вервес, *Т. Г. Шевченко і Польща.* К., 1964; В. А. Дьяков, *Тарас Шевченко и его польские друзья,* М., 1964; Jerzy Jędrzejewicz, *Noce Ukraińskie albo rodowód Geniusza.* Warszawa, 1966.

[27] Зокрема, можна відзначити цікаву працю Леоніда Большакова, *Літа невольничі.* Книжка пошуків і досліджень про Шевченка періоду заслання. К., 1971, де, між іншим, подано досить докладний біографічний словник знайомих Шевченка (російських, українських і польських) за часів Оренбурзького заслання (стор. 167—408).

[28] В. Г. Сарбей, *До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського.* — «Український Історичний Журнал», 1967, № 4, стор. 118—121.

«Музейна й архівна шевченкіяна В. Тарновського».[29] І це, мабуть, усе.

Як далеко це відстало від советсько-російської науки про Пушкіна! Там, вже кілька десятиліть тому було охоплено й досліджено біографічною літературою величезне коло зв'язків і знайомств великого російського поета. Згадано біографічно всіх його родичів, предків, сучасників, друзів і ворогів, ближчих і дальших знайомих, навіть припадкових і короткочасних, майже всіх його коханок, всіх, хто тільки згаданий був у творах і в листуванні поета, і всіх, хто згадав, так чи інакше, про Пушкіна в своїх писаннях — творах, мемуарах, листах, документах тощо. Досить назвати відомі праці Вікентія Вересаєва (Смідовича) «Спутники Пушкина» і «Пушкин в жизни».[30] Згадуючи про них, зокрема про «Спутников Пушкина», ми зовсім не хочемо сказати, що нам потрібні подібні публікації про друзів і знайомих Шевченка. Що̀ дали б нам досліди й відомості про те, від наслідків якої хвороби померли К. Брюллов, М. Костомаров та деякі інші друзі Шевченка. Або докладні описи веселих і п'яних днів і ночей «Мочемордія». Не кажучи вже про «чарівну родину Madame Гільде» (слова Шевченка) у Нижньому Новгороді або про «Адольфінку» в Пітері.[31] Так, і це було, і цей «цинизм», як називав його сам Шевченко, мав якесь місце в житті Шевченка та його друзів. Не відкидаємо навіть і цього, можемо й це знати.

Але в першу чергу нам потрібне не це. Нам конче треба знати, що̀ ті друзі й приятелі Шевченка, це його оточення, цей зовнішній світ його буття — давав і дав йому, поетові й людині; що̀ вносив і вніс в його духове, ідейне й творче життя — і як те його творче життя, цей внутрішній світ Шевченка, діяв і променів на його оточення й ціле українське громадське життя того часу. Нам треба знати, ким і чим справді були оці (подаємо за абеткою): гр. де-Бальмени, Білозерські, Волховські, Гамалії, Горленки, Гребінки, гр. Гудовичі, Ґалаґани, Дарагани, Деркачі, Дунин-Борковські, Забіли, Закревські, Кандиби, Капністи, Карташевські, Катериничі, кн. Кейкуатови, Корбе, Корсуни, Кочубеї, Лагоди, Лизогуби, Литвинови, Лободи, Лукашевичі, Лукомські, Лукьяновичі, Макарови, Максимовичі, Маркевичі (Марковичі), Мартоси, Миницькі, Новицькі, Оболонські, Остроградські, Острянські, Петровські, Псіоли, кн. Репніни, Ріґельмани, Родзянки, Свічки, Селецькі, Скоропадські, Солонини, Сребдольські, Стороженки, Тарновські, Товбичі, Тризни, Троцини, Шершевицькі, Юзефовичі, Юркевичі, Якубовичі й багато-багато інших, більших і менших, кращих і гірших, ближчих і дальших, тривалих і припадкових, друзів, приятелів і просто знайомих Шевченка, іноді, може, й неприхильних до нього. Треба зна-

---

[29] В. Сарбей, *Музейна і архівна Шевченкіана В. Тарновського.* — «Збірник праць Шістнадцятої Наукової Шевченківської Конференції». Київ, 1969, стор. 134—140.

[30] В. Вересаев, *Пушкин в жизни*, т.т. 1—2, 1936 (I вид. 1926—1927). *Його-ж*, Спутники Пушкина, т.т. 1—2, 1937 (I вид. 1934—1936).

[31] Т. Шевченко, *Твори*, IX, 162, 166, 174, 175, 186, 230, 244.

ти не тільки й не стільки їх біографії чи формулярні дані, але й їх внутрішній і зовнішній світи, їх громадське й культурне обличчя, їх особисті, родинні, фамільні, суспільні відносини, зв'язки, впливи, осередки, з якими вони були так чи інакше пов'язані, їх ідеї, якими вони жили, чи, може, взагалі брак цих ідей, — а передусім їх ставлення до України й до Шевченка.

Чи є джерельні матеріяли для цієї проблеми? Безперечно є. Назвемо головніші: Щоденник, Записки і величезне листування Миколи Андрієвича Маркевича, Щоденник Григорія Павловича Ґалаґана, архів Тарновських тощо. Що-правда, багато матеріялів загинуло — і то вже за нашого часу. Але всеж чимало залишилося, й тут можливі нові й нові відкриття.

Складний шлях пройшов Шевченко у своїх взаєминах з українськими друзями, приятелями, знайомими. Ось 1840-і роки поета на Україні, які так барвисто намалював Зайцев. Тоді, як згадував з гірким почуттям Шевченко на засланні:

> «Було на собаку кинь, то влучиш друга». «А як прийшлося до скрути, то святий їх знає, де вони поділись! Чи не вимерли, крий Боже? Ні, здраствують, тілько одцурались безталанного свого друга»[32].

> «Колись божились та клялись,
> Братались, сестрились зо мною,
> Поки, мов хмара, розійшлись
> Без сльоз, роси тії святої.
> І довелося знов мені
> Людей на старості... Ні, ні!
> Вони з холери повмирали,
> А то б хоч клаптик переслали
> Того паперу...»

Але

> «І знов мені не привезла
> Нічого пошта з України»[33]

Одним з глибоко трагічних (у цьому пляні) віршів Шевченка є казематний вірш (1847 р.):

> «В неволі тяжко — хоча й волі,
> Сказать поправді, не було,
> Та все таки якось жилось —
> Хоть на чужому, та на полі...
> Тепер же злої тії долі,
> Як Бога ждати довелось.
> І жду її, і виглядаю,

[32] Т. Шевченко, *Твори*, X, 45 (лист до А. І. Лизогуба з 1. II. 1848, Орська фортеця).
[33] Т. Шевченко, *Твори*, том III, Чікаґо, 1959, стор. 153.

Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Украйні поховають,
Що не в Украйні буду жить,
Людей і Господа любить.»

(1847)

Цей мотив повторюється й у дальших невольничих віршах Шевченка:[34]

«Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю.»

(1847, Орська фортеця).[35]

Відгуки його є й у листуванні того часу, і у Щоденнику Шевченка.

Коментатори Шевченка здебільшого обходять ці рядки й думки мовчанкою. Ми довго думали над тим і прийшли до висновку, що ключ до розуміння цих рядків лежить у взаєминах Шевченка з його українськими друзями 1840-их років.

Арешт і заслання Шевченка не лише прокопали межу між поетом та його друзями, зокрема на Україні, але й між двома періодами в житті самого Шевченка. Хоч він не раз казав після заслання, що десятилітні муки й страждання «найменшого сліду на зоставили по собі»,[36] що «гіркий досвід пройшов повз мене невидимкою», що «я точнісінько той самий, що був і десять літ тому», і «в моєму внутрішньому образі не змінилася ані одна риса»,[37] що «жадний досвід» не торкнувся «своїми залізними кігтями» його «переконань, моїх дитинно-світлих вірувань»,[38] але справді було далеко не так. Змінився, й не міг не змінити і зовнішній, і навіть внутрішній світ Шевченка. Проте чи дійсно були два Шевченки: до заслання й після заслання? Мабуть, ні. Був один Шевченко, але в останніх вільних роках далеко вже не той, яким він був у перших вільних (від кріпацтва) роках. Доказом цього — життя, діяльність і творчість Шевченка.

Наслідком того, ясна річ, мусіли змінитися і взаємини Шевченка з українським світом, і вже тим самим — цього світу з Шевченком. Зовні ніби-то все було гаразд. Повернення Шевченка з заслання було тріюмфально зустрінуте його старими й новими українськими друзями, особливо в Москві й Петербурзі. Зате на Україні, куди поїхав Шевченко в 1859 році, було інакше. Особливо це помітне було на Лівобережжі. Й туди їдучи, й з поворотом, що правда, вимушеним після арешту, Шевченко явно волів не вертатися до спогадів і зруйнованих надій та обірваних зв'язків 1840-их років. Бо й він був не той, і люди там були не ті. Навіть кращі і щиріші з них. Багатьох друзів Шевченка вже не було там або взагалі на світі. Інших відчужили від

---

[34] Т. Шевченко, *Твори,* том II, Чікаґо, 1961, стор. 179.
[35] Т. Шевченко, *Твори,* III, стор. 58.

нього зміна літ і літа зміни: трагічна межа 1847 року й «время люте» царювання «неудобозабываемого Миколи Тормаза», (Миколи I)[39] зробили своє діло. Понура тінь заслання й розлуки впала й на колишні світлі й радісні взаємини з українськими людьми 1840-их років.

В цей другий і останній період вільного життя Шевченка слабшають або й зовсім обриваються, зникають його зв'язки з Де-Бальменами, Волховськими, Закревськими, Капністами, Лизогубами, Лукьяновичами, кн. Репніними та іншими представниками лівобережно-українського панства й шляхетської інтеліґенції. Залишаються й надалі дружні відносини з Тарновськими, Ґалаґаном, Марковичами (в особі молодого Андрея Марковича, сина Миколи Маркевича), Оболонськими, Остроградськими, Забілами й Білозерськими (через Куліша), Бодянським і Михайлом Максимовичем. Міцніють дружні стосунки з братами Лазаревськими, з Семеном Гулаком-Артемовським, з'являються нові дружні відносини з Марією Вілинською-Маркович (Марко-Вовчок), з Макаровими й Карташевськими, з численними українцями, що з ними Шевченко познайомився або поновив знайомство здебільшого в Москві й Петербурзі. Але ці зв'язки мали вже інший характер — більш персональний, ніж національно-політичний. І які б вони не були близькі, дружні й сердечні, це були більше зв'язки Шевченка з українцями-земляками, аніж українські зв'язки Шевченка.

Були вже інші часи. Згадаймо 1840-і роки, коли велич і слава Шевченка лунали на всю тогочасну Лівобережну Україну. Коли в панських салонах, в літературних гуртках нової української дворянської й недворянської інтеліґенції залюбки читалися, дискутувалися, переписувалися твори Шевченка, Куліша та інших, як наприклад у гуртку Капністів — Скалонів у Полтаві 1846 року, матеріяли про що подав Покійний В. В. Міяковський у своїй цінній праці «Люди 40-их років».[40] Коли внучка Опанаса Лобисевича, який один з перших, якщо не перший, зрозумів вагу української національної літератури народньою мовою,[41] — Катерина Васильовна Маркович (народ. Лобисевич) писала своєму своякові Григорію Павловичу Ґалаґанові,[42] майбутньому другові Шевченка — Грицькові Ґалаґанові, 13 лютого 1842 року з фамільного маєтку Ленькова: «Пришли мне в голову новые стихи Шевченко. Ты их еще не знаешь, слушай...

Вітре буйний, вітре буйний,
Ти з морем говориш,
Збуди його, заграй ти з ним,

---

36 Т. Шевченко, *Твори*, IX, стор. 24.

37 Ibid.

38 Ibid., 25.

39 Ibid., 128.

40 В. Міяковський, *Люди сорокових років* (Кирило-Методіївці в їх листуванні). — «За сто літ», кн. II, К., 1928, стор. 67.

41 Див. нашу працю «Опанас Лобисевич (1732—1805)», Мюнхен-Нью-Йорк. 1966.

42 К. В. Лобисевич була дружиною Михайла Андрієвича Маркевича (Марковича), кузена Г. П. Ґалаґана.

Спитай синє море...
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило.
(Воно скаже, синє море,
Де його поділо»)

(«Думка»)[43]

А 40 років пізніше, той же Грицько Ґалаґан, але тоді вже загально визнаний лідер лівобережно-українського дворянства, член Державної Ради, писав своїй дружині — Катерині Василівні (народ. Кочубей), з Петербургу, 26 лютого 1883 року:

«Вчера утром совершена была почитателями Шевченко панихида (в день его смерти) в Казанском соборе, и я получил анонимное заявление в вежливой форме о том, что эти почитатели надеются, что я «почту память знаменитого моего земляка». Я очень почитаю Шевченко т. е. его безсмертные произведения но, разумеется, не пошел, и, пожалуй, эти господа никак не захотят и не смогут понять, почему я не пошел и не пойду на их манифестации. Не поймут всей нелепости своих тенденций, которые для меня антипатичны потому, что я принадлежу к последователям того стремления народного, которое именно внушило тому же Шевченко лучшие его произведения. О, слепые! Или, ослепленные, доколе терплю вас! Можно воскликнуть».[44]

Катастрофа 1847 року, яка обірвала багато дружніх зв'язків Шевченка, скрила від нас чимало людей та їх осередків, що колись відіграли свою ролю в житті Шевченка. Деякі з тих зв'язків відновилися, в тій чи іншій формі, з тою чи іншою силою після повороту Шевченка з заслання. Інші, мабуть, загубилися в різних архівах та мемуарах і поділили з ними їх, загалом сумну долю. Отже, ці документальні матеріяли здебільшого назавжди втрачені для нас і для шевченкознавства. На один з таких українських осередків, дружніх колись з Шевченком, нам довелося припадково натрапити. Року 1962, у Києві було вперше опубліковано лист до Шевченка від Олени Константинівни Бодиско, з Ніжину, з 21 липня 1844 року. Лист цей не вивчений як слід, і тому наведемо тут його повний текст:

«Милостивый Государь, Тарас Григорьевич!

Тётенька Марья Васильéвна, уезжая в деревню, поручила мне передать ее благодарность за прекрасную Вашу «Тризну» и следуемые за 20 экземпляров деньги 10 рублей серебром присоединить к этому письму. Пользуюсь случаем, чтобы поблагодарить Вас и за свой экземпляр и вместе изъявить Вам свое сожаление, что Вы, Тарас Гри-

[43] К. В. Лобисевич-Маркович, ще в попередньому (на жаль, неопублікованому) листі (без дати) до Г. П. Ґалаґана, обіцяла надіслати йому цей вірш, вперше надрукований у «Ластівці» Гребінки 1841 року. Див. «Т. Г. Шевченко в епістолярії Відділу рукописів. Центральна Наукова Бібліотека АН Укр. Р. С. Р.», К., 1966, стор. 15.

[44] Ibid., стор. 73—74.

горьевич, пример всем, более чем пример всем (?), восхитивши меня своим прекрасным талантом малороссийской поэзии, если же разочаровала меня, то очень черта, которую я всегда считаю принадлежностью благородного малороссийского характера, это исполнение и цену, которую он придает данному раз слову; отступление от этого в Вас было без сомнения неожиданнее и удивительнее, чем от кого другого, и вынудило меня сказать Вам нелюбезность, в которой, однако, Вы должны видеть новый фимиам Вашим дивным творениям, ибо они есть следствие непременного желания иметь их по обещанию от Вас и его автора; прошу же этого последнего помнить, что я все еще в ожидании, имея его слово, и поторопиться исполнить его поскорее. При желании Вам много вдохновения *только на национальном языке*, а нам всем через это много часов истинного удовольствия, пребудет, Милостивый Государь, готовая к услугам Е. Бодиско». Адрес наш все по-прежнему:

в г. Нежине. 1844, 21 июля.[45]

Це було нове для біографів Шевченка. Правда, Шевченко згадує у своєму Щоденнику про відвідини ним у Москві своєї старої знайомої Олени Константинівни Станкевич, дружини відомого московського літератора й громадського діяча, Олександра Володимировича Станкевича, кузини Тимофія Миколаєвича Грановського й своячки друга Шевченка — Михайла Семеновича Щепкина.[46] Коментатор поданого вище листа знав, що Олена Станкевич і Олена Бодиско — це та сама особа. Але ніхто з шевченкознавців навіть не поцікавився, хто саме вона була, й де та коли почалося її знайомство з Шевченком. А вже ніхто з них не міг відповісти на наш запит, хто-ж то була тая «тіточка Марія Васильовна». Отож, довелося шукати самотужки, і виявилося, що Олена Бодиско по матері була зі старого українського старшинського роду Чарнишів; що кузен її, славнозвісний російський вчений-історик, професор Московського Університету й громадський діяч Тимофій Миколаєвич Грановський, хоч роджений в Орловській губернії, належав і по батькові, і по матері, народженій Чарниш, до старих українських фамілій Чернігівщини (Грановські — Кролевецький рід) і Полтавщини (Чарниші й Лукашевичі — Гадяцькі роди) і зв'язаний був з Україною, бував там і мав спадковий маєток, цікавився й добре знав її історію тощо; що тая «тітонька Марія Васильовна», була також з роду Чарнишів, а по-чоловікові була Кромида (ніженський грецький рід); що маєток її — с. Рубанка на Конотопщині (кол. Прилуцького полку) був цікавим культурним гніздом аж до революції 1917 року; й т. д., й т. д.[47] Отже, московське знайомство Шевченка з О. К. Станкевич насправді було знайомством українським, ще з 1840-их років.

---

45 «Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861». АН УРСР. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. К., 1962, стор. 23—33, 232. Курсив наш.

46 Т. Шевченко, *Твори*, IX, 216 (19. III. 1858). Див. ibid., 307.

47 Про українське походження й родинні зв'язки Грановського, а також про Рубанський культурний осередок автор готує спеціяльну студію.

Які-ж чергові, невідкладно-чергові завдання шевченкознавства в царині вивчення українських зв'язків Шевченка?

I. Насамперед, безперечно, складення Біографічного Словника Шевченка й особливо його української частини. З преси (совєтської) відомо, що цим займається (чи має зайнятися) Редколегія УРЕ, під проводом Миколи Бажана. Цьому доброму задумові можна лише побажати успіху, аби тільки це видання мало справді науково-біографічний характер, без партійно-пропаґандивних домішок і урядової цензури.

II. Але проблема українських зв'язків Шевченка вимагає більшого. Для знаття й розуміння Шевченка замало було б узяти, мовляв, «на облік» усіх його українських друзів та знайомих і опрацювати їх більш-менш повні біографії. Треба, конче треба вивчити їх — бодай визначніших з них — особисті, родинні, фамільні, громадські відносини у вужчому й ширшому колі, себ-то дослідити відповідні середовища й окремі осередки, їх питому вагу й значення в тогочасному громадському житті України. Щойно тоді ми зможемо зрозуміти й оцінити вплив — *обопільний* вплив — їх на Шевченка — й Шевченка на них. Саме в цьому й полягає головна суть проблеми українських зв'язків Шевченка. Ось кілька прикладів. Треба дати комплексну характеристику таких осередків і знайомств у житті Шевченка (подаємо *умовні* назви, пов'язані з певними місцевостями, маєтками, родинами тощо):

1. Яготин (Рєпніни, нащадки Розумовських; Гудовичі).
2. Сокиренці (Ґалаґани).
3. Седнів (Лизогуби).
4. Обухівка (Капністи).
5. Мар'їнське (Лукьяновичі, Шимкови).
6. Турівка (Маркевичі).
7. Качанівка й Потоки (Тарновські).
8. Веселий Поділ (Родзянки).

Майже всі ці родинні осередки були так чи інакше пов'язані з декабристським рухом на Україні, який так цікавив Шевченка, а деякі також з українським масонством.

9. Березова Рудка — Мосівка, — Линовиця — Безбахівка (Закревські, Волховські, де-Бальмени, Корбе).

Це коло так званих (властиво «самозваних») «мочеморд», що й досі ще не знайшли собі належної оцінки в історичній науці.

10. Мотронівка — Гирявка (Білозерські, Забіли, Лазаревські).

Це кол — українське коло par excellence — в'яже Шевченка 1840-их років і Шевченка 1850-их років. Ми сказали б: коло майбутнього Шевченка.

11. Рубанка (Бодиско, Кромиди, Чарниші, Дарагани, Стороженки, Грановські).

Це нове для шевченкознавців коло, яке ще потрібує спеціяльного дослідження й відповідної дефініції.

III. Нарешті третє, але не менш важливе й куди важче завдання наукового шевченкознавства й обов'язок його дослідників-істориків — це вивчення історії України, реальної, а не уявної України, і зокрема Лівобережжя, в першій половині й середині 19 століття, в усіх ділянках її національного — духового й матеріяльного — життя: культурній, ідеологічній, політичній, соціяльно-економічній, отже вивчення правдивої Шевченківської України.

Бо як неможливе розуміння України 19 століття без Шевченка, так поготів неможливе розуміння Шевченка без неї — його, Шевченка, України.

Михайло Б. Ждан

РОМАНОВИЧІ І НІМЕЦЬКИЙ ХРЕСТОНОСНИЙ ОРДЕН

Відносини Романовичів до Німецького Хрестоносного Ордену не були в крузі зацікавлень українських істориків. Можливо, що причина цього явища дежала у виїмково малій кількости джерельного матеріялу, який не міг і не може до сьогодні дати вистачальної підстави для конструкції викінченого образу тих відносин. Все таки деякі наші історики зупиняючись над тими справами пробували так чи інакше насвітлити важливіші фраґменти тих відносин. І так вже нестор історії Галицько-Волинської Руси Денис Зубрицький передруковуючи всі грамоти надані Орденові останніми Романовичами та аналізуючи їх зміст пише: «Не они, князья искають, покровительства и союза противь Татаръ; только Нѣмецкій воинственный орденъ нуждаеться въ ихъ защитѣ, нуждается до той степени, что въ теченіи девятьнадцати лѣтъ, пять разъ старается возобновить княжеское обѣщаніе, а для снисканія благосклонности покровителей, употребляють въ посредники какого-то родственника Галичскихъ князей, изъ славнаго доселѣ въ Германіи господствующаго рода, князей Шварцбургскихъ».[1] — Звичайно така оцінка відносин останніх Романовичів до Ордену, хоч незвичайно корисна для наших князів, все таки виявляє поверховне трактування проблеми і тому не може мати для історії поважнішого значення. — Михайло Грушевський у своїй *Історії України,* не міг поминути тих справ. Правда, зв'язкам Данила Романовича з хрестоносцями він не присвятив належної уваги, зате ж докладніше скоментував договори Андрія і Льва з Орденом, відповідно насвітлив значення балтицької торгівлі та в окремій примітці додав основні інформації про грамоти Галицько-Волинських князів видані хрестоносцям.[2] — Відносинам Романовичів до Німецького Ордену багато уваги присвятив М. Кордуба. В його освітленні всі Романовичі, від короля Данила почавши, були зв'язані з хрестоносцями мирними договорами і то так у політичній як і в торговельно-економічній ділянках.[3] В. Мацяк у своєму «Огляді історіографії і пробле-

---

1 Денис Зубрицький, *Исторія древняго Галичского-Русскаго княжества,* Львовъ, 1852, часть III, стор. 258.

2 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. III, стор. 116, 523 і т. V, стор. 224. Нью-Йорк, 1954—55.

3 М. Кордуба, *Історія Холмщини й Підляшшя,* Краків, 1941, стор. 64, 66, 91.

матики Галицько-Волинської Держави' займає відповідне становище до відносин кн. Андрія і Льва II до Німецького Ордену. Вони, як пише він, були мирні й позитивні.[4]

Дивно виглядає те, що польські історики договорам Романовичів з хрестоносцями присвячують значно більше уваги як українські. Не має майже жодного польського історика, який, займаючись польсько-хрестоносними конфліктами, не заторкував би відносин Романовичів до Нім. Ордену. Згадаємо тут тільки найновіших з них, що насвітлюють ці справи. До них належать: А. Прохаска, Я. Домбровський, С. Зайончковський, Г. Пашкевич і перш за все Б. Влодарський. Наведемо тут думки двох останніх не тільки тому, що вони найбільше з усіх займаються тими справами, але головно тому, що їх висновки трохи різняться. І так Влодарський уважає, що Андрій і Лев II були, якщо не ставленниками польського князя Локетка, то в кожному разі були в тіснім з ним союзі і тому ближча аналіза усіх грамот згаданих князів на річ хрестоносців виявляє, що вони мимо формального союзу з Орденом ставились до нього байдуже, під час коли до Локетка відносились дуже прихильно.[5] Підхід Пашкевича до згаданої проблеми інший: Андрій і Лев II старались удержувати приязні відносини не тільки з Локетком, але й з хрестоносцями, Мазовшем та Литвою.[6] Незалежно однак від різного насвітлення хрестоносної політики останніх Романовичів, погляди обох істориків згоджуються в тому, що на формування відносин між Галицько-Волинською Державою і хрестоносцями великий вплив мали економічні чи точніше кажучи торговельні справи.[7]

Сучасна підсоветська історіографія займається щоправда хрестоносною проблематикою, але звертає передусім увагу на події в Прибалтиці. Виходячи з марксівських позицій, більшість авторів на вступі про хрестоносні справи зазначає, що К. Маркс назвав хрестоносців «псами-лицарями»,[8] і, що всі змагання загорнути Прибалтику під їхнє панування — це акти грубого насильства, натомість такі ж самі змагання московських володарів, це прояви «історичної закономірности» з проґресивними наслідками. Якщо йдеться про відносини Галицько-Волинської Держави до Ордену то В. Т. Пашуто у своїй монографії порушуючи ці справи коротко згадує про передачу Дорогичина кн. Конрадом Орденові Добжинських Братів та його відібрання Данилом

---

[4] В. Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290—1340 рр. у нових дослідах*. Авґсбурґ, 1949, стор. 16.

[5] B. Włodarski, Polska i *Ruś, 1194—1340,* Warszawa 1966, str. 242—253.

[6] H. Paszkiewicz, „Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego, ostatniego księcia Rusi halicko-włodzimierskiej". *Ateneum Wileńskie,* II, zesz. 5—6. Wilno 1924, str. 34.

[7] B. Włodarski, *op. cit.*, 236; Paszkiewicz, *op. cit.*, str. 54.

[8] В. А. Дядиченко, *Нариси з історії СРСР*. Київ 1971, стор. 51. *Історія Української РСР*. Київ, 1967, стор. 95.

Романовичем, а довше спиняється над торгівлею Галицько-Волинської Держави з містами Хрестоносного Ордену.[9]

Історія Німецького Хрестоносного Ордену, якому судилось бути в контакті з Галицько-Волинською Державою упродовж цілого століття зачинається в Палестині. Там, саме для опіки над німецькими прочанами — паломниками до Святої Землі, заснувалось окреме товариство Deutsches Haus —, якого діяльність зводилась спершу до піклування хворими. Вибравши собі за покровительку Пречисту Діву Марію, товариство збудувало свій шпиталь. З бігом часу з товариства постав лицарсько-монаший чин на зразок існуючих вже тоді орденів французьких Темпляріїв та італійських Йоанітів. Лицарі, вступаючі до ордену, крім звичайних монаших обітів убожества, безженности і безоглядного послуху духовній владі складали ще приречення, що зі зброєю в руках будуть боронити Святу Землю від невірних. Статут Ордену затвердив папа Климентій III в 1198 р. — під час третього хрестоносного походу, який то рік уважається за формальний початок Німецького Ордену. На чолі Ордену, якого офіціяльна назва звучала «ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum» по-німецьки «Orden des Hospitals St. Marie vom Deutschen Hause» стояв виборний великий майстер, йому підлягали комтурі-начальники відділів (округ). На випадок потреби орден наймав затяжних вояків (кнехтів). Емблемою Ордену був чорний хрест на білому полі.

Коли Свята Земля остаточно впада в руки турків-сельджуків, хрестоносці мусіли шукати за місцем нових поселень. Їх провід спершу переселився до Венеції, а більшість лицарства на запрошення угорського короля переселилась до Семигороду (1211 р.), щоб бонити його від нападів половців. Але тут вони скоро попали в конфлікт з королем Андрієм, який вирішив позбутись непокірних лицарів.

Так склалось, що в тому самому часі мазовецький князь Конрад шукав за поміччю в боротьбі з пруськими племенами, що раз-у-раз нападали на його землі. Між Німецьким Орденом та Конрадом прийшло до порозуміння на підставі якого Конрад дав хрестоносцям на вживання хелмінську землю над долішним бігом Висли, а вони зобов'язались боронити Мазовша від пруських нападів. Тому однак, що хрестоносці зволікали з приїздом на Мазовше, Конрад, для оборони кордонів своїх земель заложив на взір існуючих вже орденів інший орден сложений з мекленбурзьких німців та поселив їх в околицях Добжина, звідкіля пішла їх популярна назва «Fratres de Dobrin' — Добжинські Брати. Заложення цього нового-конкуренційного закону приспішило приїзд хрестоносців на Мазовше. З їх приїздом Добжинські Брати втратили рацію свого існування і тому кн. Конрад вирішив

[9] В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси,* Москва, 1950, стор. 216—217 і 168.

злучити їх з Орденом Хрестоносців (1235). Але тільки частина Добжинських Братів на те погодилась. Друга їх частина 8 березня 1237 р. отримала від Конрада на підставі спадкового права (iure hereditario) місто Дорогичин та землі між Бугом та Нуром,[10] які він недавно перед тим, за незнаних обставин зайняв від Романовичів. Але Дорогичин недовго був в руках Добжинських Братів. Галицько-Волинський літопис інформує, що Данило в слідуючому році (1238) вибрався походом на ятв'ягів. Тому однак, що ріки розлилися, похід не осягнув своєї мети. Отже Данило, який особисто проводив руським військом вирішив відібрати від Добжинських Братів Дорогичин, кажучи: «не годиться, щоби хрестоносці держали нашу батьківщину, Темпличі, себто Соломоновичі і пішли на них походом з великою силою. Вони зайняли город у місяці березні, старшину Бруна пійняли так само і військо й вернулися до Володимира».[11]

Відібрання Дорогичина від Добжинських Братів-клієнтів Мазовша мало своє значення. Воно доказувало, що Данило хоч зайнятий внутрішними справами (боротьба за Галич з чернігівським князем Михайлом згл. його сином Ростиславом), уважав за конечне відібрати Дорогичин. Уважаємо, що причиною цього кроку Данила, була ключева позиція Дорогичина в торгівлі Галицько-Волинської Руси з Північно-західною Европою.

---

[10] *Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis.* T. I. Ed. I. Kochanowski, Varsoviae, 1919. No. 366, pag. 421. В документі читаємо: „... donamus magistro B(runoni) et fratribus suis, ordinis militum christi. domus quondam Dobrinensis, castrum Drochicin et totum territorium. quod ex eadem parte castri continetur a mediate fluminum Bug et Nur. usque ad methas ruthenorum, saluo iure ecclesie Mazouiensis et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus habuerunt. cum omni districtu et honore, castoribus. fluminibus. lacubus, saltubus, theloneo in ipso Drochicin de nauibus. siue de curribus, et cum omni iure, quod supradictum castrum noscitur hactenus habuisse. iure hereditario perpetuo possidendum, ut christo sub ordinis sui debito militantes. ab instantia paganorum defendant populum christianum ... ".

Передачу Дорогичина Добжинським Братям так змальовує В. А. Дядиченко: «У 1237 ворожі полчища вторгнулися в руські землі. Вони захопили м. Дорогичин, що входило до складу Волинського князівства». (Нариси з історії СРСР. Київ, 1971, стор. 51). Важко відгадати причини цього фальшу. По перше не було ніякого «вторгнення», по друге, названі Дядиченком «полчища» після злуки більшої частини Добжинських братів з Німецьким Орденом в 1235 р. могли начислювати щонайбільше кільканадцять лицарів і сотню-дві кнехтів.

[11] *Полное Собрание Русских Летописей,* т. II. *Ипатьевская Летопись,* Москва, 1962, стор. 776. Український переклад цитуємо за: *Галицько-Волинський літопис,* т. II, переклав і пояснив Теофіль Коструба, Львів, 1936, стор. 12. Літопис мішає Добжинських Братів з французькими Темпляріями, якого назва походить від того, що він відбував свої наради в святині (templum) біблійного Соломона. — Невеликі відділи Темпляріїв поселив Болеслав Встидливий в Лукові, де вони проживали поверх 30 років (1253—1286) не зумівши виказатись будь якими успіхами. Гляди: G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens,* I. Band, Köln, 1955, p. 141.

У тому самому часі спроваджений князем Конрадом Німецький Хрестоносний Орден не тільки закріплював своє існування, але й здобував та колонізував нові простори і будував нові укріплені міста, винищиючи місцеве пруське населення. До росту Німецького Ордену причинилось також його об'єднання з Орденом Мечоносців (Fratres Militiae Christi — der Orden der Schwertbrüder) в 1237 р., який то орден заснований 1202 р. епископом Альбертом зі своєї вихідної бази у Ризі поширював території свого володіння коштом балтійських племен.[12]

Важко документально ствердити, коли мав місце перший політичний контакт Данила Романовича з Хрестоносним Законом, але якщо йдеться про причини цього контакту то вони, на нашу думку, ясні: ними була перш за все татарська небезпека, що після їх нападу на Середущу Европу в 1240-их роках, все ще висіла над Галицько-Волинською Державою, далі намір Данила зупинити докучливі напади ятв'ягів на північні пограничні землі його держави і врешті необхідність забезпечити безперебійний торговельний обмін з північно-західною Европою, що була поважним джерелом його доходів.

Вимушену залежність від Золотої Орди, яка зачалась від його поїздки до квартири Батия в 1245 р., Данило уважав за тимчасову і робив усі заходи щоб її позбутись. Одночасно з розбудовою укріплених городів та реорганізацією своєї армії за татарськими зразками,[13] він шукає за союзниками для майбутньої протитатарської коаліції. Першим союзником, що обіцяв Данилові допомогу була Римська Курія.[14] У зв'язку з тим, думаємо, що папська дипломатія була також головним посередником у монтуванні галицько-волинського — хрестоносного фронту в проєктованій протитатарській коаліції. Адже ж хрестоносці так з рації своїх завдань воювали з ворогами християнства, як і рації своїх традицій, які вони задемонстрували добровільно в бою польсько-німецького лицарства під Ліґніцою 9 квітня 1241 р. найкраще до того надавалися.[15]

Але Данило уважав, що у співпраці з Орденом належить бути обережним. Уся дотеперішня діяльність Ордену, зокрема на терені Прус виказувала, що він навіть як союзник може бути небезпечний. Серед незнаних нам обставин, і оперуючи невідомою нам арґументацією Данило звертається до Риму, щоб він заборонив Орденові поселюватись на території його держави. Коли візьмемо до уваги усі ці

---

[12] H. Łowmiański, „Agresja zakonu Krzyżackiego na Litwę w XII—XV". *Przegląd historyczny,* t. 45. Warszawa 1954, str. 343.

[13] М. Ждан, «До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди». *Український Історик,* Нью-Йорк, 1967, ч. 1—2, стор. 34.

[14] М. Чубатий, «Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії». *Записки НТШ* т. 123—124. Львів, 1917, стор. 42—44.

[15] St. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w.* Warszawa, 1956, str. 145—147. Під Ліґніцою відділ Німецьких Хрестоносців, що разом з Темплярiями та Йоанітами на лівому крилі брав участь в бою з татарами був цілковито знищений.

клопоти, що їх мала пізніше Польща від хрестоносців, то заходи Данила треба оцінювати як вияв його незвичайної політичної далекозорости. — У відповідь на своє домагання Данило отримав від папи буллю датовану 27 липня 1247 р. на підставі якої, папа заборонив хрестоносцям або членам інших лицарсько-монаших орденів, без дозволу Данила поселювались у тих землях, які він у тому часі посідав або лише плянував здобути.[16] Цей останній зворот недвозначно вказує на те, що Данило виявив папі свої пляни відносно поширення кордонів своєї держави коштом ятв'ягів або навіть Литви, з якою відносини зачали тоді псуватись і дістав на те апробату. Після цього запевнення настає ближчий контакт Данила з Хрестоносцями. На цей контакт вказують дві буллі вислані з папської канцелярії в 1248 р. Перша з них адресована до короля Данила. У ній папа Іннокентій просить сповіщати Орден Хрестоносців про рухи татарських військ, щоб таким чином причинитись до плянування відповідних протизаходів.[17]

У другій буллі висланій цього ж самого дня і року (22. І. 1248), папа сповіщає Хрестоносний Орден про свій заклик спрямований до Данила і просить Орден, щоб той усі вістки про рухи татар одержаві від Данила негайно пересилав до Риму.[18] Короткі згадки про хрестоносців не виявляють. річ ясна, в цілости тих контактів, які мусіли існувати між Данилом і Орденом. Не маємо очевидно ціяких інформацій про взаїмні посольства, обмін думками, спільне плянування обох контраґентів, які з природи речі мусіли бути зв'язані з тими контактами.

На цьому місці слід згадати ще про один дипломатичний крок, який мав на меті сильніше зв'язати Хрестоносний Орден з протитатарською політикою Данила Романовича. Маємо тут на увазі шлюб Софії, доньки Данила, з графом Генрихом з заможної родини Шварцбурґів, яка то родина була у тісних зв'язках з Хрестоносним Орденом. На споріднення Романовичів з Шварцбурґами вже звернув увагу

---

16 *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia.* Romae, 1953. Vol. I, pag. 36.

17 Маємо дві версії цієї буллі. В першій версії опублікованій в *Documenta etc. pag.* 42 читаємо, що про татар Данило має повідомляти «dilectis filiis fratribus de domo Theotonica in *Pruscie* partibus commorantibus . . .». Друга версія опублікована в *Historica Russiae Monumenta* vol. I. No. 77. (її цитують Чубатий в праці «Західна Україна і т. д.», *ЗНТШ*, т. 123—24, стор. 96 і В. Т. Пашуто в праці *Очерки і т. д.*, стор. 168), звучить: «dilectis fratribus de domo Theotonica in *Russiae* partibus commorantibus». Якщоб ця друга версія була правдива, то ми мали б право твердити, що вже в році виставлення буллі на терені Галицько-Волинської Держави перебували хрестоносні посли, обговорюючи з Данилом справу протитатарського виступу. Зв'язувати перебування хрестоносців з комерційними справами як то робить Пашуто у своїх *Очерках,* стор. 168, на нашу думку не можна. Торгівлею займались не «fratres» лицарі але «hospites» і «negotiatores» — купці і неґоціянти (посередники).

18 *Documenta Pontificum Romanorum etc.,* pag. 42. Nr. 31.

Грушевський,[19] докладніші коментарі до цього подав Бавмґартен у своїй праці про генеалогію Рюриковичів,[20] але найширше цілу справу подружжя Софії Данилівної з Генрихом графом Шварцбурґом опрацював Б. Влодарський.[21] Залишаючи на пізніше ширшу інформацію про ролю Шварцбурґів зазначимо тут тільки, що вони в першій четвертині чотирнадцятого століття виконали важливу ролю у монтуванні приязних відносин між Хрестоносним Орденом і останніми Романовичами.

Крім татар була ще одна справа, якою був зацікавлений Хрестоносний Орден з рації своїх місійних завдань та політичних маневрів і Данило та мазовецькі князі з рації географічного положення своїх земель. Це була справа ятв'ягів, які своїми несподіваними наскоками непокоїли та нищили Підляшшя і Мазовше. У цьому випадку пляни Данила не обмежувались тільки до пасивної оборони — вони зміряли до остаточної розв'язки ятв'язького питання, до опанування ятв'язької землі. Справу мала розв'язати умова, що її уклали в Рацьожні 1254 р. згадані три котраґенти: Данило, мазовецький князь Земовіт і майстер Хрестоносного Ордену Бурхард Горнгавзен. На підставі тієї умови Орден мав задержати за собою дві третини здобутої на ятв'ягах землі, а одну її третину мали поділити між собою Данило і Земовіт.[22]

Після згаданої умови в Рацьожні не маємо жадних документальних даних про дальші зв'язки Данила з хрестоносцями. Проте не має сумніву, що такі зв'язки мусіли існувати так довго, як довго існували проблеми, що їх розв'язка лежала в інтересі обох контраґентів. Поминувши протитатарський аліянс, який вже мабуть в тому часі виказав цілу свою неміч, існувала ще справа ятв'язького питання, про що засвідчує побідний похід Данила на ятв'ягів в 1254/55 р.[23] і потрібна для обох сторін виміна товарами.[24] У наших міркуваннях підемо ще

---

[19] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 116.

[20] N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes*. Roma, 1927, p. 49.

[21] B. Włodarski, op. cit., pp. 244—247. Споріднення нашої княжої родини з графами Шварцбурґами не було новістю в нашій історії. Відомо, що перед роком 1087 незнана по імени донька Ярополка, турівського князя, сина Ізяслава I вийшла заміж за графа Ґюнтера Шварцбурґа (дивися: Баувмґартен *цит. праця*, стор. 10).

[22] ... „Noverit universitas vestra, quod nos de fra (trum nostrorum consilio et con) sensu, excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum et illustri principi Szamovito Duci Mazoviae et eorum liberis tertiam partem (terrae Jatwezenorum) ... conferimus in perpetuum possidendam ...". *Preussisches Urkundenbuch (Politische Abteilung)*. Bd. I. Erste Hälfte (bis zum 1257 J.). R. Philippi-K. P. Wölke, Königsberg 1882, No. 298.

[23] М. Грушевський, «Хронологія подій Галицько-Вол. літ.», *Записки НТШ*, 1901, т. IV, стор. 68.

[24] М. Кордуба у своїй праці *Історія Холмщини й Підляшшя*, Краків, 1941, стор. 66, пише: «Для оживлення торговлі нової столиці (Холма — М. Жд.), Данило уклав перший торговельний договір з Нім. Орденом». — Ми, щоправда не стрічали жадних джерельних (літописних або документаль-

дальше: не думаємо, щоб напад Бурундая на Литву, а в наступному, 1259 р., році на Галицько-Волинську Русь,[25] у яких хрестоносці виявили своє цілковите незацікавлення, змінив відносини Данила до Ордену. Адже ж саме напад на Литву позбавив Данила його союзника — Мендовга, отже тим більше належало скріпити зв'язки з Орденом, щоб в разі потреби зашахувати Литву від заходу. Та проте, після 1259 р. ціла політична активність Данила аж до його смерти в 1264 р. стає дуже квола,[26] а сліди контактів з хрестоносцями зникають з історичних джерел.

Про хрестоносну політику його наслідника Льва, з огляду на цілковитий брак джерел важко щонебудь певного сказати Змушений признати фактичну зверхність Золотої Орди,[27] він міг тільки дуже обережно контактуватись з ідеологічним противником татар — хрестоносцями, оперуючи не політичною, а економічною арґументацією. Так хіба належить вияснювати факт, що коли литовський князь Тройден зайняв Дорогичин в 1275 р.,[28] Лев звернувся до тодішного хана Менке-Тімура за допомогою.[29] На приказ хана зібрано велику армію, у якій крім татарських військ та відділів Льва, взяли участь ще війська кн. Романа Брянського, Гліба Смоленського, волинських князів Мстислава і Володимира та пинські військові відділи. Хоч між князями не було згоди, всетаки головна мета була досягнена: Дорогичин — ключева позицв в торгівлі з хрестоносцями і вікно в північно-західну Европу, знайшовся знов в руках Льва. Не виключене, що всесильний тоді емір Ногай, зять візантійського імператора, і сама Візантія були зацікавлені в активізації того торговельного пляху, що його Пашуто влучно назвав «другим шляхом із варяг у греки».[30]

Незалежно від цього маємо ще й інший доказ на те, що між Львом та Орденом існувало не тільки порозуміння у справах торговельних, але якась, докладніше неозначена, договореність. Маємо тут на увазі грамоту Юрія II видану в 1325 р. Вернерові, Майстрові хрестоносців, в якій він запевняє Вернера, що буде жити в згоді з хрестоносцями, так як жив його прадід Лев.[31] Як далеко йшла ця згода важко сказати. Хоч залежний від Золотої Орди, Лев все таки не тільки являв самостійну політичну активність у відношенні до своїх західних сусі-

---

них) вісток, які свідчили б, що такий договір був укладений. Але беручи до уваги велике зацікавлення Данила Дорогичином, його заходи для піднесення добробуту краю, як також приязні відносини Данила до хрестоносців можемо припускати, що такий договір міг бути укладений.

25 М. Ждан, «До питання...», *У.І.*, ч. 1—2, 1967, стор. 37.

26 B. Włodarski, *op. cit.*, p. 181.

27 М. Ждан, «До питання...», *У.І.*, ч. 2—3, 1967, стор. 95.

28 М. Грушевський, «Хронологія подій...», *ЗНТШ*, 1901, т. 4, ч. 3, стор. 70.

29 *ПСРЛ*, т. II, 1962, стор. 871—872.

30 В. Т. Пашуто, *Очерки* і т. д., стор. 294.

31 *Codex Diplomaticus Prussicus*, Ed. G. Voigt, Königsberg, 1842, v. II. No. 116, pag. 154.

дів, але навіть заставляв татар йому в тім помагати. Так, наприм., коли по смерти малопольського князя Болеслава, Лев вирішив зайняти Краків, татарський емір Ногай прийшов йому з військовою допомогою Все таки у жадному політичному чи мілітарному акті Льва не знаходимо ніякого сліду співпраці з хрестоносцями. Таким чином остаточний висновок може бути лиш один: договореність Льва з хрестоносцями в практиці обмежувалось тільки економічними, точніше торговельними справами.

Після внутрішньої війни в Золотій Орді, жертвою якої впав Ногай у 1299 р., Галицько-Волинська Русь вийшла з-під татарської політичної залежности.[32] На жаль цілковитий брак наших історичних джерел не позволяє нам докладніше зорієнтуватись в закордонній політиці наслідника Льва — Юрія І. Все таки можна усталити ось такі основні його етапи: Звільнений від татарської залежности Юрій І. висунувся на одне з передових місць між володарями Середущої Европи. Споріднений з Володиславом Локетком — сестра Локетка була жінкою Юрія І. — він підтримував цього князя у його змаганнях з чеськими Перемислідами за володіння в Польщі. Ці приязні відносини охолодились щоправда трохи внаслідок зайняття Любліна краківськими та сандомирськими військами, але на інших відтинках закордонної політики Юрій І зберіг свою міцну позицію. Авторитет Юрія І. стояв так високо, що коли під час війни двох кандидатів на угорський престол перемога припала Карлові з родини Анжу, його противник Оттон Баварський на якийсь час мусів шукати пристановища на дворі Юрія І.[33] Північний сусід Галицько-Волинської Руси — Литва, у якій правив тоді Витень (1296—1315) була зайнята обороною своїх кордонів перед хрестоносцями, які в 1300—1315 рр. двадцять разів напали на литовські землі[34] Зайнята північними справами Литва змушена була припинити свою аґресивну політику відносно Галицько-Волинської Руси. Беручи до уваги всі ці відносини до найближчих сусідів можемо поставити здогад про відносини Юрія до Хрестоносного Ордену. Підставою цього здогаду буде не лише льогіка подій, але й пізніша грамота, у якій є натяк на ці відносини. Маємо тут на увазі згадувану вже грамоту Юрія II, надану Великому Майстрові Ордену, Вернерові в 1225 р. В грамоті Юрій II обіцяє Вернерові додержувати такої приязні, в якій з Орденом його предки зокрема ж «найдорожчий його дід Юрій».[35] Якщо йдеться про з'ясування причини тієї приязні, то вона на нашу думку ясна: Юрій старався запевнити безперебійний обмін

---

[32] М. Ждан, «До питання...», *У.І.*, ч. 1—4, 1968, стор. 69—71.

[33] Мати Юрію І. Констанція і мати Оттона Єлисавета були рідними сестрами, доньками угорського короля Белі І.

[34] J. Ochmiański, *Historia Litwy*, Wrocław, 1967, str. 45.

[35] Подаємо в оригінальній мові виїмок згаданої грамоти: „...Quod quemadmodum nostri progenitores felicis recordationis Rex Daniel, seu Leo noster atavus, aut Georgius noster avus karrisimus pacem et omnimodam caritatem cum ordine prenominato tenere consueverunt...". *Codex Dipl. Pruss.* Ed. Voigt, v. II. No. 116, pag. 154.

товарів віддавна вживаним річковим шляхом.[36] Але була ще одна причина, чому Юрій хотів мати в Ордені союзника: це була литовська проблема. Литва, як то ми вже перед тим згадували, була щоправда в часах Юрія заабсорбована своїм конфліктом з Орденом, але беручи до уваги її детеперішню, повну вихилясів, політику відносно Галицько-Волинської Держави і її постійно зростаючий динамізм, була потенціяльним аґресором на українські землі.

Вмираючи, Юрій I. залишив двох малолітних синів — Андрія і Льва II,[37] і доньку Марію. Не має підстави підозрівати, щоб сини мали якінебудь труднощі внутрішно-політичного характеру в оволодінню батьківської спадщини. Адже ж їх батько поставив Галицько-Волинську Державу на передовому місці не тільки під політичним оглядом, але піклуючись торгівлею, запевнив її матеріяльний добробут. Крім того заснувавши чи вивінувавши відповідно галицьку метрополію,[38] мусів мати і духовенство по своїй стороні Таким чином і політичний актив Галицько-Волинської Держави (боярство) і економічний (міщанство-купецтво) і духовний не мали причини стояти в опозиції до синів. Згадуємо про ці справи тому, що Влодарський зупиняючись над нануванням Андрія і Льва твердить, що Локетек був не тільки опікуном Андрія і Льва (що зрештою з рації їх спорідfestнення не було виключною справою), але й допоміг їм осягнути престол.[39] Приязне становище Андрія і Льва у відношенню до Польщі поможе нам до деякої міри відповідно зрозуміти відносини Галицько-Волинської Держави до Хретоносного Ордену. Перший слід тих відносин зазначений у грамоті, що її спільно обидва князі 9 серпня 1316 р. виставили на руки Великого Майстра Ордену Карла Тревірського. Важко нам ствердити від кого вийшла ініціятива заключення союзу, але факт, що не княжі посли їздили до Ордену, а посли хрестоносців прибули до Володимира Волинського промовляв би за тим, що ця ініціятива вийшла від хрестоносців. Ще одна справа. На чолі посольства стояв Зіґгард Шварцбурґ ґравденцький (ґрудзьондзький) комтур, якого князі називають

[36] Наш погляд на цю справу підтверджує одна фраза привілею, що його надав кн. Андрій син Юрія I, купцям з Торуня. У згаданому привілею з 1320 р. Андрій забезпечує за торунськими купцями усі ті права, які вони мали в часах його батька Юрія I («Ceterum omnia jura, quae tempore patris nostri felicis memoriae in terra Russiae omnes negotiatiores habuerunt volumus, ut cetero omnes hospites seu negotiatores simili jure perfruerantur»).

До цитованого привілею повернемось ще раз пізніше.

[37] На думку Влодарського, в хвилині смерти батька, Андрій та Лев могли мати 15—16 літ. B. Włodarski, *op. cit.*, p. 237.

[38] На тему хто започаткував заходи для створення Галицької Метрополії Лев I чи Юрій I існують серед українських істориків розбіжні думки. Проте не має сумніву, що формальне її заснування припадає на часи Юрія I. На цю тему писали: Грушевський, Чубатий, Коструба та ін.

[39] B. Włodarski, *op. cit.*, p. 239. Союз Юрієвичів з Мазовшем закріплено тим, що їх сестра Марія, біля 1309 р. вийшла заміж за мазовецького князя Тройдена. N. de Baumgarten, *op. cit.*, p. 47, table XI.

своїм кревняком («consanguineus noster»).[40] Факт поставлення в проводі посольства людини мило баченої на дворі князів промовляє також за тим, що позитивним вислідом переговорів зацікавлені були перш за все хрестоносці. Який же зміст цього документу? Отож князі обіцяють Орденові: 1) зберігати приязні відносини, такі які бували за часів їх попередників, 2) боронили хрестоносців перед нападами татар, 3) боронити їх також від кожного іншого ворога.[41] Всі новіші історики, які займаються тією справою, стверджують, зрештою цілком правильно, що з тією обороною хрестоносців перед нападами татар щось не є впорядку. Щоправда під час нападу татар на Середущу Европу в 1240-их рр. кіннота Кайду (Кайдана) переґальопувала крізь північно-польські терени і перейшла Вислу, — але ж ці часи безповоротно минули. Про те, щоб татари плянували або навіть були в спромозі напасти на хрестоносців не було й мови. Навпаки, якщо котрийсь з контраґентів міг би допомогти другому в бою проти татар, то скоше хрестоносці Романовичам, а не навпаки. Таким чином справа татарського нападу була тільки претекстом, який скривав за собою військовий союз проти цього іншого неназваного ворога. У тодішній політичній ситуації тим ворогом могла бути тільки Литва, в якій саме перед роком (1315) прийшов до влади меткий та енерґійний брат Витеня — Ґедимін.

Але відносини Романовичів до Хрестоносного Ордену не обмежувались тільки політичними справами. Вони розтягались перш за все на торговельні взаємини, які були не тільки плянуванням на майбутнє, але й щоденною потребою так Галицько-Волинської Держави, як і Хрестоносного Ордену. Їх віддзеркаленням являється привілей, що його Андрій Юрієвич князь у Володимирі надав купцям Торуня, одного з важливіших міст Хрестоносного Ордену. Привілей виданий 1320 р. в порозумінню з радою бояр відновляв усі ті права, що їх мали

40 Якщо йдеться про посвоячення Романовичів зі Шварцбуґами, то ця справа ще дотепер не зовсім докладно вияснена. Грушевський (т. III, стор. 116, прим. 1), за Бальцером повторює, що «може бабка сих Ґунтера і Зіґегарда Олена (!); незвісного роду була руською княжною». Бавмґартен пробував теж насвітлити справу цього споріднення, але тому, що найбільше джерел і літератури до цієї справи притягає Влодарський уважаємо, що його концепції найбільш правдоподібні. На його думку донька Данила вийшла заміж за Генріха Шварцбурґа, а їх синами були Ґунтер і Зіґегард; таким чином вони були вуйками обох Романовичів. Характерне те, що сестра обох комтурів Юдита вийшла заміж за Генриха фон Пляуен, який від часів подружжя прийняв назву «de Russia», «Ruthenus(Reuss)». B. Włodarski, *op. cit.*, pp. 244—247. — В. Мацяк припускає, що вінчання Софії з Генріхом Шварцбурґом відбулось правдоподібно 1253 р. «Ройси й Шварцбурґи в українській історії», *Рід та знамено*, Майнц-Кастель, 1947. Зшиток 4, стор. 26—28.

41 Найважливіші місця документу (2-га і 3-тя точка) звучать: „... terras vestras fideliter premunire curabimus prae Tataris dummodo nobis constiterit, et ab hostili quolibet invasore...“. *Codex Diplomaticus Prussicus.* Vol. II. No. 75, pag. 92.

торунські купці за його батька Юрія. Характерне при цьому те, що того самого дня Андрій надав краківським купцям подібний привілей, у якім обнизив мито на деякі товарі на дві третини попередньої висоти.[42]

Привілей наданий кн. Андрієм торунським купцям підтверджує наші погляди на те, що головною причиною добрих відносин між Галицько-Волинською Державою і Хрестоносним Орденом за останніх Романовичів була торгівля. Уважаємо проте, що тут слід нам зробити екскурс, щоб представити цю торгівлю у відповідній перспективі. Географічне положення Галицько-Волинської Руси, що в часах її найбільшої експансії (кінець 12 до половини 13 ст.) займала велику більшість балтицько-чорноморського простору, було природною причиною того, що через її терени переходив другий «шлях із варяг у греки».[43] Цей шлях зачинався в гирлі Висли, якою ішов аж до гирла Бугу і Бугом угору; його продовженням був Дністер аж до Чорного Моря. Важливішими містами, що одночасно були пристанями для річкових суден були Дорогичин, Берестя, Володимир (над доплививом Бугу, річкою Луг) і Галич. Східне відгалуження цього річкового шляху зачиналось у Бересті, йшло на схід річкою Муховець далі волоком до річки Пини, врешті Прип'яттю до Дніпра,[44] продовження цього шляху вело Десною і Окою до Булгара, а звідсіля Волгою до Хорезму.[45] Північно-південний річковий шлях перетинали два східно-західні сухопутні шляхи. Перший з них ішов з Києва через Луцьке, Володимир, Завихост, Краків, Битом, Ополя і Вроцлав, і далі на захід в Німеччину. Другий шлях постав у зв'язку з розвитком Львова і йшов через Городок, Любачів, Сандомир, Опатів до Кракова. Річковий шлях був знаний вже у вчасному середньовіччі. Археологічні праці проводжені на терені Дорогичина і в його околицях від 1889 р. аж до сьогодні викрили чимало залишків, що свідчать про стародавність цього шляху. Зі згаданих предметів слід назвати кусники бурштину, пряжки та запинки, мечі, ножі та остроги. Крім цього біля Дорогичина відкрито більшу кількість монет-діргемів 8—9 віків, які свідчать про оживлену транзитну торгівлю з арабськими країнами того часу. На окрему згадку заслуговують олив'яні привісні пломби. Зі значків витиснених в олові виходить, що більшість з них походить з часів київського князя Всеволода Ольговича (1139—1146 рр.). Деякі археологи твердять, що пломбами опечатувано транзитні товари, інші ж, що ними заосмотрювано шкурки з вивірок, які правили за місцеву монету.[46] Але до найбільшого значення цей шлях дійшов в часах

---

42 *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Polonia Illustrantia.* Tomus V., Cracovia 1897. No. XII, pag. 14—15.

43 Пашуто, цит. праця стор. 166.

44 В. М. Потин, *Древняя Русь и европейские государства в 10—12 вв.* Ленинград, 1968, стор. 183.

45 Tadeusz Lewicki, Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości. *Kwartalnik Historiji Kultury Materialnej.* Tom IV. Warszawa 1956. str. 292.

46 T. Lewicki, *op. cit.*, pp. 288—297.

росту Хрестоносного Ордену. Справа в тому, що саме тоді в районі долішного бігу Висли постало чимало міст заселених німецьким купецьким елементом (Торн, Марієнбурґ, Єльбльонґ, Кульм, Бальґа, Хрістбурґ і ін.), які включившись у могутній торговельний союз Ганзу, стали важливим партнером в торгівлі з Галицько-Волинською Державою. Головними товарами, що їх привозили тією дорогою до наших земель були: сукно, кружива, вовна, шкіра, хутра та риба; — вивозили ж на північ дерево, збіжжя, мед, віск, тварину і ін. Транзитом через наші землі перевожено з Греції на північ шовк, вина, предмети розкоші тощо. Щоб удержати на високому поземі згадану торгівлю, треба було не тільки вести відповідну фіскальну політику та ґарантувати особисту безпеку купцям, але удогіднювати саму комунікацію. В наших історичних джерелах маємо докази на те, що наші князі розбудовували річкові пристані[47] та мали до диспозиції відповідну фльотилію.[48] Коли ж ідеться про привілеї для німецьких купців, то їх відповідно ілюструє грамота кн. Андрія для торунських купців, що її подаємо у свобідному перекладі:[49]

Андрій, з Божої ласки князь Володимира і пан Руси, визначним мужам радним, міським урядовцям і всім горожанам в Торуні (заявляємо) ласку і в усіх справах прихильну поставу. Нехай Ваша Достойність знає, що ми бажаючи поліпшення для свого краю

Грамота кн. Андрія Юрієвича видана торунським купцям у Володимирі 1320 р.

47 *ПСРЛ*, т. II, стор. 788.

48 Коли в 1279 р. був голод у ятвягів, вони звернулись до кн. Володимира з проханням продати їм збіжжя. Володимир погодився на це і «післав до них із Берестя жито в човнах, Бугом ... Вони плили Бугом, звідти перейшли на Наров ...». *ПСРЛ*, т. II, стор. 879.

49 В оригінальній, латинській, мові грамота звучить: Andreas, Dei gratia dux Ladimiriae et dominus Russiae, discretis viris consulibus, scabinis ac universis civibus in Thoren, favorem et in omnibus affectuosam voluntatem. Novit vestra

як також користи для усіх купців, які мають намір прибувати до нашого краю з сукном, товаром і якимнебудь іншим крамом, беручи до уваги ваші дозрілі поради і (по нараді) з нашими боярами та вельможами видаємо такий привілей всім купцям на (їх) прохання, що на майбутнє жоден з наших митників або урядників не сміє відбирати від них сукно чи товари ані взагалі їх собі присвоювати. Крім цього хочемо, щоби всіма тими правами, що ними користувались усі купці за життя славної пам'яті нашого батька в руській землі, користувались надалі усі купці і неґоціянти. Коли ж, однак, якомусь купцеві чи неґоціянтові, що прибуває до нашого краю з сторони наших (митників) станеться в нашій землі яканебудь, несправедливість або насильство, а він це зможе доказати, то тоді за кожний незаконно забраний або заплачений денар ми зобов'язуємось віддати два денари. Цього всього (вище сказаного) в імені нашої влади, так ми самі, як і всі наші (урядовці) хочемо кріпко додержуватись. Дано у Володимирі в день мученика Руфа 1320 року Божого.

Цитована грамота відкриває нам багато цікавих справ, що відносяться до торгівлі Галицько-Волинської Держави з Хрестоносним Орденом. На її підставі можна твердити, що вже перед Андрієм існували між обома партнерами торговельні зв'язки, що в даному випадку ініціятива до відновлення, чи може радше оживлення, тих зв'язків вийшла від Торуня, що головним продуктом імпорту було сукно, що купці діставали запевнення безпеки та обіцянку справедливого стягання мита тощо. Натомість не має в грамоті згадки про висоту мита, про те чи купців обов'язувало якенебудь право складу (jus depositionis), чи купці мали повну свободу рухів, чи їхні шляхи були точно визначені, як то звичайно було в тих часах і т. п. Звичайно розглядаючи справу торгівлі міст Ордену з нашими землями не слід забувати про те, що вона у великій мірі була узалежнена від Мазовша, через яке вів річковий шлях. Але тому, що за Романовичів Мазовше було переважно в союзі з Галицько-Волинською Державою, мазовецькі князі, як правило не робили ніяких перешкод. У цьому випадку Орден також робив усякі можливі заходи, щоб торгівля відбувалась безперебій-

---

discretio, quod nos cupientes meliorationem terrae nostrae, ac etiam profectum omnium hospitum, terram nostram cum pannis mercimoniisque vel rebus quibuscunque ingredi volentium, vestro (?) consilio maturo, baronum ac nobilium nostrorum, omnibus hospitibus jus tale per preces concedimus, quod nullus de cetero theloneatorum vel ministraliorum nostrorum ab eis pannos vel mercimonia exigere debeat, nec etiam omnino ista ademptare. Ceterum omnia jura, quae tempore patris nostri felicis memoriae, in terra Russiae omnes negotiatores habuerunt, volumus, ut de cetero omnes hospites seu negotiatores simili jure perfruantur. Item si alicui hospiti vel negotiatori, terram nostram ingredienti, aliqua injuria vel molestia aut violentia nata fuerit, per aliquos nostros, in terra nostra, quod ostendi potuerit: pro uno quocunque denario injuste ablato vel recepto, duos reddere obligamus. Haec autem omnia in verbo dominationis nostrae, per nos et per omnes nostros, firmiter volumus observari. Datum in Ladimiria, in die Ruffi martyris, anno Domini MCCCXX. — *Hansisches Urkundenbuch*. Bd. II. No. 371. Ed. V. Höhlbaum, Halle, 1879.

но. Маємо відомості про те, що комтур торунський вже в 1286 р., в імені торунських і кульмських купців просив кн. Локетка, щоб він не ставив перешкод згаданим купцям у їхній поворотній дорозі з Русі до Прус. Локетек не тільки погодився на те, але й обіцяв їм збройну охорону.[50]

Не має сумніву в тому, що пожвавлення торгівлі з Хрестоносним Орденом мусіло значно збільшити німецький осілий елемент в Галичині та Волині, який то елемент на заклик Данила, після відходу татар над Волгу стало побільшувався.[51] Трагічна для Галицько-Волинської Держави подія, вбивство кн. Войшелка, котрий віддав своє князівство Шварнові, відбулася в домі німця Марколта, який запросив усіх князів на обід (1267 р.). Очевидно запрошувати князів на гостину могла тільки заможна людина найправдоподібніше збагачений купець.[52] Перед своєю смертю Володимир Василькович назначив своїм наслідником Мстислава Даниловича. Цей останній «скликав володимирських боярів свого брата, містичів (міщан — Жд.), русь і німців і велів перед усіма читати братову грамоту про віддання (йому) землі, всіх городів і стольного города Володимира . . .» Якже ж Володимир умер (10 грудня 1888 р.), то «плакало над ним усе населення володимирське, чоловіки, жінки й діти, німці, сурожці й новгородці, а жиди плакали (за ним) так, як під час здобуття Єрусалиму . . .[53] Але найкращим свідоцтвом того, що німецькі купці осідали у галицьких та волинських містах на постійне поселення, є пізніша грамота Дедька, реґента Галицько-Волинської Держави, з 1341 або 1342 р. для торунських купців. У грамоті він подає до відома тим купцям, що вони не тільки можуть без перешкоди приїжджати з крамом до Львова, але й залишитись у ньому — так як давніше, на постійний побут.[54]

Підсумовуючи наші дотеперішні розважання, ми в праві твердити, що за панування Романовичів Галицько-Волинська Держава ввесь час перебувала у приязних відносинах з Хрестоносним Орденом, уважаючи його за свого природного союзника. Ці приязні відносини продовжувались і за їх наслідників кн. Болеслава-Юрія Тройденовича і реґента Дмитра Детька, але ті справи виходять вже поза межі нашої статті.

---

50 B. Włodarski, *op. cit.*, p. 249.

51 Після заложення Холма Данило для відбудови краю «почав закликати прихожих людей: німців, русь . . . *ПСРЛ*, т.. II, стор. 843.

52 *ПСРЛ*, т. II, стор. 868.

53 *ПСРЛ*, т. II, стор. 905 і 920.

54 Цитуємо тут переклад відносного місця грамоти Дедька за Грушевським: « . . . тому даємо знати всім, хто хоче їхати в Руську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно прибувати до Львова нікого не боячись. Колиж би хто хотів прибути на життя (постійний побут — примітка наша М. Ж.), дістане горожанство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, *як і давніше бувало* (курсив наш — М. Ж.). М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 4. Нью-Йорк, 1955, стор. 28.

Ярослав Пастернак

НАЙРАНІШІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВ'ЯН

(Продовження)

Після довгої перерви після Таціта і Птоломея, бо тільки в першій половині VI ст. водночас два античні історики, мимохідь, зайнялися слов'янами — Йордан і Прокопій з Кесарії; обидва вони приносять цінні відомості до проблеми, яка нас тут інтересує. Перший з них, ґотський історик *Йордан,* який жив у Візантії, приймав назву венедів за збірну для всіх слов'ян, але відрізнював між ними вже дві окремі групи племен — *склавенів* на заході і *антів* на сході. Видно, вже тоді були між ними різниці в мові, побуті та матеріяльній і духовій культурі внаслідок розселення на дуже широких просторах посторонніх торговельних зв'язків і тимчасових завоювань. До речі, ім'я антів виступає вже багато раніш. Вперше воно подибується на одному напису з Боспору (270-ті рр.), де між іншим боспорянами згаданий Antas Papi . . .[239]

У своїй праці «Getica» (V, 30) Йордан каже: «між ними (Тиса-Дунай) є Дакія, неначе діядемом увінчана стрімкими Альпами (Альпи Бастарнські — Карпати) вздовж їхніх лівих схилів, що звернені до півночі, від джерел Висли на безмежних просторах розмістився численний нарід венетів, а хоча його імена зміняються тепер відповідно до різних племен і місць, то все ж таки їх називають головно склавенами і антами. Склавени живуть від Новіетунського городу й озера, що зветься Мурсіянським.[240] аж по Дністер, а на півночі по Вислу:[241] вони мають болота і ліси за городи. *Анти,* що є з них найхоробріші, де закривлюється Понтійське (Чорне) море, від Дністра простягаються

---

[239] *А Погодин,* Эпиграфическіе следы славянства (Русскій филологическій Вестник, 1901; *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, Київ 1913, 174.

[240] Звичайно приймають, що lacus Mursianus це болота при устю ріки Драви, коло давньої Мурсії (у сучасну пору Ессеґ), а для civitas Novietunensis найпростіше пояснення, що тут ідеться про Noviodunum у Нижній Мезії, в сучасности Ісакча (дивись *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, 1913, 167).

[241] Недавно московський історик *З. Удальцова,* клала оселі склавенів у середнє і нижнє Подунав'я та західне Прикарпаття (Всемирная история III, Москва 1956, 72).

аж до Дніпра, а ці ріки віддалені одна від одної на багато днів дороги».[242]

Це античне визначення кордонів зайнятих антами земель в основному погоджується з археологічними даними, згідно з якими вони простягаються від лівобережжя Сіверського Дінця на сході по околиці Львова на заході, з центром на дніпровському Правобережжі.[243] Цілковито необоснованим є твердження *Й. Маркварта*, сперте, мовляв, на свідченнях Йордана і Прокопія, що заселені антами землі, до часу їх підкорення аварами, простягалися тільки від Дністра й Серету до Бугу, та що вони, на домагання Юстініяна, покинули були ці землі й переселились у Дакію.[244]

Врешті, пишучи про перемоги ґотського короля *Германаріха* над сумежними народами, Йордан називає між ними теж венедів і каже: «(венеди) хоч гірше озброєні, але чисельно переважаючі, . . .походячи з одного роду (крови), прибрали тепер три імени, а саме венети, анти, склавени».[245]

Згадки про антів знаходимо теж в інших місцях Йорданової історії ґотів. Хронологічно першою є його розповідь, як після гунської навали 376 року ґотський король Вінітар, не хотячи підлягати гунській зверхності, став помалу відступати і хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на край антів. Напавши на них, у першій сутичці від був побитий, але далі воював сміло і їхнього короля (rex) *Боза* [246] з синами й 70 старшинами казав розіп'яти «для постраху, щоб трупи

---

242 Introrsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita, iuxta quorum sinistrum latus, qui in aquilone vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit, quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur. Sclavenia civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in Boream Viscla tenus commorantur; hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt."

243 *Я. Пастернак*, Археологія України, Торонто 1961, карта XIV.

244 *J. Marquart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1961, 147: „Ich glaube nun, dass... die Sitze der Anten sich vor ihrer Unterjochung durch die Avaren vom Dnjestr nach dem Bug zurückgedrängt wurden... Ich habe jüngst wahrscheinlich zu machen gesucht, daß dieselben auf Veranlassung Justinians ihre früheren Sitze zwischen Dnjestr und Dnjepr aufgaben und sich als Bundesgenossen der Römer im alten Dakien ansiedelten".

245 *Jordanis* Getica V, 34—35: „(Venethi) quamvis armis despecti, sed numerositate pollentes... ab una stirpe exorti, tria nunc nomina ediderunt, id est Venethi, Antes, Sclaveni". Цей поділ, що відповідає сьогодні західним, східним і південним слов'янам, вважає тільки правдоподібним *O. Halecki*, Borderlands of Western Civilization, New York, 1952, 8. За М. Рудницьким (Prasłowiańszczyzna, Poznań 1961, 20) венеди Йордана сиділи в доріччях Одри, Висли, Спреви і Гоблі.

246 За *М. Грушевським*, (Історія України-Руси, I, 177) «Боз (чи Бож) — це може Божко, Божидар, Богдан», проте ми думаємо, що це радше «вождь», з огляду на односкладовість імени.

повішених, як жахливий приклад, подвоювали жах підкорених».[247] Гуни, каже далі Йордан, взяли антів в оборону проти ґотів і при допомозі вірної їм частини ґотів знищили Вінітара. Виходить, що антський племінний союз короля Боза був першим державним організмом взагалі у слов'ян,[248] а деякі раніші дослідники ототожнювали його з цілою Руссю.[249]

Про дії антів у V ст. Йордан не згадує і тільки в VI ст., за панування візантійських імператорів Юстіна I (518—527), Юстініяна (527—565) і Юстіна II (565—578), каже він, анти, склавени і болгари, тобто східні і південні слов'яни безупинно нападали (instantia cottidiana Bulgarorum, Antium et Sclavonorum) [250] на східньо-римські балканські провінції, доходячи іноді аж до Корінтського перешийка та околиць самого Царгороду, що засвідчує згадану вище Йорданом хоробрість антів і їх военного духа. «Це за наші гріхи вони так скрізь бушують» — каже Йордан наприкінці своєї історії. У цих нападах не брали участи не згадані тут, далекі від Балкану венеди і це, на нашу думку, всупереч Нідерле,[251] підкреслює згаданий вище, вже існуючий тоді триподіл слов'ян, що їх згадує Йордан (венети, анти, склавени) на три групи — західню, східню і південну.

Під час тих слов'янських нищівних походів на Балкан у VI ст. анти, без сумніву, являлися визначною, а може й головною силою і на думку сучасних советських і болгарських дослідників вони брали участь у заселюванні пізнішої болгарської землі.[252]

Крім льокалізованих вже вище венетів, склавенів і антів, Йордан згадує у своєму каталогу народів Европи ще плем'я відіварів, які живуть над берегами «океану» (Балтицького моря), там, де «трьома гирлами він вковтує води ріки Висли». *Лабуда* читає тепер цю назву вінді-варії і вважає це плем'я теж венедським, слов'янським.[253] Ця етимологія — можлива, однак повністю не переконлива.

---

247 *Jordanis,* Getica, 246: „(Vinitharius) in Antorum fines movit procinctum eosque dum aggreditur, prima congressione superatus, deinde fortiter egit, regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit, ut metum cadavera pendentium geminarent".

248 *H. Łowmiański,* Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Poznań 1953, 13; так само думає сьогодні *А. Бужанський,* Походження державности у південно-східніх слов'ян, «Літопис Волині», VII, 7, Вінніпеґ 1964, 32: «усе це... дає право до признання антського союзу племен за першу слов'янську державу полудневo-східніх слов'ян»).

219 пор. *B. Zástěrová,* Hlavní problémy z počátku dějin slovanských národů (Vznik a počátky Slovanů, I, Praha 1956, 28—83).

250 *Jordanis,* Romana 388.

251 *L. Niederle,* S. S. II, 2, Praha 1910, 472.

252 *B. Zástěrová,* op. cit. 57; протилежної думки був раніш Л. Нідерле (op. cit., 294): „ve skutečnosti o nějakých „trvalých sídlech" Slovanů na Balkaně, o nějaké „kolonisaci" Slovanů před VI stoletím nemůže býti řeči". Приблизно так само говорив раніш про час слов'янської колонізації Балканського півострова, St. Stanojević (О јужним Словенам у VI, VII веку, «Глас», 80, 1909, 124).

253 *G. Labuda,* Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej, Poznań 1960, 37.

Згадаємо ще, що в своєму описі Скитії (Hist. Goth., cap. 5) Йордан докладно подає кордони Европи й Азії, що їх відділяють одну від одної Ріфейські (очевидно Уральські) гори. З них, каже він, випливає ріка Танаіс (Дон), проте цю його помилку легко зрозуміти, коли взяти до уваги напрям долішньої течії цієї ріки. Друге невірне його твердження, мовляв, Каспійське озеро злучене з Льодовим океаном, перейняте від так само думаючих інших античних авторів.[254] Взагалі перевірка античних історичних джерел виявляє, що відомості Йордана неориґінальні. Він брав їх з аналогічної щодо теми праці свого сучасника *Кассіодора*.

Ще сильніше висловлюється про ті бурхливі, неспокійні часи антських походів інший візантійський історик *Прокопій Кесарійський*, постійний учасник воєнних походів візантійського полководця Белізарія у VI ст. У своїй історії про війну з ґотами він каже, що склавени й анти мали ту саму мову й раніш одне спільне ім'я — і тих, і тих називали *спорами*, мабуть, тому, що розпорошені (sporaden) заселюють свій край.[255] Землі «безчисленних племен антів» сягають у нього на сході по Озівське море, а на заході через Дністер аж по гирла Дунаю. «Ці племена не керуються однією людиною, але живуть здавна у народоправстві (демократії) і тому у них щастя і нещастя в житті вважається загальною справою».[256]

Відколи імператором став Юстініян, оповідає Прокопій, ці анти, озброєні великими щитами, двома списами й луками, але без панцирів, разом з склавенами, гунами й болгарами, щороку набігають на Іллірію і Тракію та чинять там велике спустошення. Проте *М. Грушевський* думає, що «взагалі походи самих тільки антів і напади їх на Візантію на власну руку — не дуже навіть й імовірні. Правдоподібно, анти були звичайно тільки учасниками чужих походів, особливо болгарів». Деякі анти служили в візантійському війську, іноді на вищих постах, напр. Dabragezas (Доброгост? — Я. П.) Antes aner taksiarchos в 554—555 рр.[257]

Дуже цікаве щодо воєнної тактики антів — повідомлення Прокопія про здобуття ними укріпленого міста Топера в Італії. Сталося це таким чином, що велика частина антів заховалася перед мурами міста

---

254 *K. Tymieniecki,* Z dziejów tworzenia się Europy w X wieku (Przegląd Zachodni, Poznań, 1—2, 1955, 126).

255 Відкидаючи цю хибну етимологію, каже далі М. Грушевський, це слово часто пов'язують з слов'янським Серб і вважають його давнішою своєнародньою назвою Слов'янства. Так думали вже Добровський, Шлецер, Шафарик і Цайс. Новіше об'яснення *Л. Нідерле* (Спорой-Доспорой) в статті Ueber die Sporoi des Procopios (Archiv für Slawische Philologie, XX) стрінулося з однодушною опозицією в науці (М. Грушевський, Історія України-Руси I, 1913, 78). Нині англійський філолог *W. Entwistle* (Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 28) пов'язує Sporoi, здогадно, з Bosporoi.

256 *Procopios,* De bello Gotico IV, 4 (ethne ta Anton ametra); *Прокопий из Кесарии,* Война с готами, 1950, вид. АН СССР.

257 *Аґатій Міринейський,* III, 24.

і тільки невеличка частина підійшла до воріт. Римські воїни виступили проти них; анти, удаючи переляканих, стали тікати, римські воїни пустилися їм навздогін, а тоді виступила з засідки головна сила антів, оточила їх і знищила. Після того анти зігнали міських мешканців хмарою стрілів з мурів, приставили до них драбини і так силою зайняли місто.

540 року гуни великим нападом знищили були цілий Балканський півострів аж до Адріятицького та Егейського узбережжя. У тому ж часі, оповідає *Прокопій,* «анти і словени порізнилися між собою, дійшло до війни й антів перемогли вороги».[258] Використав це цар Юстініян і сам запропонував антам 545 року поселитися як союзники (foederati) на теренах по південному боці Дунаю (північний був уже здавна заселений склавенами), в околиці фортеці Турріс, у теперішній північній Сербії,[259] взамін за війському оборону важливого балканського шляху, що йшов від Дунаю через сьогоднішні місцевості Костельце — Ніш — Средець — Філіппополь та Адріянополь у Царгород, бо тим шляхом гуни звичайно нападали на нього. Анти прийняли царську пропозицію, але жадали собі при цьому за полководця Хелвудія, що був magister militum per Thraciam. Про те, чи виконаний був цей стратегічний плян, візантійські джерела нічого не говорять. Розбилося, мабуть, на справі псевдо-Хелвудія, що появився був між антами.[260]

В наступних десятиліттях за панування нездібного царя *Фоки,* годі вже було стримати слов'янські хвилі, що стали заливати цілий балканський півострів. За часів його наслідника *Гераклія* (610—641) вже не перехідна, а постійна окупація слов'янами Балкану, а водночас і Греції, разом з частиною суміжних Егейських островів, стала фактом. Слов'яни зайняли цілий півострів крім частини Дальмації, центральної Албанії й побережжя Егейського моря. У Греції не однаково густі слов'янські поселення були в Епірі, Тессалії, Еліді, Ахеї, а зокрема в Лаконії.

Подібно частина південних слов'ян рушила на захід в сторону Альп. Наприкінці VI ст. вони дійшли були до кордонів Баварії біля джерел Драви і Мури, а в 600 році загрожували вже Північній Італії. Проте пізніше зайняті цими предками словінців простори помітно зменшилися внаслідок нагальної германізації їхніх північних окраїн.

---

258 *Procopios,* op. cit. III, 14.

259 За *М. Грушевським* (Історія У.-Р., I 179) ця опустіла римська кріпость була на лівому боці Дунаю, «очевидно в Дакії», проте *Л. Нідерле* S. S. II, 2, 294—295) переконливо довів, що вона могла бути тільки по правому, південному боці Дунаю, бо північний був уже заселений славенами. *Й. Маркварт* намагався доказати, що анти, за спонукою Юстініяна покинули свої землі між Дніпром і Дністром та переселилися в Дакію, де стали союзниками римлян (J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1961, 147).

260 *Procopios,* op. cit. III, 14; *L. Niederle,* S. S., II, 1910, 294—295; звідкіля *G. Stadtmüller* (Geschichte Südosteuropas, München 1950, 91) взяв відомість, що цей плян був виконаний — невідомо.

Різні водомості про антів знаходимо теж в інших візантійських істориків. Найбагатший на них «Стратегікон» *Псевдо-Маврикія,* невідомого автора VI—VII ст., який повчає своїх візантійських земляків про стратегію-способи боротьби з «варварами» і при цій нагоді подає про них не одну цінну інформацію відносно побуту і суспільної організації.[261] Після льокалізування антів на лівому березі долішнього Дунаю, автор починає свою характеристику їх такими словами: «Племена склавенів і антів подібні за своїм способом життя... (анти) селяться в лісах, коло нелегко прохідних річок, боліт та озер, утворюють в своїх житлах багато виходів внаслідок небезпек, які з ними трапляються. Необхідні для них речі вони закопують в тайниках, нічим зайвим відкрито не володіють та ведуть бродяче життя... вони витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, недостатки в їжі... до прибулих чужинців вони (анти й склавени) ставляться ласкаво та виявляють ознаки своєї прихильності, охороняють їх, а коли чужинцеві завдають шкоду, то той, що приймав його раніше, вважає своїм обов'язком відомстити за чужинця». Псевдо-Маврикій повідомляє далі, що скромність антських жінок перевищує всяку людську природу, так що більшість їх вважає смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя».

Про суспільно-організаційні відносини антів *Псевдо-Маврикій,* каже таке: «Антів ніяким чином не можна схилити до рабства або підкорення у своїй країні[262] ... тих, що знаходяться у них в полоні, вони не держать у рабстві, як інші племена, продовж необмеженого часу, а обмежуючи реченець рабства визначеним часом, пропонують їм на вибір: або, якщо вони бажають за певний викуп повернутися додому, або залишитися там у стані вільних і друзів... Не маючи над собою голови та ворогуючи один з одним (анти) не визнають військового строю... оскільки між ними немає однодумності, то вони не збираються разом, а якщо і збираються, то прийняте ними рішення зараз же порушують інші, тому що вони ворожі один одному і при цьому ніхто не хоче поступитися іншому».[263]

---

261 *Ю. Брайчевський,* (Об антах Псевдо-Маврикия, Совет, Этногр. 1952, кн. 2) зробив спробу виключити «Стратеґікон» з кола джерел історії антів і віднести всі його відомості про них тільки до одного східньослов'янського племени — сіверян. Його піддержав *В. Мавродин* (К вопросу об «антах» Псевдо-Маврикия, Совет. Археология 1954, кн. 2, 39), проте рішуче проти цього виступив *Д. Бліфельд* (З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, Археологія XIV, Київ 1962, 184—198).

262 Доброю ілюстрацією для цього твердження може послужити збережений візантійським істориком такий факт: коли аварський хан Баян жадав від антів, щоб вони йому підкорилися, їхній полководець Лаврис-тас відповів: «Хто сміє хотіти позбавити нас свободи?! Край займати, то ми звикли, але не віддавати своїм ворогам. Так воно є, так воно на завжди і лишиться, доки буде ще на світі війна і мечі».

263 *Maurikios,* Strategikon XI, 5 (ed. P. *Šafařik,* S. S., II, 695); *Д. Бліфельд,* З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія (Археологія XIV, Київ 1962, 186—190).

Дещо інакше говорить про демократичний устрій ранніх слов'ян *Прокопій Кесарійський:* «Словени й анти, — пише він, — не правляться одною особою, а з давніх часів живуть громадським правлінням і тому в них всякі справи, згідні й незгідні, вирішує громада».[264]

Про соціяльний лад антів писав в останньому часі *О. Пянков.* «Вони, — каже він, — у VI ст. вже стали на шлях розвитку клясових відносин, хоч і не переживали ще процесу феодалізації ... у них не було розвинутого рабовласницького суспільства».[265]

Перфідність візантійської політики-тактики добре відображають наступні слова *Псевдо-Маврикія*: «У них (антів) багато вожаків (reges), які не живуть у згоді, так що добре є притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо ближчих до наших кордонів і тоді на них нападати, щоб спільна війна не злучила їх разом та не звела під одну владу».[266]

Той же автор подає також характеристику бойової тактики антів: «Битися із своїми ворогами вони (анти) люблять у місцях, які поросли густим лісом, в міжгір'ях, на кручах, з вигодою для себе користуються раптовими нападами, хитрощами, і вдень і вночі винаходячи багато засобів ... вони не визнають військового строю, не спроможні битися в правильній битві, показуватися на відкритих і рівних місцях». Для пояснення цих слів треба зазначити, що з точки зору візантійського військовика все, що не вкладалося у візантійську бойову тактику, вважалося безпорядком, взагалі браком усякого строєвого ладу. Таким чином наведені вище слова *Псевдо-Маврикія,* про відсутність «військового строю» у антів слід розуміти тільки як протиставлення військової системи антів системі Візантії.

Інші візантійські джерела говорять зовсім щось інше. Вони повідомляють про успішні воєнні дії антів у відкритому полі, про великі загони й армії, що нараховували по кілька тисяч, десятків тисяч, а навіть сто тисяч воїнів, про правильні дії антських з'єднань, облогу ними міст, про успішні битви з реґулярними візантійськими силами і т. д.[267]

До речі, «Стратеґікон» *Псевдо-Маврикія* був написаний наприкінці царювання *Маврикія,* коли після переможних антських походів на Балкан Візантії пощастило на деякий час відновити дунайський кордон своєї імперії та провести ряд карних експедицій на слов'янську територію. Тоді, очевидно, анти застосовували описану *Псевдо-Маврикієм* оборонну тактику і з цього взявся «брак воєнного строю у антів» у цього автора.[268]

---

264 *Procopii,* De bello Gotico III, 14.

265 *О. Пянков,* Соціяльний лад антів, Український історичний журнал, Київ 1965, 8, 119—122.

266 *Maurikii* Strategikon XI, 5.

267 *М. Брайчевський,* На захист Псевдомаврикія, Археологія XV, Київ 1963, 188.

268 *Д. Бліфельд,* З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, як прим. 263, 197.

Короткі відомості про антів знаходимо теж в інших візантійських авторів. *Менандер Протектор* (VI ст.) говорить про антських князів і називає двох з них Мезамира і Добренту.[269] Перший, Мезамир, син Ідариза і брат Келегаста, був найзнатніший серед антських князів, що признавав навіть найзавзятіший ворог його, ватажок кутриґурів.[270] Коли Мезамир прийшов був як посол до аварів, ті протизаконно вбили його і тоді щойно грабіжні їх орди на добре розбрилися по землях антів.[271] Край антів ((Anthaib) був відомий *Павлові Діяконові*.[272] Останній раз племена антів згадує *Теофілакт Сімокатта*, що жив у першій половині VII ст., в одному епізоді війни 602 року, коли то аварський хан післав проти антів свого сина Апсиха, який переміг їх на території Бесарабії.[273] Після цього в VIII ст. ім'я антів зникає із сторінок праць античних авторів. Звичайно, годі думати, що Апсих поголовно винищив антів. Тоді зникла тільки назва антів як племені, що об'єднувало племінну групу ранніх східніх слов'ян. Вона прибрала тоді, можливо, іншу форму з одночасною зміною назви. Загадку цю старається розв'язати *П. Третьяков* як археолог.[274] Він звертає увагу на той факт, що матеріяльні залишки культури антів зокрема згущені в доріччі Росі, правої притоки Дніпра і носіїв цієї культури називає *Захарій Сирієць* іменем «Рось». Таким чином анти, під новою племінною назвою, залишилися й надалі організаторами східньослов'янських племен.

Думки сучасних дослідників ранніх слов'ян розходяться відносно *етнічної* приналежности антів. Свого часу (1878) *Кунік*[275] твердив дуже категорично, що анти були черкесами, які помандрували на захід і підкорили собі чорноморських слов'ян, тому вони й відрізняються від інших слов'ян. Не зважаючи на повну голословність цієї думки, вона, завдяки категоричному тонові приймалася іншими ученими і її стрічаємо опісля — з відкликом на *Куніка* — у *Шімана*,[276] *Дені*,[277] у німців *Вірта*,[278] *А. Орліка*,[279] і *Л. Шміда*[280] та в юґославів *Л. Гавпт-*

269 *Menander Protector*, Fragmenta historicorum graecorum 3, Paris 1885 (archontes Anton).

270 Houtos ho aner megisten esoti peribebletai dunamin en Antais, hoios te pephuke kata ton hoposoun auto polemion antitattesthai (Menander Protector, fr. 6).

271 *J. Marquart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Hildesheim 1961, 147.

272 *Paulus Diaconus*, Historia gentis Longobardorum I, 13.

273 *Theophylactus Simocatta*, Historiae (ed. K. de Boor, Leipzig 1887).

274 *П. Третьяков*, Анты и Русь, Советская Этнография 1947, 2, 71—93

275 *Куник*, Извѣстія Ал-Бекри I, 1878, 147.

276 *Schiemann*, (праці Шімана Я. Пастернак не зазначив, однак мова очевидно про Th. Schiemann, Rußland, Polen und Livland bis ins XVII Jahrhundert, Berlin 1886, 18—19. — М. А.).

277 *Denis*, Lavisse et Ramboud Histoire génerale I, 691.

278 *A. Wirt*, Geschichte Asiens und Osteuropas, Halle 1905, 249—250.

279 *A. Orlik*, Ragnarök — Die Sagen vom Weltuntergang, Berlin—Leipzig 1922, 464.

280 *L. Schmidt*, Geschichte der deutschen Stämme — die Ostgermanen, München 1941, 256.

манна[281] і *З. Вінського*.[282] З них *Вірт*, не дбаючи зовсім про античні джерела відносно антів, для цих азійських (черкеських) антів знайшов аналогічну назву в удах і добачав у них античних будинів, утів, пізніших утіґурів, ульдинів, евдусенів та інших, що слов'янською мовою мало б звучати як анти.

М. Грушевський рішуче спростував теорію *Вірта*, назвав її «безпідставною фантазією, зближеною до курйозности. Анти в нашім матеріялі, — писав він, — се полуднева частина східньої галузи (слов'ян), себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер називаємо українською. Все промовляє за сим отожненням антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю.»[283] Повною фантазією назвав Л. Нідерле (S. S., IV, 1924, 75) теж видумки Вірта про антів, що сиділи, мовляв, у сусідстві англосасів і баварців, про антське плем'я адаритів та їхнього князя Ідаріза з роду Турзів.[284]

Московський еміґрант *Ґ. Вернадський* придумав був теорію про сарматське (аланське) походження антів[285] і цю його теж неправильну думку зразу перейняв чех-еміґрант *Ф. Дворнік*.[286] Обох названих істориків привели до цього тісні зв'язки частини антів на пограниччі степів з сарматськими кочовиками, де, як думає *П. Третьяков*,[287] анти були, мабуть, під їхньою владою. Проте й ці теорії відкинули *Л. Мацулевич*,[288] *Й. Ковачевич*,[289] *Л. Янкович*[290] і *Л. Ловмянський*.[291]

---

281 *L. Hauptmann*, Kroaten, Goten und Sarmaten, Germanoslavica 3, 1935. *Idem*, Serba, Hrvata i Srba, Jugoslav. istor. časopis, 1937; *idem*, Hrvatska Enciklopedia I, Zagreb 1941, 471; „Anti — drugo ime za Cerkeze, koji su ga nametnuli i susjednom lezgijskom plemenu Anda".

282 *Z. Vinski*, Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Belih Hrvata, Zagreb 1940. У нього і в Гавптманна була думка про кавказьке походження антів, сербів і хорватів, і там вони дошукувалися для їхніх назв аналогій у кавказьких мовах.

283 *М. Грушевський*, Історія України-Руси I, 1913, 176—177, 547.

284 *A. Wirt*, op. cit., 222—223.

285 *G. Vernadsky*, Ancient Russia I, New Haven 1946, 105.

286 *Fr. Dvornik*, The Making of Central and Eastern Europe, London 1949, 280. *Idem*, The Slavs in European History and Civilization, New Brunswick—New Jersey 1962, 1, (тут автор льокалізує правітчину слов'ян між Вислою і Дніпром і каже далі: „From there some of the tribes began early to penetrate the lands beyond the Dnjepr and to follow the course of the rivers, toward the Black Sea, the Danube, and beyond it. One group of them, probably led by a Sarmatian upper class called Antes, was the first which came into contact with the Byzantine Empire, but their organization was destroyed in the 6 century A. D. by the Turkic invaders, the Avars".

287 *П. Н. Третьяков*, Восточнославянские племена, 173.

288 *Л. А. Мацулевич*, Аланская проблема і этногенез Средней Азии. Советская этнография VI—VII, 1947.

289 *J. I. Kovačević*, Istor. Glasnik 2, 1948, 80.

290 *L. Janković*, Istorija države i prava naroda FNRJ, Zagreb 1948.

291 *H. Łowmiański*, Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa 1953, 252.

Нічим не умотивоване теж твердження задивленого, як побачимо дальше, у кельтів, волинського історика *Ю. Перхоровича,* що анти — це кельти.[292] Інший московський еміґрант *А. Зураєв*[293] зараховує тепер антів до північних іранців разом із савроматами, скитами, сармато-аланами, ясами й осетинами.

Врешті *К. Потканський* бачив у антах «якийсь політичний союз кількох племен»,[294] але це рішуче спростовував *М. Грушевський.* «Висловлялись думки, — писав він, — що анти, се ім'я якоїсь політичної організації, держави зав'язаної через завоювання, взагалі політичний термін. Але ся згадка ніяк не може бути принята».[295] Безсумнівно слов'янами вважає антів сьогодні лінґвіст *М. Рудніцький.*[296]

Друга, *етнографічна* теорія виникла багато раніш. Вже *Цайс*[297] висловив був думку, що поділ *Прокопія* на слов'ян і антів відповідає поділові слов'янства по мові на дві великі частини — західню (чи північно-західню) і північно-східньо-південну і як на аналогію вказував на поділ в Несторовому літописі поділ слов'янства на слов'ян і ляхів. «Слов'яни і ляхи, — писав він, — стоять тут проти себе зовсім так як в давнину склавени і анти тільки що там склавени (слов'яни) живуть на заході». Цю думку перейняв був пізніше *Реслер,*[298] а потім ще *Крек.*[299] Проте це пояснення не згідне з історичними фактами. Тут варто ще згадати, що *С. Соловйов*[300] та *Е. Голубинський*[301] добачали в антах предків самих тільки причорноморських уличів і тиверців.

Остаточно вирішив пролему етнічної приналежности антів *М. Грушевський,* заявляючи: «Анти в нашім матеріялі се полуднева частина східньої галузи (слов'ян), себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською. Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає

---

292 *Ю. Перхорович,* Забуті джерела до нашої праісторії, «Літопис Волині», VII, 7, Вінніпеґ 1964, 56.

293 *А. Зураев,* Северные иранцы Восточной Европы и Северного Кавказа савроматы, скифы, сармато-аланы, антыяссы и осетины, Нью Йорк 1966.

294 *K. Potkański,* Lachowie i Lechici, 24.

295 *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, 176.

296 *M. Rudnicki,* Prasłowiańszczyzna, Poznań 1961, 13.

297 *K. Zeuss,* Die Deutschen, 602—604.

298 *E. R. Roessler,* Ueber den Zeitpunkt der slawischen Ansiedlungen an der unteren Donau, Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe, Wien 1873, LXXIII, 90.

299 *G. Krek,* Einleitung in die slawische Literaturgeschichte, 205—206.

300 *С. М. Соловьев,* Исторія Россіи с древнейших времен I, Москва 1874, 56. Meyers Lexikon 11, 1929, 379; Dizionario Enciclopedico Italiano, 11, 1960, 366; Большая Советская Энциклопедия 1956, 291; Энциклопедический Словарь, Москва 1960, 575; Українська Радянська Енциклопедія Київ, 1963, 13, 251.

301 *Е. Голубинскій,* Исторія русской церкви, Москва 1900, 1, 2, 15.

йому правдоподібність, що граничить з певністю».[302] Цієї ж думки є тепер також советські археологи й історики.

Европейські літописці-історики раннього середньовіччя, зокрема німецькі, які про слов'ян докладніше пишуть чи тільки згадують їх, всі називають їх венедами. Забагато місця забрало б наводити тут усі їхні свідчення, тому згадаємо тільки нажливіших з них. І так франконський хроніст *Фредеґар* писав коло 650 року: «Само відійшов до слов'ян, званих венедами... слов'яни з прізвищем венеди».[303] *Йонас,* ігумен монастиря в місті Біббіо (Італія) в VII стол., говорячи про св. Колюмбана, каже: «Задумав він відвідати землі венетів, яких називали теж слов'янами і просвітити сліпі уми світлом евангелія».[304] Не інакше вживає тієї назви *св. Боніфатій* архиепископ Моґунції (помер 755), називаючи в одному із своїх листів 745 року слов'ян між Лабою і Сале венедами. «І венеди — пише він — ... з таким великим запалом віддаються обопільній подружній любові, що після смерти свого чоловіка жінка не хоче жити».[305]

У так званому Вессобрунському рукописі з VIII стол., який нині зберігається в Мюнхенській Державній Бібліотеці, вінідами названі слов'яни.[306] Також у декретах-листах німецьких королів і князів VIII—X стол. назви Winidi, Winades та інші стало відносилися до

---

302 *М. Грушевський,* op. cit., (згідно з *А. Поґодіном,* Из исторіи славянских передвижений, Петербург 1901, 27). Пізніше приєднався до його рішення *А. Шахматов* (Древнейшие судьби русского племени, Петербург 1919, 12), нині *А. Селищев* (Славянское языкознание, I, Москва 1941, 4), *М. Смішко,* (Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР, Доклады VI научной конференции Института Археологии АН УРСР, 1953, 82—93), *М. Брайчевський* (Про етнічну приналежність черняхівської культури, Археологія X, Київ 1957, 11—24), *Я. Пастернак* (Археологія України, Торонто 1961, 463), *Д. Бліфельд* (З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, Археологія XIV, Київ 1962, 184—198), *B. Zástěrová* (Hlavní problémy z počátku dějin slovanských národů, Vznik a počátky Slovanů I, Praha 1956, 69: „Jisto je, že věrohodné prameny označuji Anty souhlasně jako Slovany) і неназваний автор гасла «Анти» в «Кратка българска енциклопедия» I, София 1963, 92 (Анти — изт. — слав. племенна група, населявала областите между р. Днестр и Днепр (IV—VII в.)... влиза в основата на руската, по-сетне и на украинската народност»).

303 The Fourth Book of the Chronicle of *Fredegar* (translated by J. M. Wallace-Hadrill), New York 1960, cap. 48: „Samo natione Francos... exercendum negocium in Sclauos coinomento Winedos perrexit"; cap. 67: „Sclavi coinomento Winidi".

304 *Jonas,* Vita s. Columbiani, cap. 53: „Ei cogitatio in mentem ruit, ut Veneticorum, qui et Sclavi dicebantur, terminos adiret, caesasque mentes evangelica luce illustraret".

305 *S. Bonifacii* Epistulae ad Athelbaldum (Serrarii Bibl. max. patrum, Lugd. 1677, XXIII, 77: „Et Wenedi... tam magno zelo matrimonii amorem mutuum servant, ut mulier, viro proprio mortuo, vivere recuset".

306 *Hormayr,* Herzog Luitpold, 24.

слов'ян, наприклад у документі цісаря Людвіґа I з 832 року вони називаються Winades, а з 846 року Moin-Vinidi і Rotanz-Winidi.[307]

В інших документах з X—XI стол. назви околиць, містечок, сіл та монастирів пов'язані з венедами, напр., Nabawinida (863), Winidesheim (889), Adalharteswineden (905), Walahrames-Winida (908), Bisenwinda (932), Winithiscunburg (936), монастир Winethahusum (937, 999), Wolfereswiniden (979), район Winidon (979), Winediscun Salebizi (1036) та інші.[308]

У німецьких літописах VIII—XII стол., знаних під назвою Анналів св. Аманда, Петовіянських, Лявресгаймських, Мойсіяценських, Бертініянських, Лобенських, Ксантенських, Лаврісенських, Ґвельфербітанських, *Гінкмара* Ремського, *Пруденція* Треценського та інших, в життєписі Карла Великого пера Санґальського монаха та інших подібних, слов'ян називають Winedi, Hwinidi, Guinidini, Guenedes, а їхню країну Wenedonia, Wenedum. Сучасний з ними німецький середньовічний історик *Алькуін* теж пояснює, що венеди — це слов'яни (Sclavos, quos nos Vionudos dicimus).[309]

Герберт, пізніший папа Сильвестер II, в описі походу цісаря Оттона III проти полабських слов'ян 988 року вживає назви Gwinidy тобто Winidy.[310] Альфред Великий, в перекладі Орозія (коло 900 року) називає Вінделяндом (Windeland) землі німецьких слов'ян, а цілий слов'янський нарід Winedas.[311]

Мабуть, останню згадку про ранньо-слов'янських венедів, а водночас коротку їх історію подав у другій половині XVIII стол. німецький історик *Й. Гюбнер*. У своїй «Загальній Географії всіх чотирьох частин світу» він писав: «Тим часом (в добі великого переселення народів) новий нарід прийшов зі Сходу на Східнє (Балтицьке) Море, називали його слов'янами, венедами чи оботритами, а в загальному вендами. Ці венди зорганізували були могутню державу над Східнім морем між Лабою і Одрою, яка проіснувала до 1161 року, коли то останнього короля венедів Прибислава II охрещеного 1167 року, змусив саксонський князь Генріх Лев скинути королівську корону. З цього знищеного королівства вендів постали тепер два князівства — Мекленбурзьке і Поморське».[312]

---

307 *D. Ludov.*, 846: „in terra Sclavorum... qui vocantur Moinvidini et Ratanzvidini (венеди на річках Могані і Раднищі); „sive Bojoarii, sive Sclavi vel Vinades" (*Hormayer*, Herzog Luitpold, 57).

308 *Böhmer*, Regesta chron. diplom., Frankfurt 1831—33, 2, 4; *Raumer*, Regesta Historica Brandenburgensia, Berlin 1836, 4; *Leutsch*, Markgraf Gero, 1828, 8; *Koch-Sternfeld*, Beiträge I, 17, 166; *Wersebe*, Beschreibung der Gaue an der Weser, 1829, 4; *P. Šafařik*, S.S. 1837, 187.

309 Monumenta Germaniae, Epist. IV, 32.

310 *Gerberti* epistula XCI: „legiones militum duxit (caesar Otto III) in Sarmatas, quos ea lingua Guinidos dicunt".

311 *Barrington*, The Anglo-Saxon Version from the Historian *Orosius* by Alfred the Great, London 1773, 8, 19—21; *Schlötzer*, Nestor II, 67—68.

312 *J. Hübner*, Allgemeine Geographie aller vier Welt-theile, III, Dresden—Leipzig 1762, 961; „Unterdessen (в добі переселення народів, V ст.) ist eine

Щоб погодити одні з одними вістки Таціта і Птоломея, а водночас піти назустріч пропаґованій філологами балто-слов'янській спільноті, російський сторик *Т. Браун* висунув свого часу невдатний здогад, що під іменем венедів виступають в античних авторів разом слов'яни і литовці.[313] Цей здогад повністю відкинули пізніші історично-археологічні дослідження. До речі львівський археолог *Л. Козловський* писав: „Wobec tego, że dla pierwszego wieku po Narodzeniu Chr. okręg kultury bałtyckiej i Bałtowie są pewnie zlokalizowani i odcinają się jasno od okręgu, który został przez nas wyodrębniony jako wenedzki, okręg ten uznać musimy za zasiąg Słowian w I wieku po Narodzeniu".[314]

Один з передових теперішніх чеських археологів *Ян Філіп* приписує назву венедів тільки західнім слов'янам. Вона звучала — каже він — спершу Venedae, Vinidi i тільки згодом, у VII стол. Sclavi coinomento Vinidi, а в Чехії Boevidini чи Sclavi, qui vocantur Beheimi.[315]

Тут треба додати, що не всі дослідники вважали венедів слов'янами. Французький історик *А. Лефевр* уважав венедів близькими родичами германських вандалів,[316] німецький археолог *Ґ. Коссінна* вважав венедів іллірами,[317] а цього погляду придержується тепер багато німецьких археологів. Рідким винятком серед них є *К. Нарр*, який правильно вважає венедів слов'янами.[318]

Розміщення античних венедів в терені наглядно показує так звана *Певтінґерова Карта*, римська мапа головних шляхів Европи, складена, щоправда, в IV ст., але на підставі старої карти, що була виготовлена римським географом М. Віпсанієм Аґріппою на наказ імператора Авґуста в I ст. для портику Поллін в Римі і стала взірцем всієї пізнішої римської хорографії.[319] На цих Певтінґерових таблицях ве-

---

neue Nation aus dem Oriente an die Ost-See heraus gekommen, die hat man Slavos, Venedos oder Obotritas, insgemein die Wenden genennet. Diese Wenden nun haben an der Ost-See, zwischen der Elbe und der Oder ein gewaltiges Königreich aufgerichtet, welches bis A. 1161 gestanden hat, da der letzte König Pribislaus II endlich von dem sächsischen Hertzoge Henrico Leone gezwungen worden ist, die königliche Krone niederzulegen. Aus diesem zerstörten Königreiche der Wenden entstanden nun die beyden Hertzogthümer Mecklenburg und Pommern".

313 *Т. Браун*, Разысканія в области готославянских отношеній, I, Петербург 1899. До цієї думки прихилявся *Т. Лер-Сплавінський*.

314 *L. Kozłowski*, Wendowie w źródłach historycznych i w świetle kartografii prehistorycznej, Lwów 1937, 23.

315 *J. Filip*, Pradzieje Czechosłowacji, Poznań 1951, 385.

316 *A. Lefèvre*, Germains et Slaves, Paris 1903, 163: „les Wénèdes ou Winides, q'on peut croire proches parentes des Vandales".

317 *G. Kossinna*, Mannus IV, 287.

318 *K. Narr*, Abriss der Vorgeschichte (Vorderasien, Nordafrika, Europa), München 1957.

319 Середньовічна копія цієї карти зберігалася в авґсбурзького професора-гуманіста Конрада Певтінґера (1465—1547); тепер вона в Національній Бібліотеці в Відні. Її видали після його смерти (*E. Scheyb*, Peutingeriana Tabula Itineraria, Vindobona 1753) і тоді стали називати її його іменем. Про час її постання писав Mannert (Ueber die Entstehungszeit der Peutinger. Ta-

неди поділені на три групи, з яких одна поміщена на північний захід від Карпат (Venedi), друга дальше на сході, відділена від першої землями племені бастарнів, а третя між Дунаєм і Дністром, на південь від Карпат (Venedi Sarmatae).[320] З того треба зробити висновок, що античні історики перших віків після Христа збірним іменем венедів називали усіх взагалі слов'ян — західніх, південних і східніх. У тому розумінні прийняв назву венедів у своїй капітальній праці нестор чеських славістів *П. Шафарик*, пишучи 1837 року: „Wenedowé, předkowé Slovanůw, seděli od nepaměti w kraginách před- a zatatranských, we dřewnj době, před nápadem Celtůw, od adriatického přjmořj přes dnešnj Uhry až k moři baltickému, w potomnjim času, po utracenj sjdel podunagských, od Tater a rozhranj Odry i Wisly až k Donu, ku pramenům Wolhy, Dněpru a dále k gezeru Ilmenskému zasahugjuce".[321] На заході Шафарик клав кордони венедів «через Вислу до Одри, а місцями ще й поза неї». Франконський хроніст VI/VII ст. *Фредеґар* венедами (Vinidi) називав тільки західніх слов'ян.[322]

Новий напрям інтерпретації фраґментарних і не завжди точних відомостей античних географів настав з хвилиною виступлення на арену історичних наук фахових археологічних досліджень та більш чи менш вдатних спроб пов'язувати безіменні праісторичні культури з народами, імена яких подають античні автори. Метода ця, примінена *Л. Козловським* у дослідженнях над льокалізацією венедів, дала у висліді ствердження факту, що назва венедів відноситься тільки до західніх слов'ян, зокрема до тієї їх частини, що репрезентована в археології так званою переворською культурою.[323]

Так само російський еміґраційний історик *Ґ. Вернадський* каже: „The Venedi or Venethi, they were undoubtedly Slavs, we may identify them more precisely as the western branch of the Slavs. The area occupied by the Venedi in the first and second centuries A. D. may be defined as Galicia, Volynia and Little Poland. From archeological point of view the territory of the Venedi should be connected with the fields of funeral urns".[324]

Походження і значення назви *венеди* різно інтерпретували. Німецькі автори (Adelung, Barth, Halling, Wilhelm) виводили її з данського слова vand — вода чи з німецького wenden — ходити і weiden — пасти, *Цайсс* з ґотського vinja — пасовище, лука, тобто венеди — поселенці

---

fel, Wien 1793); про її джерело *E. Schweder*, Ueber den Ursprung und die ältere Form der Peutinger. Tafel, Neue Jahrbücher für Philologie, Wien 1893.

320 Римський історик *Амміян Марцеллін* подає, що приблизно 344 року сарматські азиґи, які жили в Угорщині між Дунаєм і Тисою з другої половини I ст. після Христа, були подолані підчиненим їм народом — «слугами сарматів» (servi Sarmatorum). Це могли бути тільки венеди-слов'яни, яких карта Певтінґера називає Venedi-Sarmatae.

321 *P. Šafařík*, S. S. 1837, 300—301.

322 The Fourth Book of the Chronicle of *Fredegar*, London 1960, 40.

323 *L. Kozłowski*, як прим. 314, карта.

324 *G. Vernadsky*, Ancient Russia, New Haven 1943, 102, 103.

на луках.[325] *А. Погодін*[326] і сучасний учений *В. Ентвістл*[327] з пракельтського vindos чи u̯indo — білий, мовляв, для відрізнення ясноволосих слов'ян від темноволосих ґаллів (тому теж білі хорвати, білорусини). *С. Кросс* бачив її етимологічне споріднення з англійським Wends та німецьким wenden.[328] Інші виводили назву венедів із слов'янського vęt — вящий (більший), отже «велетні»,[329] проти чого виступив *А. Брікнер*.[330] За *М. Грушевським* венедами називали праслов'ян германці[331] і це повторює тепер *Ф. Новак*[332] і *Я. Чекановський*.[333] Цей здогад находить своє виправдання в тому, що ще сьогодні німці називають своїх давніх слов'янських сусідів вендами чи віндами. *Л. Нідерле* вважав найправдоподібнішим, що назву венедів дали західнім слов'янам ґалли ще десь на початку I тисячоліття до Хр., коли вони (ґалли) заселювали ще середню й верхню течію ріки Лаби. Водночас він застерігається, що слов'янами були тільки балтійські венеди.[334] *Ф. Дворнік* виводить назву венедів з протоіндоевропейського кореня «vend».[335] На цю тему *К. Тименецький* каже: „Dyskutowana silnie w ostatnim czasie nazwa Wenetów (Wenedów, Winedów) oznaczała najdawniej prawdopodobnie Ligurów... ale w jaki sposób nazwa Wenetów dotarła do mieszkańców południowego brzegu Bałtyku, którymi mogli być tylko — w stuleciach przed i po początku n. e. — Słowianie? Być może nazwa ta pochodzi od jakiejś grupy Ligurów, która w tym wypadku dotarła aż gdzieś w pobliże Bałtyku".[336]

Ми вважаємо, що це питання чекає ще свого остаточного вирішення із сторони мовознавців та істориків.

Інтересно відмітити, що сьогоднішні естонці ще й досі вживають цієї старовинної назви на означення своїх найближчих слов'янських сусідів. Їхньою мовою Московщина — це Vene, а москалі — Venelased.

---

325 *K. Zeuss,* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München 1837.

326 *А. Погодин,* Из исторіи славянских передвиженій, Петербург 1901, 18, 25.

327 *W. Entwistle-W. Morison,* Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 22.

328 *Sam. H. Cross,* Slavic Civilization through the Ages, Cambridge, Mass. 1948, 8; Slavic Origins and Migrations (*L. Strakhovsky,* A Handbook of Slavic Studies, Cambridge, Mass. 1949, 5).

329 *М. Грушевський,* Історія України-Руси, I, 1913, 78, прим. 2.

330 *A. Brückner,* Archiv für slavische Philologie, XXII, 236.

331 *M. Hrushevsky,* A History of Ukraine, New Haven 1941, 17: „The peoples of these settlements were known as Venetes, a name given them by Germans".

332 *F. Novak,* Medieval Slavdom, 1930.

333 *J. Czekanowski,* Wstęp do historii Słowian, Poznań 1951, 202 („Jest to niewątpliwie nazwa, nadana Słowianom przez sąsiadów Germanów").

334 *L. Niederle,* S. S. I, 1, Praha 1925, 196, 201.

335 *F. Dvornik,* The Slavs, their Early History and Civilization, Boston 1959, 14.

336 *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 140.

Богдан Винар

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

III

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Історіографічні завваги

У попередньому розділі, обговорюючи питання суспільно-економічних відносин у Київській Русі, ми подали коротку характеристику окремих верств населення та їх ролю у господарському життю країни.* При цій нагоді також і підкреслено, що сільське господарство було одною з найважливіших галузей економіки і фактично творило вихідну базу для інших господарських процесів, в тому ремесла та торгівлі. Хліборобством займались не тільки вільні селяни-смерди, якнайчисленніша верства населення, але також і вищі верстви населення, зокрема боярство, князь та його двір, збільшувались монастирські володіння. Також і представники середньої верстви населення — міщанство та купецтво, брали активну участь у розвитку сільського господарства.

Існує досить велика література про питому вагу сільського господарства, зокрема хліборобства, в часах Київської Русі. На вступі до перегляду важніших праць та поглядів окремих дослідників, треба сказати, що роля сільського господарства належить до спірних питань. Про це ми вже коротко згадували у попередньому розділі, у зв'язку з т. зв. торговельною теорією, що її заступає ряд визначних дослідників економіки слов'янського середньовіччя.[162] Як відомо, прихильники торговельної теорії уважали, що основою економіки Київської Русі була зовнішна торговля, а сільське господарство відогравало тільки підрядну ролю. Цю думку заступав, наприклад, Арістов автор одної з перших праць про розвиток промисловості у Київській Русі.[163]

---

* Гл. *«Український Історик»*, ч. 37—38, стор. 72—87, 1973.

162 Питання т. зв. торговельної теорії, якої найвизначнішим представником був російський історик Ключевський, тільки посередньо зв'язане з відомою полемікою між норманістами і анти-норманістами про походження державної влади. Найважливішу літературу для цього питання ми навели у примітці ч. 107, у першому розділі.

163 Н. Я. Аристов. *Промышленность древней Руси.* СПБ, 1866.

Також і другий дослідник цього часу Н. Хлебніков думав, що хліборобство у слов'ян в часи Київської держави не належало до розвинених галузів. Основою господарського життя було тоді кочове скотарство, розвиток сільського господарства припадає на значно пізніший час.[164] Для підтвердження цієї теорії автор використав відомі свідчення візантійського письменника VI-го ст. Прокопія, який писав про кочівничий характер економіки давніх слов'ян.

При кінці XIX-го і на початку XX-го ст. ряд прихильників згаданої вже раніше норманської теорії уважали, що основними галузями господарського життя давніх слов'ян були мисливство, рибальство та бортництво. Згодом на їх базі розгорнулась зовнішня торгівля, що переважно мала транзитний характер.[165] Найвиразніше писав на ці теми Ключевський, мовляв «З VIII-го до XIII-го ст. маса руського населення зосереджувалась на середньому та верхньому Дніпрі з його притоками і з його історичним водним продовженням, лінією Ловать-Волхов. На протязі всього того часу Русь була політично роздроблена на ряд більш або менш відокремлених областей, в кожній з яких політичним і господарським центром було велике торговельне місто... Пануючий політичний фактор цього періоду — політичне роздроблення землі під керівництвом міст. Пануючим фактором економічного життя у цей період була зовнішна торгівля з викликаними нею лісовими промислами, звіроловством і бортництвом. Це Русь Дніпровська, міська, торговельна.»[166] Подібні думки заступає також і Рожков,[167] покликуючись на літописну вістку про чорні куниці, що їх як данину деревляни мали платити княгині Ользі. Отже форма цієї данини — це доказ про мисливство, як головну галузь економіки. Подібно тільки трохи ширше висловлюється на цю тему і Довнар-Запольский, мовляв «землеробські продукти в стародавні часи не були навіть головним засобом задоволення основних потреб. Варто лише придивитись до оповідання про пири Володимира і можна помітити, що навіть у цей порівнально пізний період серед харчових засобів головну ролю відогравали продукти звіроловства і скотарства».[168] Подібних цитат можна звичайно навести і багато більше. У тому відношенні можна б і цитувати Преснякова,[169] чи навіть відомого советського історика Покровського,[170] які також поділяли деякі думки, висловлені у цій т. зв.

---

164 Н. Хлебников. *Общество и государство в домонгольский период русской истории.* СПБ, 1872, стор. 4—10.

165 Прихильником торговельної теорії був і відомий дослідник Київської Руси — М. В. Довнар-Запольский. Гл. його — *История русского народного хозяйства.* Киев—Петербург, 1911, т. I, стор. 222—223.

166 В. О. Ключевский. *Сочинения. Курс Русской истории.* Часть I. Москва. Гос. Изд. Пол. Литературы, 1956. Т. I, стор. 8—9.

167 Н. А. Рожков. *История русского народного хозяйства.* СПБ, 1902. Стор. 8—9.

168 М. В. Довнар-Запольский, цит. пр., стор. 223.

169 А. Е. Пресняков. *Лекции по русской истории. Т. I. Киевская Русь.* Москва, 1938. Стор. 51.

170 М. Н. Покровский. *Русская история с древнейших времен.* Москва, 1933. Т. I, стор. 16.

торговельній теорії. Це саме можна сказати і про закордонних епігонів Ключевського, як наприклад, праці Кінкеля,[171] Мавора,[172] Жіля[173] і багатьох інших. Наведення окремих фрагментів літописних оповідань нічого не доказує і про це свого часу досить широко писав Грушевський. Треба натомість сказати, що більшість істориків XIX-го ст. не звертали багато уваги на господарські процеси. Головними темами для історіографії того часу було вивчення політичної історії, історики цікавились деякими питаннями княжої влади, історією правних відносин, тощо.[174] Таким чином в історіографії того часу відомості про економічні стосунки відходили на задній плян. Питання торговельних відносин вивчалось мабуть більше як будь-яка інша ділянка господарського життя і цим частинно можна пояснити велику популярність торговельної теорії. Так було, зрештою, також і в німецькій, французькій чи зокрема англійській історіографії того часу. Тим, очевидно, не хочемо сказати, що погляди торговельної теорії поділяли всі історики того часу. Так не було. Питанням розвитку не тільки торгівлі, але також сільського господарства на території Київської Русі цікавились деякі, наприклад, російські історики ще перед Ключевським. І так, у Карамзіна, знаходимо деякі інформації про розвиток сільського господарства. Карамзін думає, що хліборобство та скотарство належали до найдавніших галузей господарства у східніх слов'ян і вирішно спричинились до заселення земель. Автор твердить, що саме розвиток цієї галузі економіки зумовляв прив'язаність населення до місць проживання.[175]

Треба також сказати, що у зв'язку з підготовою та проведенням земельної реформи збільшується увага деяких дослідників до питання розвитку сільського господарства. І так, в 1860 р. вийшла праця І. Д. Бєлаєва «Селяни на Русі», що її слід уважати першим монографічним дослідженням історії селянства.[176] У цій праці, подібно як і у раніше згаданій монографії Арістова, використано значну скількість першоджерельного матеріялу про економічний розвиток. Бєлаєв

---

[171] J. Kinkel. *„Die altrussische Volkswirtschaft nach den ältesten literarischen und Rechtsquellen Altrusslands"*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 10, Heft 3 (1912) p. 299—300.

[172] J. Mavor. *An Economic History of Russia.* 2nd ed. London, 1925. P. 11.

[173] B. Gille. *Histoire Économique et Sociale de la Russie du Moyen Âge au 20e Siècle.* Paris, 1949. P. 20.

[174] До деякої міри велику увагу до правно-політичної проблематики (походження влади) слід також пояснити, зокрема у російській історіографії, відомою полемікою між прихильниками норманської теорії (наприклад, Баєр, Шлецер, Карамзін, Куник, М. Погодін і ін.) та їх опонентами (Еверс, Гедеонов, Іловайський і ін.). Про ці речі ми вже згадували попередньо. Як відомо, проти норманської теорії виступив також і Грушевський і ці справи він обговорює у своїй праці *«Історія України-Русі»*, цит. пр. т. І, стор. 602—624.

[175] Н. М. Карамзин. *История государства Российского.* Ст. Петербург, 1892. Т. І, стор. 43—44.

[176] И. Д. Белаев. *Крестьяне на Руси.* Изд. 4. Москва, 1903.

подає досить обширні інформації про стан сільського господарства в часах Київської Русі та, як знаємо, не поділяє думок Арістова. Автор є прихильником погляду про панівну ролю сільського господарства ще до часу створення Київської держави. Згідно з його думкою, саме поширення хліборобства вирішно спричинилось до збільшення території окремих племен. У зв'язку з зростанням населення зростала також і потреба на освоєння нових земель, придатних до землеробства.[177]

Варто також підчеркнути, що у противагу до поглядів Ключевського, який думав, що сільське господарство здобуло панівне становище у загальному господарському житті Русі тільки в XV-му ст.,[178] другий визначний російський історик Соловйов не поділяв цих думок, уважаючи стародавніх слов'ян передусім хліборобами. При характеристиці господарських відносин у Київській Русі на перше місце ставив хліборобство, далі скотарство, і тільки на третьому місці — промисли, різні види ремесла та товгівлю.[179] Подібні думки висловлювали також і інші дослідники, як наприклад К. Бестужев-Рюмін[180] та частинно навіть і Платонов.[181]

У початках XX-го ст., у зв'язку з значним поширенням джерельної бази історичних дослідів, зокрема у зв'язку з значними поступами в археологічній науці, більшість дослідників історії Київської Русі, передусім археологи прихиляються до думки про значну чи навіть вирішальну ролю хліборобства у загальному господарському житті. Дуже цінними у тому відношенні є праці українського археолога В. Хвойки, який одним із перших досліджував трипільську, зарубінецьку та черняхівську культури і його періодизація задержала наукове значення і до сьогоднішних днів. На основі археологічних знахідок, Хвойка уважав хліборобство не тільки провідною галуззю господарського життя, але і доводив його давні традиції. «Отже ми

---

177 Там же, стор. 7—8.

178 Цю свою відому теорію зв'язував Ключевський з певними міґраційними процесами населення Сходу Европи, зокрема з переселенням з Придніпровського чорнозему на територію верхньої Волги. Гл. його — *Боярская дума древней Руси*. Москва, 1902. Стор. 13. Слід ствердити, що ці погляди Ключевського не мають нічого спільного з т. зв. теорією М. Поґодіна про те, що населення Київської Русі це фактично росіяни, які після татарських наїздів переселилися на північ, а українське населення прийшло на Придніпров'я з теперішньої Галичини. Гл. *Исследования, замечания и лекции М. Погодина*. Москва, 1946. Т. II.

179 Ці думки висловив автор у відомій праці — *История России с древнейших времен* та в цілому ряді статтей, що їх тут не будемо наводити.

180 К. Бестужев-Рюмин. *Русская история*. Ст. Петербурґ, 1872. Т. I, стор. 55—56. Автор уважає слов'ян в основному осілими хліборобами. Для підтвердження цієї тези крім джерел використовує також і дані лінґвістики.

181 С. Ф. Платонов. *Лекции по русской истории*. СПБ, 1901. Стор. 52. Хоча Платонов і уважав хліборобство основною галуззю, проте обробіток землі стояв на низькому рівні. Екстензивна техніка виснажувала землю і у зв'язку з виснажуванням ґрунтів населення не було в початках осілим і мусіло постійно зміняти свій осідок, шукаючи за пригожими землями.

бачили, писав Хвойка, що жителі середнього Придніпров'я слов'янської епохи знали багато галузей виробництва, але ремесла не були головною формою праці місцевого населення. Найголовніша роля належала все-таки хліборобству і скотарству. Це підтверджується дуже численними знахідками різних сільськосподарських знарядь..., які були знайдені на городищах і в могилах цього часу, як також знахідками величезної кількості зерна, що нерідко зберігалося в окремих приміщеннях. В житлах, як показали дослідження стародавніх будівель, знищених пожежею, у відділенні, що було поруч з житловим приміщенням, нерідко виявляли цілі шари піджарених зерен пшениці, ячменю, жита і проса, іноді вони знаходились в дерев'яних обгорілих діжках або бочках. В деяких випадках, наприклад у Шарківському (Шаргородському) городищі, хлібні зерна були виявлені у спеціяльних зерносховищах, влаштованих у відділенні поблизу житлового приміщення».[182] Початки хліборобства, за думкою Хвойки, сягають до трипільської культури.

Подібні погляди висловлював також і Грушевський. Говорячи про українську територію, початки хліборобства сягають до доби неоліту і цю свою тезу автор обґрунтовує використанням багатьох джерел, археологічними знахідками, як також даними порівняльної лінґвістики. «Хліборобство в епоху розселення стає вже підставою хозяйства ... Початки його сягають правдоподібно ще пра-індоевропейських часів, хоч можна вказати тільки слабі сліди його в мові. Що в часах неолітичної культури хліборобство у Східній Европі звісне, ми бачили теж. В крузі европейських мов для нього є вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у европейської групи індоевропейців досить розвинене хліборобство: що найменше три роди хліба — ячмінь, пшеницю і просо, терміни для оранки, сівби, жатви, мелення і відповідних прирядів. Ще далі поступило воно у пізнішім пожиттю слов'яно-литовської групи, і таким чином вже при своїм відокремленню слов'янська група мала значно розвинене хліборобське господарство. Краї слов'янської правітчини, особливо полуднева її частина надавались для нього дуже добре. Тож не дивуватися, що хліборобство для слов'ян, судячи по лінґвістичним фактам, ще на правітчині стало поважним джерелом поживи».[183]

Про переважно хліборобський характер населення Київської Руси писав досить обширно і Багалій, мовляв «На Україні X—XII ст. була розповсюджена досить розвинена форма рільництва й у всякому разі осіла, а не кочова. Взагалі кажучи, треба брати на увагу ті особливо сприятливі умови до ґрунту і підсоння, в яких була Україна у порівнанню з територією північно-східної Руси для розвитку і землеробства».[184] Треба сказати, що багато думок Грушевського, Багалія і ін.

182 В. В. Хвойка. *Древние обиватели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.* Киев, 1913. Стор. 61.

183 Грушевський, цит. пр., т. I, стор. 247—248.

184 Д. І. Багалій. *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті.* Цит. пр., т. I, стор. 259. Гляди також цього ж автора — *Русская история. Т. I. Княжеская Русь.* Москва, 1914. Стор. 146.

українських та російських дослідників — прихильників погляду про сільське господарство як провідну галузь економіки, збігаються з деякими теоретичними концепціями відомого дослідника Л. Нідерле, одного з кращих знавців слов'янського середновіччя.[185] Не зважаючи на такі чи інші ідеологічні спрямування советської економічної та історичної науки, не можна заперечити факту, що в СССР багато уваги звертається на вивчення проблем господарської історії. Про ці речі ми вже згадували у першому розділі цієї праці. Можна тут тільки відмітити, що відома полеміка між двома провідними істориками, тобто Юшковом і Грековим, про ролю економічних процесів у Київській Русі,[186] зокрема про такі питання як становище смердів, генеза феодальних відносин і т. д. — у великій мірі спричинилась до уточнення окремих етапів у розвитку сільського господарства. І так, базуючись на багатих фактичних матеріялах, Греков у численних своїх працях про економіку Київської Русі прийшов до висновку, що хліборобство було вже досить високо розвиненою галуззю ще до часу утворення Київської Русі. В часах Київської Русі — хліборобство було найважливішою галуззю економіки.[187] Відкидаючи погляди торговельної теорії, що зрештою зробив також і Юшков та більшість советських дослідників, Греков уважає, що саме на базі високо розвиненого сільського господарства розвинулись і інші ділянки, в тому і ремесло та зовнішня і внутрішня торгівля. При допомозі археологічних знахідок та базуючись на археологічних студіях Самоквасова, Федоровського, Третякова, як і також таких відомих дослідників трипільської культури як Пассек та передусім Хвойка, Греков простежив у своїх працях історичний розвиток землеробства з найдавніших часів, звертаючи багато уваги на питання вивчення агротехнічного рівня сільського господарства в окремі історичні періоди. Згідно з думками Грекова, у часи Київської Русі панівною формою була форма плужного польового землеробства з сівозмінами озимих та ярих культур і парового поля.[188] Слідами Грекова пішов також і Третяков, один з визначніших дослідників історії Київської Русі,[189] як зрештою і інші історики, як, напри-

---

185 На увазі маємо відому працю — Slovianské Starožitností, що про неї ми вже неоднократно згадували.

186 Про це коротко у Мавродіна — гл. «*Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси*». Цит. пр., стор. 55—56.

187 Цю тезу обґрунтовує Греков у всіх своїх більших працях, як наприклад, *Феодальные отношения в Киевском государстве*. Москва—Ленинград, 1937; *Киевская Русь*. Москва, 1953 та зокрема у великій монографії — *Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в.* Москва, 1946. Важливішими працями Юшкова на цю тему є — *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.* Київ, 1939; *Общественно-политический строй и право Киевского государства.* Москва, 1949; *Феодальные отношения в Киевской Руси.* Саратов, 1925.

188 Питання аґротехнічного рівня сільського господарства розглядаємо в окремому підрозділі.

189 П. Н. Третьяков. «Сельское хозяйство и промыслы». В кн. *История культуры древней Руси.* Т. I. Москва—Ленинград, 1948. Цьому ж авторові

клад, Тіхоміров, Мавродін, Рибаков і ін.[190] Подібні думки висловлені також у трьох збірниках матеріялів про історію сільського господарства,[191] цінні матеріяли подані також у збірнику праць з історії давньоруського села, що його видав в 1956 р. державний історичний музей у Москві.[192] Виданий в Україні двотомник *Історія селянства Української РСР*[193] дуже мало уваги присвячує вивченню історичного розвитку сільського господарства княжих часів. Це явище має свої причини і як це ми вже відмітили раніше — українські історики в СССР, зокрема після розгрому української історичної науки Сталіном. дуже мало уваги присвячують вивленню історичних процесів у Київській Русі. Це сьогодні майже виключна домена російських істориків. Натомість більшу активність виявляють українські археологи і в тому відношенні маємо ряд нових цікавих праць, про що говоритимемо докладніше дещо пізніше. На тому місці можна тільки згадати про цікаву монографію Довженка — *Землеробство Древньої Русі*, в якій автор також заступає погляд про провідну ролю сільського господарства в економіці Київської держави.[194]

Якщо говорити про українських істориків поза межами СССР, то цього погляду придержувався О. Терлецький (використовуючи переважно думки Грушевського) та зокрема один з найвизначніших українських археологів — Я. Пастернак. У виданій у Канаді праці Пастернака *Археологія України* автор стверджує, що «головним зайняттям населення України ще з трипільських часів було хліборобство, яке давало економічну основу суспільства і в княжій добі досягло високого рівня розвитку».[195]

З дослідників-чужинців за кордоном (враховуючи тут також і російських істориків) то треба сказати, що ще навіть і тепер торговельна теорія має багато прихильників і про це вже згадувано у попередніх рядках. Одначе Вернадський, який безперечно належить до провідних постатей, у багатьох випадках поділяє думки Грекова про високий

належить також і дуже цінна праця про сільське господарство лісових районів, де було поширене вирубне землеробство — *Подсечное земледеление в Восточной Европе*, 1932.

190 З визначніших істориків-економістів тільки С. Струмілін виступив проти провідної ролі сільського гоподарства в економіці Київської Русі. Струмілін думає, що низький рівень аґротехніки не міг забезпечити належної продуктивності у сільському господарстві того часу і таким чином сільське господарство не могло бути основним джерелом існування населення, згл. головною галуззю виробництва. Гл. С. Струмилин «К истории земледельческого труда в России», *Вопросы экономики*, ч. 2, 1949.

191 *Материалы по истории земледелия СССР*. Сборник I, Москва, 1952; Сборник II, Москва—Ленинград, 1956; Сборник III, Москва, 1959.

192 *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв*. Труды ГИМ, вып. 32, Москва, 1956.

193 *Історія селянства Української РСР*, цит. пр., стор. 23—30.

194 В. Й. Довженок. *Землеробство древньої Русі*. Київ, 1961.

195 Я. Пастернак, цит. пр., стор. 560.

рівень розвитку хліборобства у часах Київської Русі.[196] Подібну позицію займають також і інші дослідники, як наприклад, Шефтель,[197] В. Волш,[198] І. Спектор[199] та зокрема — Р. Шмідт[200] і Блюм.[201] Також і в новіших працях польських істориків заступається думка про панівну ролю сільського господарства в економіці Київської держави. Можна згадати прихильників цього погляду — Г. Ловмянський, В. Генсель та С. Подвіньска.[202] Автор цих рядків також прихилюється до цього погляду, обґрунтовуючи свої думки в першу чергу знайденими інформаціями в історичних джерелах, як і також на певних дедукціях, про що говоритимемо згодом.

Історичні джерела

Як відомо, до наших часів збереглось дуже мало писемних джерел, що відносяться безпосередньо до доби середньовіччя. Письменні пам'ятки напевно були, але треба догадуватись, що їх знищено у зв'язку з пізнішими воєнними подіями, зокрема татарським завоюванням. Немає жодної праці присвяченої економічній проблематиці на взірець візантійського «хліборобського закону», пам'ятки VIII-го ст. Літописи звертають особливу увагу на політичні події і подають дуже скупі інформації про господарське життя того часу. Трохи більше інформацій маємо у Руській Правді, але і вони більш фраґментарного характеру. Декілька згадок про хліборобство зустрічаємо також у творах художньої літератури того часу.

У літописі «Повість временних літ» є дуже скупі інформації про хліборобство і деякі цікавіші місця наводимо. І так, у записі для 862 р., при нагоді подання відомого оповідання про запросини Рюрика говориться, мовляв «земля наша велика и обильна», тобто слов'янські посли характеризують Русь як «обильну» землю, багату на хліборобські продукти.[203] У записі подій про боротьбу Ольги з деревлянами в 945—46 рр. літопис подає звернення Ольги до деревлян, мешканців

---

196 G. Vernadsky. *Kievan Russia.* Op. cit. p. 109.

197 M. Szeftel. „Aspects of Feudalism in Russian History". In: *Feudalism* in History. Ed. by R. Coulborn. Princeton. 1946.

198 W. B. Walsh. *Russia and the Soviet Union. A Modern History.* Ann Arbor, 1958. P. 29.

199 I. Spector. *An Introduction to Russian History and Culture.* 3rd ed. Princeton, 1961. p. 19.

200 R. E. F. Smith. *The Origins of Farming in Russia.* Paris. 1959. p. 67.

201 J. Blum. *Lord and Peasant in Russia from 9th to the 19th Century.* Princeton, 1961. p. 21.

202 H. Łowmiański. *Podstawe gospodarcze formowania się państw słowiańskich.* Warszawa, 1953; W. Hensel. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna.* Warszawa, 1956; Z. Podwińska. *„Narzędzia uprawy roli w Polsce w okresie wczesnośredniowiecznym".* *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* V. 2, № 2, 1954.

203 *Повесть временных лет,* цит. пр., стор. 18.

Іскоростеня, мовляв «все гради ваши предашася мнѣ, и ялися подаль, и дѣлають нивы своя и землѣ своя; а вы хочете изьмерети гладомъ»,[204] що, очевидно, свідчить про те що хліборобство було основною галуззю економіки деревлян. При нагоді опису облоги Білгорода печенігами в 997 р. зустрічаємо оповідання про харчування населення, тобто сільськогосподарські продукти. Це місце літопису наведемо повністю, бо народні легенди[205] звичайно досить докладно характеризують загальні погляди того часу.

В лѣто 6505 (997). Володимиру же шедшю Новугороду по верховьниѣ воѣ на печенѣгы, бѣ бо рать велика бес перестани, в се же время увѣдѣша печенѣзи, яко князя нѣ ту, и придоша и сташа около Бѣлагорода. И не дадяху вылѣсти из города, и бысть глад велик в городѣ, и не бѣ лзѣ Володимеру помочи, не бѣ бо вой у него, печенѣг же множьствоо много. И удолжися остоя в гоородѣ и бѣ глад велик, и створиша вѣче в городѣ, и рѣша: «се уже хочем померети от глада, а от князя помочи нѣту; да луче ли ны померети? дадим ся печенѣгом, да кого живят, кого ли умертвять; уже помираем от глада»; и тако совѣт створиша. Бѣ же един старець не был на вѣчи томь, и выпраша: «что ради вѣче было?» И людье повѣдаша ему, яко утро хотят ся людье передати печенѣгом. Се слышав, посла по старѣйшины градьскыя, и рече им: «слышах, яко хочете ся передати печенѣгом». Они же рѣша «не стерпять людье глада». И рече им «послушайте мене, не передайтеся за 3 дни, и я вы что велю, створите». Они же ради обѣщашася послушати, и рече им: «сберѣте аче ш по горсти овса, или пшеницѣ, ли отрубей»; они же шедше ради снискаша. И повелѣ, женам створити цѣжь, в немьже варять кисель, и повелѣ ископати колодязь и вставити тамо кадь, и нальяти цѣжа кадь. И повелѣ другый колодязь ископати, и вставити тамо кадь, и повелѣ искати меду; они же шедше взяша меду лукно, бѣ бо погребено в княжи медуши; и повелѣ росытити велми и вльяти в кадь в друзѣмь колодязи. Утро же повелѣ послати по печенѣгы; и горожане же рѣша, шедше к печенѣгом: «поимѣте к собѣ таль нашь, а вы поидѣте до 10 мужь в град, да видите, что ся дѣеть в градѣ нашем». Печенѣзи же ради бывше, мняще, яко предатися хотять, пояша у них тали, а сами избраша лучьшиѣ мужи и пслаша в град, да розглядають в городѣ, что ся дѣеть. И придоша в город, и рекоша им людье: «пошто губите себе? коли можете престояти нас? аще стоите за 10 лѣт, что можете створити нам? Имѣем бо кормлю от землѣ; аще ли не вѣруете, да узрите своима очима». И приведоша я к кладязю, идѣже цѣжь, и почерпоша вѣдромь и льяша в латки, и яко свариша кісель, и поимше придоша с ними к другому кладзю, и почерпоша сыты, и почаша ясти сами первое, потомь же печенѣзи. И удивишася, и рекоша: «не имуть вѣры наши князи, аще не ядять сами». Людье же нальяша корчагу цѣжа и сыты от колодязя, и вдаша печенѣгом; они же пришедше повѣдаша вся бывшая. И варивше яша князи печенѣзьстии, и подивишася, и поимше тали своя и онѣх пустивше, въсташа от града, въсвояси идоша.

---

204 Там же, стор. 87.

205 *Хрестоматія давньої української літератури до кінця XVIII ст.* Ред. О. І. Білецький. Київ, 1967. Стор. 29.

З наведеного бачимо, що у зв'язку з довгою облогою у Білгороді почався голод. Дякуючи винахідливості одного з «старців» удалося перехитрити ворога і з вівса та пшениці зварено кисіль і діжу з кисілем поставлено в один колодязь. З князівського меду зварено ситу і діжу з нею поставлено в другий колодязь. Тоді і запрошено представників ніби для переговорів, а в дійсності щоб їм показати, що у Білгороді є багато харчів. Як зазначує Грушевський[206] «подібний мотив є в оповіданню Геродота про облогу Мілета лідійцями. Тразібул, тіран мілетський звелів знести все що було хліба на майдан, і засівши за пир саме в той час, коли мали прийти лідійські посли. Коли лідійці довідались, що у Мілеті не тільки нема голоду, а навпаки мілетяни пирують, вони запропонували перемиря і залишили облогу».

Не треба забувати про те, що у літературних творах цієї доби нерідко художні образи та символіка ілюструються саме аналогіями до сільськогоспдарських робіт та побуту. Таким чином народній побут тісно пов'язаний з хліборобською культурою. Прикладів на це досить багато. І так, повертаючись до «Повісті временних літ» діяльність князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого порівнюється з працею орача і сіяча. У записі для 1037 р. подано таку характеристику: «Яко же бо се нѣкто землю разореть, другый же насѣеть, ини же пожинають и ядять пищю бескудну, — тако и сь. Отець бо сего Володимерь землю взора и умягчи, рекше кращеньемь просвѣтивь. Сь же насѣя книжными словесы сердца вѣрных людий; а мы пожинаемь, ученье приемлюще книжное».[207] Також і при нагоді згаданого вже раніше Долобського з'їзду князів в 1103 р. наведено промову князя Володимира Мономаха про працю селянина на ріллі та небезпеку у зв'язку з нападами половців, мовляв «Оже то начнеть орати смердь и приьхавь половчинь ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавь иметь жену его и дѣти его, и все его имѣны».[208] У «Слові про похід Ігоря» військова битва порівнюється з молоченням хліба на току, ото ж знову асоціяція до сільськогосподарських робіт.

Характеристика селянина-хлібороба — це символ мирної праці, спокою і добробуту населення, з другого боку — відсутність селянина-орача на полі символізує воєнне лихоліття. І так у «Слові про похід Ігоря» опис битви переривається, може щоб ослабити її напруження, як зазначає Грушевський, ремінісценцією давніших княжих міжусобиць. Подаємо переклад на українську мову цей уривок за Грушевським:[209] «Тоді за Олега Гориславича сіялось та поростало усобицями. Гинуло добро даждьбожого внука. В княжих коромолах скоротили си віки чоловікам. Тоді по руській землі рідко ратаї гукали, а часто

[206] М. Грушевський. *Історія української літератури.* Нью Йорк, Книгоспілка, 1959. Т. II—III, стор. 157.

[207] *Повесть временных лет,* цит. пр., т. I, стор. 102.

[208] Там же, стор. 183.

[209] М. Грушевський. *Історія української літератури,* цит. пр., т. II—III, стор. 183.

граяли ворони, трупє собі ділячи, та галки свою річ говорили, змовляючись летіти на поживу».

Також у писаннях єп. Кирила Турівського, відомого церковного письменника 60—80 рр. XII-го ст. зустрічаємо ряд аналогій-порівнянь церковного провідника до селянина-орача, який привчає молодого вола до оранки. Наведемо цей уривок з проповіді на провідну неділю у перекладі М. Возняка: «Сьогодні орачі слова, які приводять словесних бичків до духовного ярма, погружають хрестне рало в мисленних борознах, виорюють борозну каяття і всипають духовне зерно, тішаться надіями на будуче добро».[210] Як зазначує Возняк, Кирило Турівський використовуючи кращі зразки візантійської літератури (у даному випадку Григорія Богослова) «Випускав такі риси оригіналу, які не відповідали турівській чи київській природі, він не згадав ні про корабель, ні про дельфіна і таке інше, що приходило у візантійському джерелі».[211] «Сьогодні небо прозоре; сьогодні сонце вище й ясніше; сьогодні коло місяця ясніше та збір звізд чистіший. Сьогодні примиряються хвилі з берегами, хмари з сонцем, вітри з повітрям, земля з ростинами і т. д. Вже хлібороб устромлює в землю плуг, підносячи очі вгору, й закликає на поміч роздавця плодів; уже веде він під ярмо одного вола, нарізує пишну борозну й тішиться надіями».[212]

Плуг, знаряддя для обробітку землі, згадується у багатьох писемних пам'ятках. Як відомо, плуг та рало як податкові одиниці згадуються у літописі. І так, у «Повісті временних літ» згадується про данину, яку платять в'ятичі від рала — «казарамь по шьлягу от рала даемь». У записі для 981 р. князь Володимир «вятичи победы и возложи на ня дань от плуга, яко же и отець его имаше».[213]

Досить багато про сільське господарство згадується у Руській Правді. У цьому важливому юридичному документі не тільки широко обоговорюється питання охорони земельних володінь (кари за переорання межі, тощо), але і зустрічаємо тут перелік продуктів сільського господарства — жито, пшениця, ячмінь (Правда Ярославичів), у статті 57-ій згадано сільськогосподарське знаряддя — плуг і борону, подано також кари за пошкодження робочої худоби та землеробського знаряддя. Руська Правда згадує також про сховище на зерно — «оже крадут гоумно или жито в яме».[214]

Треба погодитись з Грушевським, який ці справи досить детально розглядав та прийшов до висновку, мовляв «у пам'ятках XI-го ст. — в літописи, в давніших частях Руської Правди, у Нестора (Житіє Теодозія) згадуються всі важніші роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насіння на олій)... З хліборобських знарядь в укра-

---

210 М. Возняк. *Історія української літератури. Т. І. До кінця XV віку.* Львів, 1920. Стор. 141.

211 Там же.

212 Там же.

213 *Повесть временных лет,* цит. пр., т. І, стор. 47, 59.

214 *Руська Правда,* ст. 40, Карамзінського списку.

їнських пам'ятках XI—XII ст. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рискаль, рогаліє, ціп; з хліборобських робіт — оранку («орати»), сівбу, жниво («снопи»), молочення, віяння».[215]

Якщо говорити про вже досить розвинений рівень сільського господарства у часах Київської Руси, то очевидно традиції хліборобства серед східніх слов'ян мають довгу історію, без якої важко було б зрозуміти чому саме ця ділянка відогравала першорядну ролю в економічному житті цього часу. Про ці традиції говорять нам деякі візантійські джерела, розповіді східних, зокрема арабських письменників. Перші повідомлення про існування хліборобства серед слов'ян відносяться до п'ятого століття. На увазі маємо повідомлення Геродота про скитів-орачів, які сіяли хліб та його продавали.[216] Візантійські джерела VI—VII ст. згадують переважно про побут слов'ян-антів на Дунаї, тобто території найбільш відомій візантійським авторам. Довженок слушно зауважує, що ці відомості «можуть бути віднесені і до слов'ян антів Подніпров'я. Адже є серйозні підстави вважати, що Подунав'я і Балканський півострів були колонізовані слов'янами саме зі сходу, переважно з Подніпров'я; і останні на нових місцях проживання зберегли такий самий господарський уклад і звичаї, які були в них на Подніпров'ї.»[217] Візантійський письменник VI-го ст. Маврикій Стратег, автор відомого твору «Стратегікон», в якому багато уваги присвячено також і описам воєнних подій, подає цікаві вістки про розвиток хліборобства. Говорячи про слов'ян, цей візантійський письменник відмічує, що «у них велика кількість різної худоби і плодів земних, що лежать купами, особливо проса і пшениці».[218] Хоча арабські письменники цікавились переважно торговельними справами, але також і у них знаходимо описи господарського побуту та деякі інформації про сільське господарство. І так, наприклад, арабський подорожник X-го ст. Ібн-Руста зауважує, що слов'яни «найбільше сіють (вони) просо, а в часі жнив беруть просяні зерна у ковші, піднімають їх до неба і говорить: 'Господи, Ти, який постачав нам їжу (до цього часу), дай і тепер нам її в достатку'».[219]

---

215 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* цит. пр., т. I, стор. 254.

216 Гл. В. В. Латишев. *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.* СПБ, 1893. Т. I, стор. 16; Г. Т. Ковпаненко. *Племена скіфського часу на Ворсклі.* Київ, 1967.

217 В. Й. Довженок, цит. пр., стор. 22. Гл. також П. Н. Третьяков «Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии», *Советская Этнография,* 1948, ч. 2, стор. 170—183.

218 Гл. А. В. Мишулин. «Древние славяне в отривках греко-римских и византийских писателей по VI в.» *Вестник Древней Истории* Ч. I, 1941. Стор. 253.

219 Гл. *Нариси стародавньої історії України,* цит. пр., стор. 396. Інший арабський письменник Ібрагім-Ібн-Якуб також описує господарський побут слов'ян та, говорячи про хліборобство, підкреслює, що вони сіють у дві пори року, влітку і навесні» (*Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах.* Ч. I, СПБ, 1878. Стор. 54). Ібн-Фалдан, описуючи торговлю

Мітологія та релігійні вірування давніх слов'ян є ще одним доказом про поширення хліборобської культури, бо, очевидно, такі символи як Перун — бог грому і блискавки, Стрибог — бог вітру, Велес — бог і покровитель худоби, вказують на хліборобський характер населення ще в доісторичні часи.

Про хліборобський характер давніх слов'ян свідчить також і календар. Деякі назви місяців мають довгу традицію та відповідають певним стадіям у праці над ріллею, яка виконувалася у даному місяці. Інші назви місяців відповідають певним явищам у природі, що частинно пов'язані також із хліборобськими рисами у щоденному житті. І так, наприклад, назву місяця «січень» можна пояснити підготовчими роботами у зв'язку з приготуванням участку землі для посівів шляхом вирубування дерев. Місяць «березень» (старинна назва — «березол») відповідає процесові випалювання березового лісу для обробітку землі, у квітні розцвітали квіти та овочеві дерева, травень — місяць багатий на траву для випасу худоби. Назви місяців «червень» і «липень» звичайно пояснюють певними явищами у бджільництві. У червні бджоли виводять «черву» (личинки), у липні дають мід-липовець. У серпні збирається урожай серпами, вересень пов'язаний з молотьбою збіжжя і відповідає старому термінові «врешти».[220]

На цю тему існує велика література і немає причини нам тут ці справи розглядати, бо це надто збільшило б наш короткий огляд. Зацікавлених читачів відсилаємо до багатої етнографічної літератури. Для ілюстрації тільки згадаємо М. Сумцова, який дуже докладно вивчав обрядове вживання хліба і прийшов до висновку, що ці звичаї «є найбільш повне виявлення стародавнього хліборобського побуту і релігійно-мітологічного світогляду, що на ньому грунтується».[221] Про народну словесність, зокрема поезію родинно-господарського побуту писав і Грушевський, та ці речі є загально відомі.[222]

Багато доказів про провідну ролю сільського господарства в економіці Київської Русі дає мова, згл. окремі слова що їх зустрічаємо у пам'ятниках цієї доби. Певні лінґвістичні порівняння свого часу досить широко використав Грушевський і про ці речі ми вже також згадували. Для ілюстрації наведемо тут декілька прикладів. «Жито» — це праслов'янське слово і означає поживу (від слова «жити») та служить рівночасно загальним означенням хліборобських продуктів, як головного предмету поживи. В церковному уставі князя Володи-

---

слов'янських купців та їх релігійні звичаї, згадує при цій нагоді хліб, м'ясо, коней, молоко і інші сільськогосподарські продукти, що їх слов'яни приносили своїм богам та клали в могили з покійниками. Гл. А. Я. Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских.* СПБ, 1870. Стор. 95.

220 Довженок, цит. пр., стор. 18—19.

221 Н. Ф. Сумцов. *Хлеб в обрядах и песнях.* Харьков, 1885. Стор. 48.

222 М. Грушевський. *Історія української літератури,* цит. пр., т. II—III, стор. 144—149.

мира Святославича говориться про десятину прибутків, яка «от всякого стада и от всякого жита», тобто від усіх посівів, з володінь князя надходила на користь збудованої ним церкви.[223] Слово «жито» вживається також у розумінні хліба у зерні, як наприклад у Руській Правді: «Оже крадут гоумно или жито в яме».

Також і літописне слово «обилие», означає урожай хліба, хліб не зібраний і багатство взагалі. «Земля наша велика и обилна», говориться, як це ми вже попередньо цитували, у літописі з нагоди призвання на Русь варягів. Подібне значення зустрічається у записі для 1071 р., з нагоди повстання волхів у Ростовській землі.[224] Борошно (старослов'янське «брашьно») є спільним для слов'янських мов і означає їжу взагалі (чи навіть часом майно, як зауважує Грушевський) та у спеціяльному розумінні — муку. Рівень землеробства віддзеркалюють також слова, що їх уживається для оброблювання землі — «нива» (як також «рілля», слово спільне з західнослов'янськими мовами), назва для необробленої землі — «ляда», «цілина», як також слова «орати», «сіяти», «ратай» тощо.[225]

Підтвердження про порівнально високий розвиток сільського господарства у стародавніх слов'ян дають численні археологічні пам'ятки і це очевидно окрема тема, яка не входить у рямки цього огляду. Можемо тут тільки сказати, що сьогодні у розпорядженні археологічної науки є велика кількість пам'яток, які досить задовільно характеризують стан хліборобства не тільки в часах Київської Русі, але і перед створенням цього державного осередка. Знаємо, наприклад, що поселення черняхівської культури (тобто в часі з другого до п'ятого століття) були розташовані у місцевостях найбільш придатних до хліборобства.[226] Про працю Вікентія Хвойки, одного з найвидатніших археологів, знавця трипільської, зарубинецької і черняхівської культур, ми згадували вже попередньо. Як знаємо, на поселеннях VII—X ст., роменсько-борщевського типу нерідко знаходимо окремі ями для збирання зерна разом з звуглілим зерном пшениці, жита, проса, тощо. Хліборобське знаряння і зерно виявлено у розкопках у Старій Ладозі (у культурних шарах IX—X ст.), як і зрештою у численних розкопках городищ XI—XII ст., наприклад, на Княжій горі (М. Біляцевський), Дівич-горі (В. Г. Гезе), на Донецькому городищі (Федоровський), на городищі княжого Галича-Крилосу (Пастернак) та зокрема на Райковецькому городищі (розкопки советських археологів в 1929—35 рр.). Таким чином хліборобське знаряддя, зерно і інші предмети

---

223 Довженок, цит. пр., стор. 16.

224 *Повесть временных лет,* цит. пр., т. I, стор. 117.

225 Про ці справи докладніше — А. Будилович. *Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным.* Ч. I. Киев, 1878. Стор. 93—98; Ч. II, Киев, 1894. Стор. 20—33.

226 Одною з новіших праць на цю тему є монографія І. С. Винокура — *Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.* Київ, В-во Наукова Думка, 1972.

сільськогосподарського вжитку були виявлені майже в усіх розкопках різних періодів.[227] Саме цей факт наглядно підтверджує існування сільського господарства, як провідної форми господарської діяльности населення від часів трипільської культури. В часах Київської Русі цей розвиток хліборобства продовжувався і сільське господарство явсляється безперечно основною галуззю економічного життя населення та підставовою базою економіки тих часів.

227 Перегляд важливіших совєтських праць знайде читач у бібліографічному довіднику І. Г. Шовкопляса — *Розвиток радянської археології на Україні, 1917—66*. Київ, 1969, як також у згаданих працях Пастернака і Довженка.

Б. Мартос

ПЕРШІ КРОКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

3-го березня 1917 р. прийшла до Києва звістка про революцію в Петрограді. Цар зрікся, царський уряд уступив. Верховна влада в руках Тимчасового Уряду, призначеного Державною Думою. Свобода слова, зібрань, організацій . . .

Весь Київ сполошився. Українці підняли голову. Настав час діяти, здійснювати національні домагання. Таємні гуртки, громади, політичні партії, так довго, послідовно й безоглядно преслідувані царським режимом, вийшли на денне світло і розпочали працю. Тому, коли 4/17 березня у Києві зійшлися представники громадських організацій і політичних партій і вибрали Виконний Комітет з 12 членів, то в нього ввійшло п'ять українців. Це треба вважати успіхом українців, беручи на увагу, що у змосковщеному Києві були сильні «общеруські» політичні і громадські організації. Для порівнання зазначу, що в Полтаві через політично-громадську пасивність місцевого Товариства Українських Поступовців і відсутність інших українських організацій, до Громадського Виконного Комітету з українців увійшов один тільки я. Тай то на засіданні ТУП-у В. Андрієвський дорікав мені, що я працюю нібито для неукраїнської справи.

4. 17. березня відбулися в Києві засідання деяких українських організацій, в т. ч. й Товариства Українських Поступовців (ТУП), яке намітило було плян культурно-просвітної діяльности. Як видно з відозви ТУП-у з дня 7/20 березня, справу автономії України ТУП відкладав до Всерос. Установчих Зборів. Але на це засідання з'явилися представники Української Соц.-Демокр. Партії (Ів. Стешенко й Дм. Антонович) і кооперативів (Ол. Степаненко) з пропозицією організувати спільний політичний центр і поставити домагання автономії України.

Де хто вважає днем організації Центральної Ради 4 березня ст. ст., але в цей день, як бачимо, були лише засідання окремих політичних партій, а днем організації Центральної Ради слід уважати 7 березня ст. ст., коли зібрались представники різних українських організацій, і коли було ними засновано Центральну Раду й обрано її президію, в склад якої ввійшли представники не тільки ТУП-у, а й інших українських товариств, які в той час вийшли з підпілля або наново постали, як от організації: «Українське Наукове Товариство», «Т-во Українських Техніків і Агрономів», «Українське Педагогічне Това-

риство», кооперативи, студентські громади, робітничі гуртки, а також представники православного духовенства, українських військовиків та ін. («Вісти з Укр. Центр. Ради», 19. III. 1917).

Деякі з цих товариств були ще тільки в стадії організації, але в Центральній Раді знайшлося місце й для них. Деякі товариства постали дещо пізніше і ввійшли також до Центральної Ради.

Але не всі верстви суспільства дали своїх представників до Центральної Ради: аристократія, великі землевласники, купецтво, промисловці або не мали організацій, або ті організації не мали нічого спільного з українським рухом.

Так, в Україні були аристократи, але поляки (кн. Ледоховський, гр. Браніцький, гр. Потоцький та ін.), німці (Ламсдорф, герцоґ Мекленбурґ-Стреліцький тощо), росіяни (кн. Горчаков, кн. Святополк-Мірський, кн. Орбельяні, гр. Бобринський, кн. Трубецкой і багато інших), навіть великий князь Романов. Наївно було б думати, що вони будуть підпирати український національний рух.

Проф. О. Пріцак твердить, «нібито кожна аристократія... має спосібність вростати в землю і, зв'язавшись з нею, творити моральні, культурні та матеріяльні цінности, традицію» («Листи до Приятелів» 1966, кн. 5—7, стор. 13).

На жаль, це не стосується аристократії, що мала маєтки в Україні: якщо вона й мала корені в Україні, то тільки для того, щоб ними тягти соки, потрібні для життя в російських столицях, або десь закордоном.

Навіть такі мільйонери, що вийшли з народу українського, як Терещенки або Харитоненки «вкоренилися» в Москві, Петрограді, а розважалися де-небудь у Західній Европі, а в свої маєтки в Україні приїздили хіба на пару місяців.

Те саме можна сказати й про купецтво, промисловців, фінансистів. Вони ставилися до української справи, якщо не вороже, то індиферентно. Тай що можна було чекати від росіян, як кн. Горчаков та ін., або від поляків, як Ярошинський, Браніцький, або жидів, як Гепнер, Зайців та ін. Їхні інтереси були зв'язані з російською імперією; реакційна політика російського уряду їм не тільки не шкодила, а навіть сприяла, підпираючи цукровий синдикат та вуглевий і металевий картелі, поборюючи робітничий професійний рух та селянські страйки.

А з другого боку неправду пишуть ті, що твердять, ніби то Центральна Рада відкинула, відштовхнула аристократів, промисловців та великих землевласників. Коли хто-небудь з них так чи інакше був зв'язаний з українським рухом — це були дуже рідкі випадки — Центральна Рада не тільки не відкидала, а вітала й приймала їх у свій склад без яких-небудь труднощів.

Так, аристократ, барон Ф. Штейнгель до революції належав до Т-ва Українських Поступовців; Ц. Рада включила його в склад президії Укр. Національного Конґресу. Промисловець (власник цукроварні) В. Леонтович, український письменник, як і великий землевласник Є. Чикаленко, український меценат, не були відкинуті Ц. Радою, а включені в її склад.

Першим головою Ц. Ради було обрано проф. М. Грушевського, що був добре відомий організаторам Ц. Ради; всі вони знали його патріотизм, чесність, ерудицію, працездатність та інші якості його характеру. До того ж він багато років жив закордоном, що дало йому можливість ознайомитись з політичним життям Заходу. Тому його було обрано однодушно.

Це був демократ чистісінької води: влада має належати особам, обраним народом на демократичних виборах, вона повинна працювати для народу, через народ, опираючись принаймні на його більшість.

Влада повинна знати потреби народу і дбати про їх задоволення. Таких поглядів була і виразна більшість членів Ц. Ради і бачила в ньому українського Вашінґтона з його «святим і праведним законом», якого пророкував Т. Шевченко.

Практично члени Ц. Ради стояли за парляментарну систему державного правління з свободою волевиявлення народу. Крім того вони пам'ятали заклик Т. Шевченка: «Обніміте брати мої найменшого брата». Цебто піднесіть його економічну й духовну культуру. «В своїй хаті — своя правда і сила і воля.» А щоб це здійснити, необхідно вперщу чергу вибороти цю «свою хату» і в ній виявити свою волю. І в цьому члени Ц. Ради були однодушні. А «своя хата» уявлялася їм, якнайдалі йдуча автономія.

Ще не приїхавши до Києва, Грушевський прислав статтю, що з'явилась у першому числі «Ради». В ній Грушевський дає смілі й ясні напрямні праці Ц. Ради: «Українського питання вже нема. Є вільний великий український народ, який будує свою волю в нових умовах свободи... Потреби й домагання України розгортуються в усій широті» (Д. Дорошенко: «Історія України», т. І, стор. 45).

Але помилку роблять ті, що характеризують діячів Ц. Ради, як «народників» у московському значінні: у них не було ідеалізації селянства, як то бачимо в Успенського та інших, або думки, що досить шляхом аґітації зробити селянський бунт великих розмірів, і народ скине своїх гнобителів («князей і всех богачей») і організує свою «народню владу».

Велика більшість української інтеліґенції того часу, особливо члени Ц. Ради вважали, що провідні верстви українського народу повинні бути добре ознайомлені з прагненнями селян, робітництва, ремісників і прикласти всіх зусиль для задоволення бодай важливіших з них.

Хочу підкреслити, що для українського народу, як і для багатьох інших, соціяльні потреби так тісно перепліталися з національними, що задоволення тих вело й до задоволення цих. Напр., поверх 90% українського народу складали селяни й робітники; а промисловість і земельна власність була майже виключно в руках людей чужонаціональних. Тому і національна культура не могла розвиватись успішно. Всі ми сподівалися, що в міру розв'язання соціяльних і економічних проблем, розвиватиметься й українська культура, особливо після здійснення автономії України.

Заступником М. Грушевського було обрано В. П. Науменка (член ТУП), тов. голови — Д. В. Антоновича (укр. соц. дем.), писарем — С. Ве-

соловського (укр. с.-д.), скарбником — В. Коваля (безпарт. кооператор).

Було організовано комісії: фінансову, шкільну, редакційну, правничу, маніфестаційну, друкарську, а також інформаційне бюро і пресове бюро.

Відчувалася велика нестача національно-свідомих працівників, як у Києві, так і на провінції. Тому вже у першому числі «Вістей з Центральної Ради» М. Грушевський помістив відозву до всіх «свідомих, енергійних, відданих» українців, що перебували поза Україною, закликаючи їх приїхати в Україну для національної праці.

Багато українських інтеліґентів відгукнулося на цей заклик і поволі зачали прибувати до Києва та взяли участь у роботі Центральної Ради. На жаль велика більшість не наважилась покинути теплі місця в Петербурзі, Москві й по всій Російській імперії.

Перше завдання, що стояло перед Центральною Радою, було організувати всі ті елементи, що складали український національний рух, як у Києві, так і по всій Україні, а також стимулювати його, де він був слабий.

Київське духовенство, серед якого було чимало колишніх членів таємних семінарських гуртків, зараз же само-зорганізувалося; 7-го березня ст. ст. відбулося зібрання під головуванням еп. Никодима й відрядило до Центральної Ради трьох делеґатів («Вісти з Центральної Ради» ч. I). Так само організувалися українські інженери, техніки, агрономи, педагоги . . . Але в інших містах, де українських інтелектуталів було менше, організувалися лише загальні українські громади.

За час І-ої Світової Війни багато українців було мобілізовано до армії; там вони знайшли суголосні елементи. В українському клюбі «Родина» вони зустрічалися з активними українськими діячами. Тому вже через два дні після організації Центральної Ради відбулося зібрання українських офіцерів і солдатів київського гарнізону. Деякі публіцисти приписують М. Міхновському ініціятиву й організацію війська. Припускаю, що ініціятива належить йому, хоч доказів цього я покищо не знайшов. Я добре знав М. Міхновського ще з 1900 р. Це був талановитий і запальний промовець, але слабий організатор: його риси характеру — деспотична вдача, нетерпиме відношення до чужої думки — не притягали людей, а швидше відштовхували. До того ж він не був військовим фахово: відбувши війському повинність, він відійшов у запас прапорщиком (хорунжим), а коли підчас першої світової війни був мобілізований, то його приділили як правника до Військового окружного суду в Києві. В 1917 р. він був уже підпоручником. Тому при всій його амбітности, не він головував на військових нарадах, а полк. Глинський, або його заступник полк. П. Волошин, а підпор. Міхновський, хор. Гоц і юнкер Лук'янів були секретаріями.

По всіх високих школах м. Києва постало 20 студентських громад, утворилося їх Об'єднання і відрядило до Ц. Ради М. Єреміева, що пізніше був секретарем її президії (тепер живе в Швайцарії).

Прислали своїх відпоручників і організації українського робітництва. До речі від робітників-українців військового арсеналу делеґатом був галичанин В. Діберт (тепер живе в США).

Але мені не доводилося чути, щоб утворилося якесь об'єднання українських промисловців, купців, або землевласників; це були одиниці, розкидані по всьому обшару України.

Тільки 29 червня в Лубенському повіті (Полтавщина) організувалася Українська Демократична-Хліборобська Партія, що складалася головно з заможних козаків з невеликою участю заможніших землевласників Лубенського повіту.

Цікаво, що М. Міхновський, основоположник Української Народної Партії (1902 р.) вступив у члени Української Дем.-Хліб. партії, хоч ніколи хліборобом не був. Не знаю, які були причини, що він офіційно не вступив до партії соціялістів-самостійників, що була ідеологічно начебто спадкоємницею заснованої ним Укр. Народної Партії.

Також і селянство на початках не було заступлене в Центральній Раді, бо воно ще не було організоване. Але його інтереси заступали українські політичні партії, що в програми своєї чинности всі включили наділення землею безземельних і малоземельних селян.

Першим політичним кроком Центральної Ради було вислання телеграми Тимчасовому Російському урядові з привітом і разом з тим з висловленням надії, що «у вільній Росії задоволено буде всі законні права українського народу», отже зразу ж заявлено про існування українського політичного центру і про претенсії з боку українського народу на право вільного національного розвитку.

А 9/22 березня Тимчасова Військова Рада, що працювала при Центральній Раді і в тісному контакті з нею, вислала подібну телеграму Тимчасовому Урядові з привітанням «в твердій вірі, що він ще до Всеросійських Установчих Зборів видасть акт про повернення Україні автономних прав».

8/21 березня Товариство Українських Поступовців видало відозву до населення. Але ТУП складалося переважно з культурно-просвітних діячів, які до революції присвячували політиці занадто мало уваги. Тому в цій відозві говорилося про мову, школу й подібні культурно-просвітні справи. Що ж до справ політичних, то відозва закликала підтримувати Тимчасовий уряд та висловлювала надію, що на Всеросійських Установчих Зборах буде вирішено справу автономії України.

9/22-го березня Центральна Рада опублікувала свою відозву, чисто політичного змісту. Вона закликала Великий Український Народ «спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать». Так само український народ повинен домагатися своїх прав від церкви, земських урядів і неурядових інституцій. При тім підкреслювалося, що Український Народ — сам господар на своїй землі.

За часів царського режиму організоване життя для українців було майже неможливе. Центральна Рада, розуміючи, що розпорошеними силами багато не досягнеш, закликала Український Народ організувати політичні партії та інші товариства.

Справді, по багатьох містах відновили чинність або були організовані «Просвіти», українські громади й відділи політичних партій.

Де на місцях була хоч невеличка група свідомих українців, організувалися громади політичного характеру, відбувалися маніфестації.

Так, у Винниці (Поділля) вже 5-го березня відбулися збори українців, що винесли постанову про підтримку Тимчасового Уряду з надією, що буде здійснено всі справедливі бажання українського народу, як «самостійної нації».

Отже, українські громади розпочали працю не тільки в більших містах, а й у тих повітових, де раніше були підпільні організації.

М. Грушевський з повним правом ствердив у своїй промові, що до Ц. Ради увесь час «надходили заяви з різних кінців Української Землі з признанням Української Центральної Ради, як представника Українського Народу». Таких заяв у «Вістях» опубліковано понад 250.

Пізніше такі заяви приходили з різних місць поза Україною, навіть з далекого Сибіру й Зеленого Клину, в т. ч. з Красноярська за підписом: «Єпископ Нікон-українець».

Ці заяви були для Ц. Ради легитимацією, доказом, що вона була справжнім представником Українського Народу.

У своїй роботі Ц. Рада не виступала, як якась випадкова, самовільна група. Вона спиралася на маси українського народу. Дехто ставить питання: «А що таке маси?» Відповідь проста: «Маса, це — дуже багато». В даному разі це були не тисячі, а мільйони українців, як у самій Україні, так і поза її межами.

В Петрограді, де була чимала українська колонія, також утворилася Українська Рада, яка зараз же увійшла в тісний контакт з Центральною Радою в Києві.

Вже 9 березня вона опублікувала в петроградській газеті «День» заяву з домаганням автономії України, української мови в школі, суді й адміністративних установах, а також привернення в окупованих частинах Галичини й Буковини нормального політичного ладу, звільнення засланих галицьких українців, насамперед митрополита А. Шептицького.

21-го березня Українська Рада в Петрограді, в порозумінні з Центральною Радою, вирядила делеґацію до голови уряду, кн. Львова з меморандумом, в якому стояли вимоги, опріч наведених вище: призначення в Україну комісарами людей, які б знали українську мову і були знайомі з особливостями краю. Далі, призначення при Тимчасовім Уряді комісара для справ, що торкаються України. Кн. Львов відповів, що принципово уряд не має нічого проти цих домагань і просив, щоб українці з свого боку допомогли переведенню їх у життя.

Ці обіцянки в скорому часі були частково здійснені. Так, уже в середині березня, на пропозицію міністра освіти Мануїлова, Тимчасовий Уряд постановив: у місцях з українською людністю заводиться наука українською мовою з забезпеченням прав національних меншостей. Російська мова викладається як обов'язковий предмет навчання з другого року.

В учительських семінаріях та інститутах заводиться навчання української мови та літератури, а також історії та географії України. У високих школах заводиться катедри української мови, літератури,

історії та права («Вісти з Цен. Ради», ч. І., 19. III. 1917). Це було перше досягнення українського національного руху.

12/25 березня в петроградському Казанському Соборі було відслужено панахиду по Т. Шевченкові, а після неї на Казанській площі відбулася велика українська маніфестація, а потім похід до Державної Думи з піснями й військовою музикою. Багато українських прапорів з написами: «Хай живе Вільна Україна!», «Федеративна Республіка» тощо. Йшло біля 20 000 учасників, в тім числі багато військових, а з-переду кубанські козаки на конях.

Щоб розвернути широку пропаґандивну й організаційну роботу, Центральна Рада потребувала дуже багато грошей, зокрема для подорожі її представників у ті місця, де до 1917 р. український рух не був розвинений.

Фінансова Комісія, на чолі якої стояв В. Коваль (безпартійний кооператор) оголосила збірку на Український Національний Фонд.

Пожертви поступали від окремих осіб, військових об'єднань, «Просвіт», сел і т. д., розміром від 1 р. 60 коп. до 700 р.; в т. ч. від галицьких українців — 28 р. 80 к., від австрійських полонених (!) офіцерів — 22 руб. За перші кілька днів було зібрано біля 8.000 карбованців. («Вісти з Укр. Ц. Ради», ч. 6).

Звісно, ця сума була незначною, як порівняти з потребами Ц. Ради; пізніше поступали більші суми, але й їх не вистачало на те, щоб розгорнути пропаґанду й організаційну роботу в належному обсязі. Тому Ц. Рада напочатку не могла оплачувати належним чином працю своїх членів, не могла належно розвинути видавництво, напр., не могла видавати щоденної газети. Їй на поміч пізніше прийшли кооперативні союзи. На їх кошти почала виходити щоденна газета «Народня Воля», редакція якої складалася з українських соціялістів-революціонерів.

Шкільна Комісія; на її чолі стояв ґімназіяльний професор Іван Стешенко (укр. соц.-демократ), підступно застрелений в 1918 р. в Полтаві, як перша жертва Української Державности. Ця Комісія підготовила заклик до професорів і вчителів розпочати українізацію шкіл від нижчих до високих, а разом з тим запрошення на український педагогічний з'їзд. Цей заклик підписав голова Ц. Ради М. Грушевський.

Педагогічний з'їзд відбувся 5. IV. (ст. ст.) в Педагогічному Музеї, що взагалі став осередком української громадсько-політичної роботи, після того, як укр. соц.-демократ М. Порш, що був призначений Київською Міською Радою комісарем громадських будинків, передав більшу його частину в розпорядження Центральної Ради. Менша його частина була вже занята летунською військовою школою. Пізніше цю школу було переведено в інше місце.

Аґітаційна Комісія Центральної Ради мала головою Сергія Веселовського (укр. соц.-демократ). В склад її входили переважно українські соціял-демократи. Маючи зв'язки з робітниками й студентами ще з часів перед революцією, вони підібрали чималий штат аґітаторів, що й працювали в м. Києві та по селах Київщини.

18. III. відбулося перше віче аґітаторів, що мали їхати на села. Було виголошено кілька промов на теми дня, як матеріял для аґітаторів. Було прийнято інструкцію для аґітаторів. («Вісти з Укр. Ц. Ради», 21. III. 1917).

Аґітатори інформували про свою роботу; відбувся обмін думками, і дано нові вказівки.

Маніфестаційна Комісія мала на чолі знаного політичного діяча Дмитра Антоновича (укр. соц.-дем.), одного з основоположників Революційної Української Партії (РУП). Вона організувала величаві маніфестації.

Уже 16. III. під час загального «Свята Свободи» українці йшли окремою групою з українськими прапорами. На чолі української групи йшло $1^1/_2$ — 2 батальйони добре ушикованих вояків з військовою оркестрою.

Після маніфестації відбулося віче робітників, селян і солдатів українців. На вічу виступали з промовами робітники, солдати, офіцери, інтеліґенти, між ними один священик.

Було одноголосно ухвалено:

1) заведення Установчими Зборами демократичної федеративної республіки з автономією України;

2) українізація шкіл, урядових та громадських установ. («Вісти з Центральної Ради», 19. III. 1917).

19. III. у Володимирському Соборі було відслужено панахиду по Т. Г. Шевченкові. В 12 год. величезний маніфестаційний похід головними вулицями Києва від Володимирського Собору до Міської Ради. В поході взяло участь до 100.000 люду, в т. ч. до 30.000 озброєного війська; 14 військових оркестр, кілька хорів, 320 українських прапорів, біля 10 червоних (робітничих організацій), але з українськими написами; спереду походу — артисти трупи Садовського в запорозьких жупанах верхи на конях. Звідки взялися ці 100.000 у Києві з 600 тисячами населення? Це — наслідок праці аґітаторів: люди приїхали з ближчих сел і міст.

В перших рядах — представники Центральної Ради й Українського Військового Комітету, а поруч з ними — К. Оберучев, у той час комісар Тимчасового Уряду при штабі Київської Військової Округи.

На площі біля Міської Ради відбулося величаве українське прилюдне віче. Головував Д. Антонович. Промовляв М. Грушевський. Згадавши Шевченка, Костомарова й Куліша та ідеали Кирило-Методіївського Братства, він урочисто заявив: «Україна вступає як свобідний член у свобідну спілку народів Російської Федеративної Республіки». Він закликав Віче присягти не покладати рук, доки не буде здійснена автономія України. «Присягайте!» крикнув він, і громове: «Присягаємо» було відповіддю.

Звідси похід перейшов на Софійську площу, де його зустріли дзвони Св. Софії й Михайлівського манастиря. На площу вийшло духовенство в ризах і відслужило панахиду за упокой Богдана, Тараса й усіх, що тіло своє положили за волю України.

Після того відбулося друге віче під головуванням Д. Антоновича. Промовляли: від духовенства — священик, імени якого не далося встановити, від війська — М. Міхновський, від робітництва — С. Веселовський, від студентства — М. Єреміїв, від галичан — Сабат. Прийнято резолюцію про підтримку Тимчасового Уряду, про негайне скликання Установчих Зборів, про автономію України («Вісти Ц. Ради», 21. III. 1917).

Українська Військова Рада. Як я вже згадував, українські військовики почали організуватись, як тільки прийшла до Києва вістка про революцію в Петрограді.

Вже на міжпартійній нараді 4-17 березня були присутні відпоручник М. Міхновський (адвокат), поручник В. Павелко (вчитель гімназії), полковник П. Глинський, начальник запасної бригади й підполковник П. Волошин, начальник штабу цієї бригади. Вже тоді були намічені в члени Ц. Ради М. Міхновський та В. Павелко.

7/20-го була уконституйована Ц. Рада, і вони увійшли в її склад.

9/22 березня, цебто всього через 2 дні після організації Ц. Ради, відбулися перші збори українських офіцерів і солдатів, які постановили вважати себе Установчою Військовою Радою. Ця Рада працювала при Центральній Раді в тісному контакті з нею.

З огляду на це, при Ц. Раді не було створено окремої Військової Комісії.

Головою Військової Ради був полковник Павло Глинський, начальник так званої «місцевої бригади», а заступником — капітан Олександер Сахно-Устиянович, адьютант Штабу Київської Військової округи.

11. 24. березня (дехто подає дату 10-го березня, але у «Вістях з Центральної Ради» за 19. III. 1917. подано 11 березня) відбулося Віче українських солдатів і офіцерів, скликане Військовою Радою. Промовляли Микола Міхновський і представник студентства Михайло Єреміїв (укр. соц.-демократ). Кількість присутніх, як подають «Вісти з Ц. Ради», біля 1 000. Дехто подає навіть цифру 2 500, але М. Єреміїв свідчить (лист з дня 14. III. 1966), що більше 300 не могло бути, бо віче відбувалося в невеликій авдиторії Комерційного Інституту. Винесено ухвалу організувати український охочекомонний полк з вільних від військової служби людей; обрано бюро з 7 душ (Комітет полку); бюро має міститися в Педагогічному Музеї (при Ц. Раді), де має переводитися впис до полку.

Головою бюра вибрано полковника Глинського. З цього бачимо, що організація українського війська провадилася військовиками в тісному контакті з Центральною Радою, з самого початку її організації.

12/25. III. створено Військовий Комітет з депутатів від солдатів і офіцерів, що прийшов на місце Установчої Військової Ради. Він також працював у контакті з Ц. Радою.

16/29. III. у великій українській маніфестації взяло участь $1^1/_2$—2 батальйони вояків українців під національними прапорами й з військовою оркестрою. Це були вояки українці, що служили в полках

київського ґарнізону або випадково перебували в Києві чи в недалеких селах і містечках.

Думаю, що в охочекомонний полк записалося зовсім мало, бо у «Вістях з Ц. Ради» про це замовчується. Причин цього вбачаю дві. З одного боку, одно діло взяти участь у маніфестації, а зовсім інше — вписатись у полк, покинути працю чи школу, вже не кажу про родину. А друга причина, це — недовір'я до російського уряду, особливо до головної військової команди, де були переважно російські патріоти; вони дали б полку яких 3—4 місяці на організацію й вишкіл, а потім вислали б на фронт, а там направили б його на передову лінію, можливо навіть, в найбільш небезпечне місце, де він як полк і був би знищений у скорому часі, а рештки його було б приділено до інших полків.

Проф. Д. Дорошенко в своїй «Історії України» на стор. 343 (І-ий том) вказує ніби третю причину: «негативне ставлення до «служби в москалях» ... проходить через усю нову українську літературу від Котляревського до Винниченка». Він не взяв на увагу, що Котляревський неґативно ставився до московської муштровки: «стой! не шевелись», а коли прийшла нагода під час інвазії Наполеона, то Котляревський сам організував полк, і то козацький *«охочекомонний»*. Українська література ставилася неґативно до умов у російській армії, де з солдата робили сліпого раба, робота; де ввесь уклад життя вів до обмосковлення. Але поруч з тим усі симпатії були на стороні кубанських козаків («Слава нашим козаченькам»), нащадків запорожців. Так само позитивно ставилися й до їхнього традиційного укладу життя: сувора дисципліна під час муштри, походу, бою, але товариські відносини в звичайному житті.

18. III. ст. ст. відбулися збори українських вояків у справі заснування українського військового клюбу. Обговорено й принято статут, випрацьований поручником Мик. Міхновським, як правником. В точці І назва клюбу означена як «Товариство Українського Військового Клюбу ім. гетьмана Павла Полуботка», в т. 3 означено завдання товариства: «Товариство має на меті згуртування й стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народности під прапором Федеральної Росії — Автономної України».

В т. 4 намічено чинність Товариства: «З цією метою Товариство улаштовує лекції й відчити, видає брошури, книги й часописи. Товариство уряджує прогульки, вправи, іґранки, забави й т. под.»

Отже як бачимо, Клюб ім. Полуботка не ставив собі ніяких завдань політичних або організаційно військових, а обмежувався чинністю культурно-освітньою та національно-освідомлюючою. Політична чинність залишалася за Центральною Радою, до складу якої входили й представники військовиків, а організація українського війська — за Військовою Радою. Клюб ім. Полуботка був організацією аполітичною.

Там таки у Дорошенка написано, нібито українська інтеліґенція ... ані не помишляла про творення свого українського війська ... а що найбільше досить було «народньої міліції». Так, начебто народна

міліція — не військо. Він очевидячки забув, що опубліковані програми українських партій мали на увазі організацію війська на територіяльній основі на взір швайцарської народної міліції, що вважається найкращим військом в Европі. Між іншим, ця організація нагадує Кубанське Козацьке військо. Різниця лише в тому, що царський уряд примушував козаків по три роки служити десь за сотні кілометрів від Кубані, відриваючи їх від родини й господарства, а швайцарський вояк живе дома, має дома зброю й уніформу, а вправи відбуває в своєму кантоні.

Щодо В. Винниченка, то йому Д. Дорошенко закидає «ненависть до армії» (Д. Дорошенко, «Історія України», т. I, стор. 351) на тій підставі, що той 8. IV. 1917. в «Робітничий Газеті» писав: «Дужої руки нам треба, а не багнетів». Але в тій самій статті стояло: «Дужа рука матиме все: і багнети, і рало, і перо . . .» (Д. Дорошенко — та ж сама сторінка). Та ж коли «багнети», то й армія! Винниченко, як белетрист, вжив метафору, яку можна розуміти тільки так: в слабій руці (тодішній стан українського руху лише через один місяць після організації Центральної Ради) багнет нічого не поможе, а дужу руку можна мати, лише перевівши добру організацію (в єдності — сила). Для людини, що звикла цікавитися політикою, його думка була ясною; але в той самий час багатьом треба було розжовувати, розкривати метафори. Тому вже 12. IV. в тій самій «Робітничій Газеті» Винниченко писав: «Не українську реґулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини російської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народнє військо, свідоме своїх народніх, а не солдатських інтересів . . .» Тут він висловив погляд не тільки свій, а погляд соціялістів на організацію народнього війська, як міліції. Таким чином ні Винниченко, ні інші соціялісти не були ворожими справі організації армії, а лише намітили інший плян досягнення цього.

Тодішній російський уряд не противився організації українських полків. На всеукраїнському національному конґресі М. Міхновський доповів, що військовий міністер дає дозвіл на організацію двох українських бригад, але з людей, що не були ще покликані до військової служби («Вісти Укр. Центр. Ради», ч. 3, стор. 1). Організація цих двох бригад не відбулася, бо не знайшлося стільки охочих, хоч у студентську сотню знайшлося понад сто молодих людей, а у вільне козацтво записалося стільки, що було сформовано у самому Києві 16 куренів. Чому так? Якби Центральній Раді вдалося організувати дві бригади, то військовий міністер після короткої підготовки сяк-так озброєних послав би їх спішно на фронт, де ці жертвенні патріоти були б поставлені в тяжкі умови й знищені. Це був би дуже добрий спосіб ослабити український національний рух. А якби відмовились іти на фронт, то були б за непослух роззброєні й малими командами послані на фронт в різні частини. В той час в розпорядженні військового командування в Києві й околицях було понад 15 000 солдатів-москалів, які ще

не були розкладені більшовицькою пропаґандою й охоче виконали б наказ про роззброєння українських частин.

Повчальним є приклад УСС (Українські Січові Стрільці): перша сотня (Дідушка) вимаршувала на фронт 10. IX. 1914 р. в складі 200 вояків у цивільних або стрілецьких одягах, без наплечників, зле озброєна й зле виряджена. По дорозі дістали старі мадярські однострої, наплечників не одержали, тільки хлібники. Ні лікаря, ні санітарів, ні кухні. Не було закінчено найосновнішого бойового вишколу. 27—28. IX., цебто через два з половиною тижні (!), вже брали участь у боях. Австрійське командування розшматувало леґію на окремі сотні, послані на різні відтинки фронту. (Д-р С. Ріпецький, «Українське Січове Стрілецтво», стор. 83—84).

У вересні 1914 р. леґіон мав понад 2 000 вояків, у березні 1915 р. залишилося біля третини початкового складу, (за півроку!) далекі переходи, фронтова й стежна служба, численні криваві бої при недостатку в харчах, одежі, взутті (зимою в горах!) та в санітарних засобах (там же, стор. 99).

Якби Винниченко відчував ненависть до війська, то він не взяв би на себе оборону Богданівського Полку на об'єднаному засіданні ради солдатських і військових депутатів і ради депутатів військ київської воєнної округи 3. V. 1917. «Представники російської революційної демократії гаряче виступали проти самого принципу творення національних військових формацій» і домагалися, щоб ті солдати, що роблять спробу організувати Богданівський полк, були вислані негайно на фронт в звичайному порядку. Проти цих гарячих промов виступали представники Центральної Ради: Міхновський, Паламарчук, Винниченко, Неронович; і нарешті не хто інший як В. Винниченко оголосив резолюцію Центральної Ради (Д. Дорошенко. «Історія України», т. I, стор. 250).

В цій резолюції Центральної Ради вказувалося, як на прецедент, на організацію польських леґіонів і заявлялося, що Центральна Рада не бачить іншого виходу як формування з тих трьох тисяч українських солдатів окремого полку, і добавлядося, що інакше може виникнути заколот в запіллі й на фронті («Вісті Укр. Центральної Ради», ч. 3).
Головнокомандуючий генерал Брусілов 4. V. прислав телеграму до начальника київської військової округи, що він не має нічого проти формування українського полку, але виключно з добровольців. Одначе в цій же телеграмі говорилося, що, як кадр полку, можуть залишитися 500 людей з тих. що зібралися на етапному пункті в Києві (Д. Дорошенко. «Історія України‘, т. I, стор. 350). Це компромісове рішення генерала Брусілова дало змогу залишити в Києві всі три з половиною тисячі, як охочекомонний полк.

Отже бачимо, що ні Центральна Рада, ні зокрема В. Винниченко не ставилися вороже до організації української армії, і якщо не здійснили цього в перші два місяці, то тільки з міркувань тактичних. За те за ці два місяці підготовили українізацію цілого ряда полків як на фронті, так і в запіллі. Найбільш пляномірно переводилася україні-

зація на Західньому Фронті, де велику ролю в цій справі відограв Симон Петлюра (укр. соц.-дем.).

Якби полковникам (царського часу) Глинському та Волошину з допомогою красномовного Міхновського та ініціятивного Павелка вдалося, всупереч усяким труднощам і заборонам організувати один тільки корпус (50—60 000 вояків), то звідки б вони взяли виряд, зброю й амуніцію, коли в Україні не було ні фабрик, ні складів?

Як Українська Центральна Рада, так і Військова Рада при ній прийняли шлях українізації вже існуючих військових частин як на фронті, так і в запіллі, починаючи з організації українських гуртків, потім полкових комітетів, пізніше полкових, дивізійних, армійських і навіть фронтових рад. В самому Києві вже в березні почалася пропаґанда українських гуртків скрізь, де був український свідомий елемент, постали комітети.

Де українців було більше, там відбулися віча, виносилися постанови про українізацію військових частин. Вже в березні в Києві відбулася нарада представників українських військових шкіл. На тій нараді також винесено постанову про українізацію тих полків, де було багато українців. Ця нарада була скликана тими діячами, що працювали у Військовій Раді та в Товаристві імені Полуботка.

Особливо багато причинився до організації українців у військових школах м. Києва сотник Аверкій Гончаренко, викладач у одній з цих шкіл (тепер — підполковник, живе в США).

Українізація ширилася на всіх фронтах, навіть на Кавказькому. Але найбільш організовано вона відбувалася на Західньому Фронті, де енергійно працював Симон Петлюра й Василь Тютюнник. Там постали українські військові ради від полкових аж до фронтової. Українці Західнього Фронту домоглися того, щоб головнокомандуючий тим фронтом дав дозвіл, щоб з українців запасних полків 27 пішої дивізії було зформовано український полк, а згодом і цілу дивізію. До речі, слід зазначити, що саме українська рада Західнього Фронту серед делеґатів на Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд обрала Симона Петлюру.

Нарешті Російський Тимчасовий Уряд на пропозицію Українського Генерального Військового Комітету дав згоду на призначення 3-ох корпусів для укомплектування їх виключно українцями; на жаль, це сталося вже значно пізніше.

Досягнення

Проф. Д. Дорошенко, правильно подаючи факти в своїй «Історії України» (тільки плутаючи в датах старий і новий стилі), дає часто дуже невірне освітлення їх. Так, він закидає М. Грушевському, що той не опанував народній рух, не направив його куди слід (Д. Дорошенко. «Історія України», т. I, стор. 45). Безперечно, Грушевський не був таким вождем-демагогом, як Ленін, Муссоліні, Гітлер. Він був президентом, який мав служити українському народові в справі до-

сягнення його істотних домагань. В параграфі 1 «Наказа Українській Центральній Раді» стояло, що Центральна Рада, як «представницький орган всієї організованої української людности», мала своїм завданням виконати волю тої людности, висловлену на українському національному з'їзді» (Д. Дорошенко, «Історія України», т. І, стор. 71). На цьому з'їзді 6—8 квітня (старого стилю) було представлено 7 доповідей. Одну з них (державне право й федеративні змагання на Україні) зачитав сам Д. Дорошенко. Всі ці доповіді торкалися політичних питань. Але сам конґрес не задовольнився цим і доручив Центральній Раді «домагатись від Тимчасового Правительства заборони продажу, закладу й довготермінової оренди земель, фабрик і заводів аж до вирішення цього питання Установчими Зборами». (Д. Дорошенко. «Історія України», т. І, стор. 59).

Український Національний Конґрес був завершенням діяльности Центральної Ради першого місяця. Треба дивуватися, що Центральній Раді вдалося скликати його за такий короткий час. З'їхалося понад 900 делеґатів з більших і менших міст, де були бодай невеличкі українські громади. На Конґресі були селяни й робітники, але в такій малій кількості, що його можна вважати з'їздом української інтеліґенції. Коли переглядаємо список членів Центральної Ради, що були вибрані на цьому з'їзді, то бачимо професорів середніх шкіл, інженерів, адвокатів та інших представників української інтеліґенції. Навіть від селянської спілки було обрано 5 інтеліґентів, що працювали в Земстві та в кооперативних союзах. Тільки від робітників було обрано 5 робітників, що вже працювали в таємних робітничих організаціях, а від партії української соціял-демократичної було обрано чотири інтеліґенти з високою освітою, з них один адвокат. Від військових організацій було обрано декілька солдатів і матросів, але й кілька старшин, в тім числі два полковники, один підполковник і кілька підпоручників і сотників, а також один лікар.

До речі, це наявно доводить неправдивість твердження деяких авторів, ніби Центральна Рада боялася старшин вищої ранґи. Так само в цьому списку находимо землевласників, українських патріотів, як В. Леонтович, Є. Чикаленко. В. Шемет; находимо там і одного священика.

Тут можна сказати був представлений цвіт української нації. Коли Український Конґрес найшов потрібним поставити завдання Центральній Раді не тільки національно політичні, а й соціяльно економічні, то це показує, що і ці й ті так тісно перепліталися між собою, що відділити одно від других було неможливим.

Було досягнуто й головне завдання: розбудити «приспану» Україну, створити Український Визвольний Рух і об'єднати його в моноліт біля єдиного центру — Української Центральної Ради.

Лев Шанковський

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

III. Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921 — 1939)

X

Коли Галицька армія, в липні 1919 року, перейшла була р. Збруч на «Велику Україну», кожний її старшина й стрілець отримав 16-сторінкову книжечку: «Як писати спомини?». Видано її в Кам'янці на Поділлі накладом «Стрільця», часопису Галицької армії, а автором її був д-р Іван Кревецький. Пізніше він разом з д-ром Осипом Назаруком переробив свою брошуру і вона вийшла друком у Відні в 1921 році.[1] Крім брошури «Як писати спомини?», д-р І. Кревецький видав був у Кам'янці теж брошуру про українську мемуаристику цього часу.[2]

Д-р Іван Кревецький (1883—1940), учень проф. М. С. Грушевського, був першим українським воєнним істориком у Західній Україні. Перед І Світовою війною він досліджував оборонні організації та військові формації, що їх українці в Галичині створили були в 1848—1849 роках.[3] Ці справи Кревецький досліджував на підставі урядових документів, але в своїх дослідженнях гостро відчував брак мемуаристичної літератури, бо учасники оборонних організацій і військових формацій, за малими винятками, не залишили своїх спогадів про події в 1848—1849 роках і свою участь в них. Власне з метою, щоб такий стан не повторився в роки визвольної війни, Кревецький видав був свої книжечки про потребу мемуаристики, в яких заохо-

---

[1] Кревецький, І. і Назарук О., *Як писати мемуари?* Відень 1921, ст. 34.

[2] Кревецький, І., *Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння,* Кам'янець 1919, ст. 32.

[3] Кревецький, І., Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограниччі в 1848—49 рр.», *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка,* том 63, стор. 1—26; том 64, стор. 27–58. Його ж, «Проби організування руських національних ґвардій у Галичині в 1848—49 рр.», ЗНТШ, том 113, стор. 77—146. Окрема відбитка. Його ж, «Батальіон гірських стрільців», ЗНТШ, том 107, стор. 52—72. «Проби» і «Баталіон» теж у II томі *Монографій з обсягу нашої новочасної історії.* Див. Кревецький, І., «Руська самооборона на галицько-угорськім пограниччу», окрема відбитка, Львів 1912.

чував учасників визвольної війни, старшин і стрільців, списувати свої спомини, провадити особисті щоденники і збирати для майбутніх музеїв різні пам'ятки. Цією справою заінтересувався теж уряд Диктатора Західньої Області, д-ра Євгена Петрушевича. У своїх «Споминах» д-р Степан Шухевич згадує: «Диктатор наказав списувати історію Галицької Армії. По всіх куренях, бриґадах і корпусах настановлено осібних старшин, що їх завданням було збирати матеріяли і списувати історію своїх частин та команд, а опісля висилати до Начальної Команди, де поручено пор. Євшанові-Федюшці[4] збирати ввесь цей матеріял. З питомою йому пильністю забрався він до діла і робота пішла скоро вперед. Він приготовив відозви, проєкти й квестіонарі та розіслав по всіх командах».[5]

Праця пор. М. Євшана-Федюшки і його співробітників у різних командах Галицької Армії не дала матеріялів майбутнім дослідникам воєнної історії УГА, бо її архівів не можна було зберегти. У воєнній і революційній хуртовині 1920 року пропали безповоротно архіви всіх команд УГА. Все, що можна було врятувати заходами відважних і рішучих старшин, зберігалося перед війною в бібліотеці й музеї НТШ у Львові, які тепер є в руках большевиків. Деякі документи вдалось роздобути Дмитрові Микитюкові, який видав досі 4 томи матеріялів до історії Української Галицької Армії,[6] а деякі документи ще й досі находяться в руках щасливих приватних посідачів, між ними *Оперативний щоденник Начальної Команди Української Галицької Армії*. Про цей *Щоденник* кружляють добрі вістки, що його готовлять до друку. Коли ж цього не станеться, хтось мусить, врешті, зайнятися долею цього першоджерела до воєнної історії славної УГА.

Все ж таки, хоч організаційна праця над створенням першоджерел до історії УГА не дала результату з причин від Армії цілком незалежних, не можна сказати, що брошури д-ра І. Кревецького про українську мемуаристику, його постійні нагадування й заохочування до писання спогадів, не дали результату. Ні, вони мали великий вплив на старшин і стрільців УГА. Вони були причиною, що в роки між двома війнами, у Львові та в інших містах Галичини появилося було дуже багато споминів учасників УГА. Спомини ці появлялися окремими книжковими виданнями або в формі більших чи менших статтей у різних календарях-альманахах, журналах, у пресі. Коли ми кажемо, що в роках між двома війнами, Львів був центром української воєнно-історичної науки, то мусимо теж сказати, що від інших центрів української воєнно-історичної науки (Каліш-Варшава, Париж,

---

4 Микола Євшан, справжнє прізвище Федюшка (1889–1919), літературний критик й естет, поручник УГА, помер від тифу у Вінниці в грудні 1919 року.

5 Пор. д-р Степан Шухевич, *Спомини з Української Галицької Армії* (1918—1920), III частина, Львів 1929, вид. «Червоної Калини», ст. 48.

6 Див. *Українська Галицька Армія.* Матеріяли до історії. Видав хор. УСС Дмитро Микитюк. Том. I, Вінніпеґ 1958, ст. 674; Том II, Вінніпеґ 1960, ст. 383; Том III, Вінніпеґ 1966, ст. 232; Том IV, Вінніпеґ 1968, ст. 291.

Прага) Львів відрізнявся великою кількістю випродукованої воєнно-історичної мемуаристики. Це твердження не означає, що в львівському центрі, не продуковано іншої літератури крім мемуаристичної, бо в ньому постали теж важливі праці аналітичного й синтетичного характеру. Наше твердження означає тільки, що в львівському центрі, серед усіх родів воєнно-історичної літератури, мемуаристична література переважала.

Питання тепер стоїть, чи мемуари належать до історіографії і чи можна аналізувати їх в статті, що має характер історіографічного огляду? Ми на це питання відповідаємо позитивно. Хоч мемуари особливо важливі як історичні джерела, що збагачують документальну базу дослідної праці і хоч аналіза їх належить до іншої ділянки історичної науки, що має назву джерелознавства, історіографічне значення деяких воєнно-історичних мемуарів є поза всяким сумнівом. Такі мемуаристи, як, наприклад, ген. М. Омелянович-Павленко, д-р Степан Шухевич, гон. Всеволод Петрів, Микола Галаган й багато інших не обмежуються тільки описом баченого і пережитого, але й притягають до своїх спогадів більше або менше число документальних джерел, намагаються передумати й аналізувати минуле, роблять з нього висновки. Таким чином, їхні мемуари сприяють формуванню наукових поглядів на історичні події, при чому нерідко стають вони більше дійовим засобом поширення історичних знань, ніж роботи дослідного чи науково-популярного характеру. З цих усіх причин, неможливо виключити творів деяких воєнно-історичних мемуаристів із історіографічного огляду воєнно-історичної літератури, а все, що припадає на долю історіографа зробити, то серед багатьох творів мемуаристичного характеру зробити відповідну селекцію й мемуари, що мають воєнно-історичне значення включити в свій огляд.

Було б помилкою думати, що вся ця воєнно-історична мемуаристика, яка в такій значній кількості появилася була в Галичині в періоді між двома війнами, відповідає вимогам, які треба ставити до воєнно-історичної мемуаристики, коли бажається її трактувати як воєнну історіографію. Загально можна сказати, що галицька мемуаристика, періоду між двома війнами, таким вимогам не відповідала. В одній статті, надрукованій на сторінках «Літопису Червоної Калини»[7] відомий український воєнний історик Осип Думін (1893—1945 (?), писав теж під псевдонімом Антін Крезуб), звертав увагу мемуаристів, що вони «не досконаляться ні щодо змісту, ні щодо представлення» своїх мемуарів. Він нарікав, що бракує певного об'єднуючого центру, що руководив би роботою, встановляв би пляни зайнять і давав авторам імпульс». В іншій статті на сторінках цього ж журналу, цей же історик, О. Думін, нарікав на малу кількість старшин УГА, які написали досі мемуари, бо як подав: «з тисячі старшин Галицької Армії написало дотепер щонебудь понад 60 люда».[8] Далі ми побачимо, що споминів написало багато більше старшин, як подав Думін, який

[7] О. Думін, «Пора працювати організовано», *ЛЧК*, 1937, 9, 2.
[8] О. Думін, «Чому мовчите?», *ЛЧК*, 1936, 12, 17—18.

мабуть хотів звернути увагу, що тільки 60 старшин написало варті уваги спогади. Але, в загальному, О. Думін має рацію: загальна вартість мемуаристики, що постала в львівському центрі мала, зокрема під військово-фаховим оглядом. Цьому не можна дивуватися, бо старшини Корпусу Січових Стрільців й УГА, що її творили, були переважно запасними старшинами й не мали високої військової освіти старшин генерального штабу. Вони свої спогади писали з пам'яті, бо документи пропали в зв'язку з трагічним кінцем Корпусу СС чи УГА, насвітлювали події з точки зору індивідуума, а не колективу, ставлячи наголос не на опис воєнних подій, а на опис своїх особистих пригод на війні. Таким чином, мемуаристична продукція львівського центру, кількісно дуже багата, якісно мусіла уступати продукції каліськоваршавського центру, де воєнно-історичні матеріяли були писані старшинами генерального штабу, в багатьох випадках з документами в руках, в умовах існування об'єднуючого, координуючого й унапрямлюючого центру, яким було Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), на брак якого в Галичині слушно нарікав О. Думін.

Критичні зауваження про рівень воєнно-історичної мемуаристики в львівському центрі ніяк не мають на меті принизити значення львівського центру української воєнно-історичної науки. Дальший розгляд покаже, що в цьому центрі появилося багато творів, що мають значення для висвітлення історії визвольної війни українського народу в 1917—1920 роках. Можна навіть сказати, що під цим оглядом львівський центр передував перед іншими центрами української воєнно-історичної науки. На цей стан вплинули, зокрема, два факти: Львів був осередком української території, окупованої версальською Польщею, осередком українського суспільно-громадського, економічного й культурного життя, а населення цієї території стало ентузіястичним відборцем і читачем цієї української воєнно-історичної літератури, що її створили воєнно-історичні мемуаристи й дослідники.

XI

Розуміється, в рамцях нашої історіографічної статті, немає можливости провести всеохоплюючої аналізи мемуаристичної літератури львівського центру. Це велика тема, що вимагає спеціяльного монографічного дослідження, опертого на бібліографічних розшуках. Завдання нашої праці скромніше. Вона зводиться до того, щоб лише накреслити шляхи до такого монографічного дослідження, першою передумовою якого буде зладження відповідних бібліографічних показників, в яких будуть зареєстровані всі воєнно-історичні матеріяли, що появилися були в Західній Україні в періоді між двома війнами.

Найбільше у Львові для видання української воєнно-історичної літератури причинилася була видавнича кооператива «Червоної Калини». Вона постала була в 1921 році і за 18 років свого існування до 1939 року, видала була низку книг, що пригадували й закріплювали традицію визвольної війни й дуже причинилися були до відродження

збройної традиції в роках II Світової війни, в формі УПА й УНА. Крім книжок, «Червона Калина» щорічно видавала свій історичний календар-альманах «Червоної Калини», який був надзвичайно популярним серед українського населення, зокрема серед української молоді. Перший календар «Червоної Калини» видано в 1921 році на 1922 рік і його сконфіскувала була польська поліція, але його можна було набути «з-під поли». Останній календар-альманах «Червоної Калини» видано в 1938 році на 1939 рік. Разом видано 18 календарів-альманахів «Червоної Калини», що разом нараховували 2 885 сторінок друку. Календарі були ілюстровані; в календарях на кожний місяць подавався опис якоїсь геройської події з років визвольної війни, статті календаря-альманаху були переважно історичні, при чому висвітленню історії визвольної війни присвячувалось в них багато місця.

Крім щорічних календарів-альманахів «Червоної Калини», «Червона Калина» від жовтня 1929 року видавала теж місячний журнал «Літопис Червоної Калини», присвячений розглядові української воєнної історії. Журнал був багато ілюстрований пам'ятковими знімками і появлявся на 24 сторінках формату кварто, на доброму папері. В липні-серпні кожного року появлялося одне подвійне число (7—8) на 40 сторінках. Разом до липнево-серпневого числа за 1939 рік, яке було останнім числом «Літопису Червоної Калини», що появився був перед війною, «Червона Калина» видала 2 776 сторінок цього журналу, що теж був надзвичайно популярний серед української молоді й старшого громадянства.

Книжки «Червоної Калини», календарі-альманахи «Червоної Калини» (далі *КЧК*), «Літопис Червоної Калини» (далі *ЛЧК*) — це багатющий вклад цього видавничого товариства в дослідження української воєнної історії, вклад, який немає собі рівного в анналах української воєнної історіографії. Душею цього видавничого товариства, його довголітнім директором був сотн. Осип Навроцький (1890—1972), який помер у Вінніпеґу в Канаді.

У цьому місці мусимо ще раз підкреслити, що видавши значну кількість воєнно-історичної літератури, «Червона Калина» зуміла виховати для неї масового споживача. Цей масовий читач був причиною, що й інші українські видавництва в Західній Україні видавали українську воєнно-історичну літературу, що статті на воєнно-історичні теми зустрічались в усіх газетах і журналах національного напрямку та в усіх календарях-альманахах, що появлялися в Західній Україні. Що більше, на базі великого запотребування на твори воєнно-історичного змісту могли появитися у Львові багато ілюстровані воєнно-історичні монографії, як «Альбом УСС», «Історія Леґіону УСС» О. Думіна, «Золоті Ворота» (Історія Січових Стрільців) і, врешті «Історія українського війська», видання Івана Тиктора. Пляновано видати ще «Альбом УГА», який був уже готовий до друку. Вперше теж українські воєнно-історичні гасла було вміщено в «Українську Загальну Енциклопедію» (УЗЕ), а окрема «Українська Воєнна Енциклопедія»

укладу Зенона Стефанова була вже теж готова до друку. Війна перешкодила у виданні запланованих творів, при чому цінні рукописи й знімки пропали в наслідок воєнних подій.

Подаючи тут загальну інформацію про видавничу діяльність «Червоної Калини» ми бажаємо ще зауважити, що видання «Червоної Калини» збереглись за океаном у кількох збірках. У бібліотеці Дослідного Інституту ім. В. Липинського в Філядельфії зберігаються комплети річників «Літопису Червоної Калини», комплет історичних календарів-альманахів «Червоної Калини» і більшість її книжкових видань, зокрема комплети спогадів д-ра Степана Шухевича, ген. Всеволода Петрова й Миколи Галагана, потрібні кожному дослідникові української воєнної історії.

Воєнно-історична аналіза матеріялів, надрукованих у *КЧК* і *ЛЧК* важка, перш-за-все, тому, що матеріялів цих надруковано дуже багато. У *КЧК* і *ЛЧК* надруковано 1 766 різних матеріялів: статтей, споминів, історичних нарисів, віршів й оповідань, рецензій і заміток, календарних описів геройств і бойових чинів, бібліографічних оглядів, посмертних згадок, закликів тощо. Серед цих матеріялів є довші, серійні матеріяли, як, наприклад, «Історія 8-ої Самбірської бриґади» д-ра І. Карпинця, Юрія Горліс-Горського «Холодний яр», полк. М, Середи «Отаманщина» чи теж «Українська жінка у визвольних змаганнях 1917—1920 рр.», а навіть просторий «Список джерел до історії української визвольної війни 1914—1921 рр.» І(вана) Щ(ендрика), що появлявся майже впродовж усіх років появи *ЛЧК*, але ми всі ці серійні матеріяли рахуємо, кожний з них, за один матеріял. Докладний перегляд усіх цих матеріялів дозволив вилучити з-поміж них 500 матеріялів, які мають значення для дослідника української воєнної історії. Тематична характеристика цих 500 матеріялів в *КЧК* і *ЛЧК* подана в наступному зведенні.

Тематична характеристика матеріялів КЧК і ЛЧК

Табл. 2

Тематика		Кількість
1. Леґіон УСС		14
2. Українська Галицька Армія		
Операції УГА	120	
Генералітет і бриґади УГА	86	
Роди зброї й служб УГА	89	295
3. Армія й фльота УНР		
Армія УНР	65	
Фльота УНР	14	
Січові Стрільці (СС)	19	

Військові школи	9	
Повстанський рух	19	
Жінка у визвольних змаганнях	1	127
4. Кубанська козацьке військо		4
5. Махнівщина		4
6. Воєнна історія (княжа доба й козаччина)		38
7. Рецензії		14
8. Бібліографії		4
Разом: 1—8		500

Наступне зведення подає тематичну характеристику матеріялів про Українську Галицьку Армію.

Тематична характеристика матеріялів КЧК і ЛЧК про УГА

Табл. 3

Тематика	Кількість	
1. Операції УГА		
Листопадовий зрив	16	
Бої за Львів	27	
Офензива під Вовчухами	2	
Перший відворот	7	
Чортківська офензива	19	
Похід на Київ	9	
Війна проти Денікіна	6	
ЧУГА	24	
Закарпаття	3	
Лемківщина	7	120
2. Генералітет і бриґади УГА		
Генералітет	16	
1 УСС	10	
2 Коломийська	4	
3 Бережанська	4	
4 Золочівська	10	
5 Сокальська	4	
6 Равська	4	
7 Львівська	6	
8 Самбірська	7	
9 Белзько-угнівська	9	
10 Янівська	5	
11 Стрийська	1	
12	1	
14	2	
18	1	

Гірська	1	
Кінна	1	86
3. Роди зброї й служб УГА		
Піхота	39	
Кіннота	3	
Артилерія	14	
Сапери	2	
Зв'язок	2	
Летунство	4	
Панцерні поїзди	2	
Обоз	1	
Санітарна служба	12	
Польова пошта	1	
Розвідка	1	
Жандармерія	1	
Погранична служба	1	
Вишкіл	3	
Старшинська школи	1	
Одностріій	1	
Окружна команда	1	89
Разом: 1—3		295

Погляд на наведені таблиці, зокрема на таблицю, що показує тематичну характеристику матеріялів про УГА, надрукованих у *КЧК* і *ЛЧК*, переконує нас про існування численних прогалин у мемуаристиці, а теж про нерівномірне трактування тематики визвольної війни мемуаристами. Було б даремною справою шукати мемуарів про таку важливу справу кожної модерної армії, як, напр., постачання, забезпечення армії харчами й фуражем, зброєю, воєнними матеріялами. Немає спогаду про забезпечення армії кіньми, про ветеринарну службу, про транспорт (автомобільний, залізничий тощо). Ці прогалини будуть причиною, що на підставі існуючої мемуаристики не можна буде встановити точного перебігу окремих подій чи фактів. Нерівномірне трактування тематики визвольної війни вражає з першого погляду, коли береться до уваги, що такий визначний бойовий чин Галицької Армії, як Вовчухівська офензива, заступлений є тільки 2 спогадами. Коли про події в Червоній Українській Галицькій Армії (ЧУГА) писало аж 24 мемуаристів, то про блискучий похід на Київ тільки 9, менше, як про Чортківську офензиву (19). Історія бриґад УГА теж нерівномірно насвітлена, бо про 10 із поданих 16 бриґад писало тільки 4 або менше, мемуаристів, а про деякі бриґади (13, 15, 16, 17, 19—21) не писав ніхто. Подібно нерівномірно представлена теж характеристика родів зброї й служб, бо тільки піхота, артилерія й санітарна служба можуть похвалитися більшою кількістю спогадів.

Вину за цей незадовільний стан не поносить видавництво «Червона Калина», що друкувало все вартісне, що отримало до друку, при чому часто виявляло ініціятиву для написання твору, ані теж

самі мемуаристи, яким належиться признання за написання їхніх мемуарів. Чого бракувало, то власне цього об'єднуючого координуючого й унапрямлюючого центру, в формі товариства українських істориків чи теж наукового інституту для вивчення української воєнної історії, організації якого вимагав у вгаданій намі статті О. Думін. В 1921—1925 роках такий центр існував в формі семінара української воєнної історії під проводом проф. д-ра І. Кревецького, але цей семінар зліквідувався, коли таємним українським високим школам у Львові прийшов кінець. Спроби Української Військової Організації (УВО) втримати семінар української воєнної історії мали епізодичний характер. Після ліквідації семінара української воєнної історії при Українському Таємному Університеті, на території Західньої України не постала ніяка наукова установа, яка б сприяла вивченню української воєнної історії і навіть варшавське Українське воєнно-історичне товариство не поширило своєї діяльности на територію Західньої України. Таким чином, західньо-український воєнний історик не мав організованої наукової допомоги так, як, зрештою не має її й тепер. Все, що українські воєнні історики зробили, зробили вони самі й признання за те, що вони зробили, належиться тільки їм самим.

XII

Переходимо тепер до подрібної характеристики мемуаристики, надрукованої на сторінках *КЧК* і *ЛЧК*. Очевидно, в рамках нашої статті ми не маємо можливости подати характеристики вибраних нами 500 мемуарів і матеріялів до історії української армії і з цієї причини мусимо перевести другу селекцію. У ній ми вибираємо, перш-за-все, матеріяли, що мають характер воєнно-історичної аналізи чи синтези і є помітним вкладом у воєнно-історичну науку. Такі матеріяли повинні бути відомі кожному воєнному історикові української армії.

У першій групі нашого зведення ми подали 14 матеріялів, які висвітлюють історію Леґіону УСС в австрійській армії в 1914—1918 рр. Коли йдеться про літературу про УСС 1914—1918 років, то про неї можна зробити такі два зауваження: а) вона є, можна сказати, *повна*, бо ледви чи така подія або факт з історії УСС не були в ній висвітлені; б) вона написана стрілецькими авторами на високому фаховому й літературному поземі. Велика кількість доброї літератури про УСС років була причиною, що вже в періоді між двома війнами могли появитися вичерпні історії УСС, а саме *Альбом УСС*, *Історія Леґіону УСС* О. Думіна й розділ «Українські Січові Стрільці» в *Історії українського війська*, автором якого був д-р Богдан Гнатевич.[9]

[9] Альбом УСС: *Українські Січові Стрільці 1914—1920*. Перший наклад: Львів 1935; другий наклад: Львів, 1936; третій наклад: Монтреаль 1955. Матеріяли до альбому зібрали д-р Іван Іванець і Василь Софронів-Левицький. Текст зредаґував д-р Богдан Гнатевич при співпраці Льва Лепкого і д-ра Івана Німчука. Нові матеріяли для 3-го накладу зібрав і зредаґував д-р Ігор Федів.

Високий фаховий і літературний позем ціхує теж статті стрілецьких авторів на сторінках *КЧК* і *ЛЧК*. Серед них вирізняємо статті В. Дзіковського, Б. Гнатевика, М. Заклинського, д-ра І. Іванця, І. Федева, Й. Гірняка, о. О. М. Каровця, ЧСВВ і С. Онуфрика. У них спогади про бої (Маківка, Лисоня, Конюхи), перебування на Україні в 1918 році, про пресову квартиру, духовну опіку і про оркестру УСС.[10]

Далі в нашому зведенні йдуть матеріяли про операції УГА. Першою із них, був, у нашому розумінні, *Листопадовий зрив*, операція, яка вдалася українцям блискуче. На жаль, літературу про Листопадовий зрив не можна, в ніякому разі вважати достатньою, бо й тепер, коли минуло 55 років від Зриву, можна назвати численні повітові міста Східньої Галичини, про які ми не знаємо, що в них сталося 1 листопада 1918 року. Багато з надрукованого матеріялу про Листопадовий зрив у різних місцевостях не можна використати дослідниками, бо різні календарі, журнали й газети, в яких вони були друковані, тепер для них недоступні або важко доступні.

На сторінках *КЧК* і *ЛЧК* надруковано тільки 16 матеріялів про Листопадовий зрив, коли не рахувати коротких звітів кур'єрів Української Національної Ради до різних місцевостей. Ця кількість не може нас вдоволяти, коли візьмемо до уваги, що в українській Галичині 48 осідків повітових адміністрацій і вдвічі стільки осідків судових адміністрацій (судових повітів). Це тільки на території, де фактично Листопадовий зрив відбувся, не рахуючи Засяння, Лемківщини, Буковини. Таким чином, кількість 16 матеріялів про Листопадовий зрив не може вдоволяти там, де таких матеріялів повинно було бути принаймні вдесятеро стільки.

Із надрукованих матеріялів про Листопадовий зрив дуже цінною вважаємо статтю О. Думіна, яка заперечує постійні польські твер-

---

Осип Думін, *Історія Леґіону Українських Січових Стрільців 1914—1918.* Історія визвольної боротьби України в монографіях. І том. 99 світлин і 23 схем. Львів, 1936, вид. «Червоної Калини».

Д-р Богдан Гнатевич, «Українські Січові Стрільці», *Історія українського війська,* Львів 1936, вид. Івана Тиктора, ст. 293—356.

[10] Василь Дзіковський, «Маківка. З нагоди 15 річниці побідного бою», *КЧК* 1930, ст. 1—10.

Богдан Гнатевич, «Лисоня. Жмут спогадів з боїв», *КЧК* 1930, стор. 136—142.

Мирон Заклинський, «Наступ УСС на Олександрівськ 1918 р.», *КЧК* 1932, стор. 46—51; його ж, «Січові стрільці на Херсонщині», КЧК 1933, стор. 54—67; його ж, «Карні експедиції УСС у Херсонщині», *КЧК* 1933, стор. 67—77.

Д-р Іван Іванець, «Бій під Конюхами. З приводу 15 річниці», *КЧК* 1932, стор. 145–149; його ж, «Пресова кватира УСС. З приводу 20-ліття її існування», *КЧК* 1935, стор. 5—11; Ігор Федів, «Конюхи. Уривки з дневника 15. V. — 30. VI., 1917», *КЧК* 1932, стор. 149—157; Йосип Гірняк, «Кіш УСС. Його життя і роля в стрілецтві», *КЧК* 1935, стор. 46—57.

О. О. М. Каровець, ЧСВВ, «Зі записок полевого духовника Бриґади УСС», *КЧК* 1936, стор. 125–132; Степан Онуфрик, «Оркестра УСС», *КЧК* 1934, 128—132.

дження про допомогу Австрії у здійсненні Дистопадового зриву.[11] Цінним доповненням до неї є стаття Л. Шанковського, в якій автор використав дані офіційної історії «Останньої війни Австро-Угорщини» для переведення доказу, що 1 листопада 1918 року не було в Галичині ні одної австрійської фронтової частини з українським особовим складом. Автор показує, де 1 листопада 1918 року перебували кожний український полк, курінь, ескадрон чи батерія.[12] З інших матеріялів заслуговує на увагу спогад Ф. О. Ш., в якім автор показав психологічну сторінку боротьби за Львів, отже насвітлив тему, що є особливо важливою для дослідження воєнної історії. Звертають теж увагу статті о. Я. Д. і Т. Г. про ситуацію в Перемишлі. Франц Коковський подає, як українці організувалися до Листопадового перевороту, подаючи цінні зауваження до своєї теми.[13]

З черги маємо групу спогадів про боротьбу у Львові й під Львовом. Ця група нараховує 27 позицій. Насамперед слід назвати дві статті І. Кедрина, які є відгуками на польські твори про бої у Львові.[14] Далі, О. Думін досліджує питання, чи Загін СС з Білої Церкви міг вирішити бої за Львів на українську користь, якщо б замість брати участь в повстанні проти гетьмана П. Скоропадського, приїхав був до Львова і взяв участь в боях за Львів.[15] Цінні інформації про бої у Львові подають І. Фенців (українська артилерія у Львові), Й. Сідельник, Я. Гордій, П. Сайкевич, М. Заклинський та інші,[16] а про бої під Львовом пишуть В. Горбай, Т. Марітчак, Є. Яворівський, д-р Л. Макарушка, Д. Пеленський.[17] А. Дівнич подає нарис історії Львівської

[11] О. Думін, «Австрійська інтриґа і листопадовий переворот», *ЛЧК* 1933, 7/8, 13—18.

[12] Лев Шанковський, «Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни», *ЛЧК*, 1939, 6, 14—17. 7/8, 19—22. Передруковано Лев Шанковський, *Українська армія в боротьбі з державність,* Мюнхен, 1958, вид. «Дніпрова хвиля», стор. 85—105.

[13] Ф. О. Ш. «Листопад 1918», *ЛЧК* 1937, 11, 17—21; о. Я. Д. «Журавиця

[14] Іван Кедрин, «Польський генерал про львівські леґенди», *ЛЧК* 1933, 120—21; його ж ,«Бої в офіціяльному польському насвітленні», *ЛЧК* 1933, 2, 15—17.

[15] О. Думін (Антін Крезуб), «Бої за Львів і наддніпрянські СС», *КЧК* 1930, 27—33.

[16] І. Фенців, «Українська артилерія у Львові 1—21. XI. 1918», *ЛЧК* 1929, 1, 3—6; Йосафат Сідельник, «Перші дні листопада 1918 р. на головнім двірці», *ЛЧК* 1932, 11, 2—3; Ярослав Гордій, «Єзуїтський город» (Епізоди з львівських боїв 9. XI. 1918), *КЧК* 1929, 71—76; Петро Сайкевич, «Бої на Замарстинові дня 21. XI. 1918», *ЛЧК* 1936, 9, 2—3; Мирон Заклинський, «Відворот» (Фраґмент із львівських боїв 1918 р.), *КЧК* 1934, 146—150; його ж, «Оборона казарми Фердинанда» (Фраґмент із львівських боїв), КЧК 1936, 67—77; М. Д. «Перший день на Підзамчу. Спомин», *ЛЧК* 1933, 5, 2—3; його ж «Фраґменти з боїв на Підзамчу», *ЛЧК* 1933, 6, 3—5.

[17] Василь Горбай, «На переломі. Спомини 17-літнього хлопця», *ЛЧК* 1930, 11, 2—4; його ж, «Наступ на Кульпарків», *ЛЧК* 1931, 7–11; Теодор Марітчак, «На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 року», *ЛЧК* 1936, 1, 16—19; 2, 21—22; 3, 20—23; 4, 19–21; 5, 14—16; 6, 18—21. Євген Яворівський, «Бій під Сиґнівкою», *КЧК* 1928, 65—69; д-р Любомир Макарушка, «Малан-

окружної команди, яка після упадку Львова перестала існувати, аж 15 березня 1919 року покликано її знову до життя з осідком у Яричеві Новім.[18]

Бої за Львів і під Львовом мають непогану літературу в українській мемуаристиці. Але вони мають теж щось більше: синтетичну працю сотн. Олекси Кузьми «Листопадові дні», якою автор здобув собі тривале місце в українській военній історіографії. Сотн. Олекса Кузьма (1875—1941), редактор «Діла» (1902—1938) і редактор львівської «Свободи» (1922—1938) дав повну джерельну історію листопадових боїв у Львові й під Львовом в 1918 році, одну з найкращих книг української военно-історичної літератури, щасливо перевидану в Нью Йорку відродженим товариством «Червоної Калини» в 1960 році.[19] Крім «Листопадових днів», сотн. О. Кузьма був теж автором інших причинків до военної історії УГА.[20]

Рішуче менше щастя має чергова операція Галицької армії — Вовчухівська офензива. На сторінках *КЧК* і *ЛЧК* находимо тільки два спогади, присвячені цій операції.[21] Все ж таки, повний перебіг Вовчухівської офензиви подано в знаменитій «Історії 8 Галицької бриґади» (давнішої «групи Рудки» або «Групи Гофмана»), пера д-ра І. Карпинця, яка появлялася впродовж 4 років на сторінках ЛЧК.[22] Це один із найкращих военно-історичних творів, який появився був у Галичині в періоді між двома війнами.

Нам не відомо, чому «Історії» д-ра І. Карпинця не видано окремим книжковим виданням. Можливо не видано її тому, що вона не була ще закінчена. Д-р І. Карпинець представив історію 8-ої бриґади від початків її існування до першого відвороту Галицької армії включно. Можливо, що він працював над закінченням своєї «Історії», яка тоді мала б була вийти книжковим виданням.

До свого завдання написати історію своєї бриґади д-р І. Карпинець підійшов не тільки дуже сумлінно, але й фахово. Він був фаховим

ка 1919 р. під Львовом. Спомин з одної битви», *КЧК* 1928, 132–139; Дам'ян Пеленський, «Осінь 1918 року. Уривки зі спогадів», *КЧК* 1934, 146—150.

18 А. Дівнич, «Окружна військова команда Львів», *КЧК* 1925, 63–65.

19 Олекса Кузьма, *Листопадові дні 1918 р.* Львів 1931, накладом автора, стор. 447. В 1960 році перевидано накладом видавничої кооперативи «Червона Калина» в Ню Йорку.

20 О. Кузьма, «Обозництво УГА», *ЛЧК* 1930, 7/8, 8—9; його ж, «З історії одного куреня (З боїв під Львовом)», *Календар «Просвіти»*, 1926, Львів 1925, 96—107; його ж, «З листопадових боїв», *Свобода*, Львів, ч. 42 за 1926 рік; його ж, «З листопадових боїв за пошту», *Свобода*, Львів ч. 45 за 1928 рік.

21 Василь Горбай, «Ґати Петре» (Дев'ята Усусусів під Городком), *ЛЧК* 1932, 4, 10–11; Петро Будз, «Гуцульський курінь», *КЧК* 1934, 112—115.

22 Д-р Іван Карпинець, «Історія 8 Галицької бриґади (давнішої «групи Рудки» або «групи Гофмана)», *ЛЧК* 1932, 6, 7—10; 7/8, 12—16; 10, 16—20; 11, 19—23; 12, 18–24; *ЛЧК* 1933, 2, 19—24; 3, 12—16; 4, 18—20; 5, 10—13; 6, 18—22; *ЛЧК* 1934, 3, 16—18; 4, 18—21; 5, 18—21; 6, 15–19; 7/8, 26—30; 11, 9—12; 12, 18—21; *ЛЧК* 1935, 3, 21–24; 4, 17—20; 5, 18—21, 6, 18—21; 7/8, 34—37; 10, 19—22; 12, 19—23.

історикам, мав докторат з історії. Як фахівцеві йому було відомо, що годі написати історію з самої пам'яті, але що для цього потрібно джерел і ці джерела д-р І, Карпинець зібрав у зразковий спосіб. Крім збору документів українських і польських, крім існуючої української й польської літератури предмету, крім щоденників і спогадів товаришів по зброї, д-р І. Карпинець використав широко опитування товаришів по зброї, їхні реляції усні й письмові про бої чи події, які мали місце. У результаті постав твір, який поруч книги сотн. Олекси Кузьми «Листопадові дні», може бути зразком, як слід такі твори писати. Можна тільки жалувати, що «Історія 8-ої Самбірської бриґади» є одинокою цього роду «Історією», що інші бриґади Галицької армії не мали таких своїх історіописців. [23]

Крім «Історії 8-ої Самбірської бриґади», д-р І. Карпинець опублікував теж менші причинки до воєнної історії Галицької Армії. Всі його праці представляють значну вартість і є цінним надбанням української воєнно-історичної науки.[24]

Коли польська армія в наслідок постійної допомоги з усіх польських земель, а теж з Франції (Армія ген. Галлера) осягнула перевагу над Галицькою армією, прийшло до загального польського наступу проти Галицької армії і її першого відвороту. На жаль, перший відворот Галицької армії не має зовсім літератури, коли йдеться про відворот північного крила (І. Корпус), а має тільки відворот південного крила (III. Корпус) у праці д-ра І. Карпинця. На сторінках *КЧК*і *ЛЧК* є тільки одна стаття про події в групі «Крукеничі» і цікаві статті про положення на Покутті в зв'язку з аґресією румунської армії на користь Польщі в травні 1919 р.[25]

Доволі чисельною є література про Чортківську офензиву в червні 1919 року. Ця група, в нашому зведенні, має 19 позицій. Документальний характер має стаття Є. Яворівського, який використовує документи Начальної Команди Галицької Армії.[26] Декілька статтей має аналітичний підхід: статті В. Бачинського, Т. Марітчака, пполк. А. Бізанца.[27] Окремі бої Чортківської офензиви висвітлено в стат-

---

[23] Тільки 14 бриґада має свою коротку історію. Див. П. Арію, «Нарис історії 14 бриґади УГА», *ЛЧК* 1930, 1, 16—18; 2, 18—19; 3, 19—20; 4, 20–22; 5, 19—21; 6, 20—22; 7/8, 25—29; 9, 16—18; 10, 19—20.

[24] Д-р Іван Карпинець, «І курінь 8 бриґади УГА. Із записок». *ЛЧК* 1931, 1, 12—14; 2, 20—23, 3, 20—21; його ж, «Панцирний поїзд ч. 2», *КЧК* 1936, 82—89.

[25] В. П. «Група Крукеничі під час польської офензиви в травні 1919 р. Уривки», *КЧК* 1928, 78—83; «З днів тривоги на Покуттю (хроніка 23—28 травня 1919», *ЛЧК*, 1929, 2, 16—18; 3, 15—18; д-р Іван Велигорський, «З Городенки під Нижнів», *КЧК* 1925, 85—87; Іван Михайленко, «Печеніжинська оборона в 1919 р.», *КЧК* 1927, 101—103.

[26] Євген Яворівський, «Чортківська офензива і відворот за Збруч в освітленні Начальної Команди», *ЛЧК* 1935, 12, 4—8.

[27] Василь Бачинський, «З-під Чорткова на Бережани», *ЛЧК* 1936, 7/8, 4—5; Теодор Марітчак, «От. Волощук про чортківську о.ензиву», *ЛЧК*, 1937, 3, 3—6; 4, 9—14; Підп. А. Бізанц, «Ягольниця», *КЧК* 1923, 52—59.

тях О. Бистренка, д-ра І. Борковського, А. Дівнича та інших.[28] До речі, в цьому місці слід зазначити, що Чортківська офензива є одним із краще висвітлених періодів боротьби Галицької армії. Найповніше насвітлення знайшла Чортківська офензива в праці учасника, д-ра Л. Макарушки. Розвідка його про «Чортківську офензиву» ввійшла в IV том Матеріялів до історії Української Галицької Армії, виданий Дмитром Микитюком у Вінніпеґу.[29]

На Чортківській офензиві й на другому відвороті Галицької армії за р. Збруч кінчається період польсько-української війни, веденої головно Галицькою армією. В українській воєнно-історичній літературі існують тільки дві праці, що цей період насвітлюють: книга М. Омеляновича-Павленка, про яку ми вже згадували, і книга О. Думіна, «Нарис історії українсько-польської війни».[30] Німецькою мовою є книга В. Кучабського, про яку ми згадували; вона є доброю синтетичною історією українсько-польської війни. В «Історії українського війська» є розділ про історію УГА, пера О. Думіна і д-ра Б. Гнатевича.[31] Такий був стан перед початком II Світової війни і таким він залишився, якщо не рахувати збірників Д. Микитюка, досі.

(Далі буде)

28 Олесь Бистренко, «Під Жериборами. Фраґмент з офензиви ген. Грекова», *ЛЧК* 1933, 7/8, 18—19; д-р Іван Борковський, «Удар на Чотрків», *ЛЧК* 1938, 7/8, стор. 5—10; А. Дівнич, «Під Янчином (Вершок наступу й початок відступу УГА в червні 1919 р.», *КЧК*, 1925, 78—82; Р. К. «За ключ до Львова», *ЛЧК* 1931, 7/8, 2—4; С. К. «За Плаучею великою», *ЛЧК*, 7/8, 17—18.

29 Любомир Макарушка, «Чортківська офензива», *Українська Галицька Армія.* Матеріяли до історії. Том IV. Видав хор. УСС Дмитро Микитюк. Вінніпеґ, 1968, стор. 5—63.

30 Антін Крезуб, *Нарис історії українсько-польської війни 1918—1919.* Львів 1933, видавництво «Червоної Калини». Друге видання цієї книжки появилося в Ню Йорку, 1966 року, накладом видавництва «Око». 179 стор.

31 Д-р Богдан Гнатевич і Осип Думін, «Українська Галицька Армія», *Історія українського війська,* вид. І. Тиктора, Львів 1936, стор. 462—535. Друге доповнене видання *Історії українського війська* появилося накладом І. Тиктора у Вінніпеґу в 1953 році.

Теодор Мацьків

ЦІСАРСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В 1657 Р. У СВІТЛІ АВСТРІЙСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

Дорогим братам Василеві, Денисові, Іванові, Михайлі та дорогій сестрі Емілії

присвячується.

Про посольство цісаря Фердинанда III до гетьмана Хмельницького існує вже деяка історична література. Один з перших істориків, який згадує про це цісарське посольство, щоправда доволі неясно і незгідно з історичними подіями, це польський королівський історіограф, Веспазіян Коховський, у своїх анналах п. н. „Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV., climacter secundum, 1655—1661,", Краків, 1688. Коротким натяком згадав про це посольство козацький літописець, Григорій Грабянка, у свойому літописі п. н. «Дійствія презільной і от начала Поляков крвавшой небивалой брані Богдана Хмелніцкого, гетмана запорожского с Поляки за найясніших королей полскіх Владіслава потом і Казіміра в року 1648 отправоваті ся начатой і за літ десять по смерті Хмельніцкого неоконченной.»

У пізнішій історичній літературі про це посольство дуже коротко згадують: Jean Benoît Scherer „Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques del'Ukraine, ou de la Petite Bussie, depuis leur origine iusqú à nos iours:" etc., Paris 1788; автор «Історії Русов», яку видав Осип Бодянський у Москві 1846 р., Ernst Hermann, "Geschichte der russischen Staaten", Hamburg 1849; Józef Szujski, „Dzieje Polski", T. III., С. М. Соловьев, «История России с древнейших времен», Т. X.; Г. Карпов, «Критический обзор разработки русских источников»; М. Костомаров, «Богдан Хмельницкий», Т. IV., (1904, перше видання в «Отечественных записках» 1857). Вищезгадані автори, як слушно завважив Мирон Кордуба у своїй розвідці п. н. «Спроба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею»,[1] опираючись на лист Хмельницького до царя з 13 березня 1657 р.,[2] в якому гетьман з уваги на

[1] *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* (ЗНТШ), Львів 1908, т. LXXXIV, стор. 5—32.

[2] Див. *Акты отн. к истор. южн. и зап. России*, С. Петербург 1862, т. III, ч. 377; пор. Кордуба, op. cit., стор. 22.

тодішнє політичне становище, тенденційно представив місію цісарського посольства до Чигирина, теж тенденційно і незгідно з історичними документами, згадали про нього у своїх працях.

Використовуючи деякі документи в Австрійському Архіві у Відні, дещо докладніші відомості подав у своїх працях Antoni Walewski, „Geschichte Leopolds I. und der hl. Ligue", II, 1, і „Historia wyzwolenia Polski", Т. II. Про життя та дипломатичну діяльність цісарського посла до гетьмана Хмельницького, Петра Парчевича, архиепископа з Мартіянополя написав обширну монографію його свояк, Julian Graf Pejacsevich, „Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel Apostolischer Vicar und Administrator der Moldau, Bulgarischer Internuntius am Kaiserlichen Gesandter bei dem Kosaken-Hetman Bogdan Chmielnicki (1612—1664)", Archiv für österreichische Geschichte, Wien 1880, Vol. LIX, pp. 337—636. Одначе як слушно завважив Кордуба, Пеясцевич не використавши всіх документів віденського архіву, і не знаючи добре історичного тла тодішних історичних подій, не вияснив як слід самої ґенези цього посольства та з'ясував невірно оцінку дипломатичної місії архиеп. П. Парчевича.

Критичну аналізу та влучну інтерпретацію документів відносно цього цісарського посольства до Хмельницького подав Мирон Кордуба у своїй обширній, вищезгаданій розвідці.

Михайло Грушевський, використовуючи працю Кордуби, доволі обширно представив місію цього цісарського посольства у своїй Історії України-Руси, Т. IX, ч. 2.

Успіхи українсько-російських військ у Війні з Польщею (1654—55), заохотили шведського короля Карла X Ґустава виповісти війну Польщі. Порозумівшись з Францією, шведський король, хотів втягнути до цієї війни Бранденбурґ, Голляндію, Семигород та Україну. Як відомо, Бранденбурґ та Голляндія не згодилися виступити проти Польщі, зате шведська пропозиція знайшла пригожий ґрунт у Семигороді та на Україні.

Семигородський князь, Юрій II Ракочий, боячись об'єднання австрійсько-польських земель під дідичним володінням Габсбурґів, що означало для Семигороду смертельну небезпеку, не тільки шукає зближення з козаками проти Польщі, але радо приймає пропозицію шведського короля приступити до анти-польської коаліції.

Хмельницький, примушений воєнними обставинами укласти з Москвою військовий договір (1654), щоб забезпечити собі військову допомогу проти Польщі,[3] розчарувався тим союзом, бо як на ділі показалося, московський цар зрозумів цей союз як прилучення українських

[3] Докладніше див., *Полное Собрание Законов Российской Империи*, том I; Собрание Государственных Грамот и Договоров, том IV; Акты относящиеся к истрии Южной и Западной России, том IV, X, XI, XV; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том IX; С. Іваницький, Переяславський Договір з 1654 року, Нью-Йорк—Скрентон 1954; О. Оглоблин, Українсько-Московська угода 1654, Нью-Йорк—Торонто 1954; А. Яковлів, Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654, Нью-Йорк, 1954 та інші.

земель до московської держави. Тому не дивно, що гетьман радо прийняв шведську пропозицію.

Шведські дії викликали у Варшаві велику тривогу , тому польський король старався якнайскорше помиритися з Москвою та козаками, щоб мати вільні руки у війні зі шведами. Знайшовшись у безвихідному положенні, Ян Казимир вислав до Відня розпачливі листи, прохаючи цісаря про допомогу, при тому звертаючи увагу на небезпеку зі сторони шведів для самої Австрії. Як відомо, вже від Вестфальського мирового договору (1648), шведи були великими ворогами Габсбурґів, тому кожний шведський успіх означав ослаблення політичного впливу віденського двора в Европі, а в Німеччині зокрема. Отже не диво, що тодішний цісар, Фердинанд III, хоч не хотів активно анґажуватися до цієї війни зі шведами, водночас він робив різні заходи, в першу чергу дипломатичні, щоб допомогти Польщі проти шведського короля.

У тій цілі цісар висилає одного зі своїх найздібніших дипломатів, Франца Лізолю,[4] до головної квартири шведського короля. Лізоля мав переконати короля, щоб він погодився з Польщею, а в переговорах вибрав цісаря як своєго посередника. Рівночасно цісар посилає до царя своїх послів (Аллеґретті та Льорбаха), щоб намовити його до миру з Польщею. Успіхи шведського короля, а зокрема союз Януша Радзівілла зі шведами, дуже занепокоїли Москву, яка боялася за свої надбання на Литві, і примусили царя не тільки укласти з Польщею перемир'я у Вильні (3 листопада 1656), але також проголосити Швеції війну.

Це був без сумніву поважний успіх цісарської дипломатії, й у зв'язку з цим успіхом, як слушно завважує Кордуба, у цісарських політиків виринула думка погодити Хмельницького з польським королем. На віденському дворі не було таємницею, що причиною розбиття польсько-українських переговорів було те, що козаки не довіряли Польщі, бо польський уряд не додержував умов мирових договорів. Цісарський уряд пропонував польському урядові при посередництві Венеції якнайскорше погодитися з козаками, при чому Венеція мала б зобов'язатися дати ґарантії, що Польща додержить умов договору. Одначе помимо загрозливого положення, польський уряд через свого представника у Відні, о. Джованні Баптиста Вісконті, зіґнорував пораду Відня і дав до зрозуміння, що Польщі немає чого боятися козаків, бо татари приобіцяли їй допомогу проти них.

Одначе шведська інвазія на Польщу була цілковитою катастрофою. Тепер польський уряд зрозумів, що мир з козаками — це для Польщі рятунок, бо згода Хмельницького означала б не тільки розбиття шведсько-українського союзу, а щобільше, козацьке військо тоді боролося б по стороні Польщі проти шведів. Дальше, маючи козаків за своїх союзників, польський уряд міг би переговорювати з Москвою

---

[4] Про життя та дипльоматичну діяльність Лізолі гл.: Alfred Francis Pribram, „Die Berichte des Kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655—1660". *Archiv für österreichische Geschichte,* Wien, 1887. Vol. LXX, pp. 3—86.

з позиції сили. Тому не дивно, що вже в січні 1656 р. польський король поспішно вислав для переговорів з Хмельницьким руського воєводу Станислава Лянцкоронського та чернігівського воєводу Криштофа Тишкевича. Рівночасно Ян Казимир через свого представника у Відні просив цісаря, щоб він взяв на себе посередництво у польсько-українських переговорах, тим більше, що місія Лянцкоронського не принесла бажаних успіхів.

Тим часом почали ширитися поголоски про розрив козаків з Москвою та українсько-шведське зближення, про яке Лізоля писав у своєму звіті до Відня вже 18 грудня 1655 р.: «. . . Усі королівські міністри, яких я досі відвідав, постійно й однодушно стверджують, що козаки погодилися з ними і коли б король забажав потвердження, то вони під присягою заперечуть союз з Москвою. Щоправда, вияснено мені, що козаки вислали представників до короля, які в Братиславі переговорювали деякий час з канцлером Оксенстерною і віцеканцлером Радзєйовським, а що вони вирішили, мені точно не відомо, хіба зі самих звітів шведських міністрів, як мені видається, доволі добре поінформовані про вищезгадану справу. Вони мені сказали, що умови союзу з Хмельницьким є ось такі: 1. король Швеції визнав Хмельницького вождем Запоріжжя з повною й абсолютною владою в тих землях, обіцяв, що на найближчих зборах поляків подбає про те, щоб затверджено вищезгаданого Хмельницького у всіх шляхетських правах на рівні з крайовою шляхтою; 2. Вищезгаданий Хмельницький зможе мати під стягами сорок тисяч козаків, удержуваних зі звичайних податків королівства, одначе під умовою, що буде постійно тримати вісімнадцять тисяч козаків для короля, коли б він їх зажадав . . .; 3. Покине союз з Москвою та зложить йому присягу вірности і буде боротися проти кожного, хто б виступив проти короля; 4. Усі землі, що є під його юрисдикцією до Дніпра, віддасть королеві Швеції, землі ж, що находяться за Дніпром до Чорного Моря будуть під юрисдикцією Хмельницького. Врешті просив вищезгаданого Хмельницького, щоб йому було вільно відбувати звичайні походи на Чорне Море. Ця точка щоправда не є ще остаточно вирішена, бо все таки (як подають), виринула в нього самого надія на ці походи, що мали б вкоротці відбутися, але на них потрібна згода короля. Нехай буде якнебудь, коли б тільки притягнути до себе козаків, щоб тільки відчужити москвинів . . .»[5]

---

[5] Оригінали звітів Лізолі знаходяться в Haus, Hof — u. Staatsarchiv, (у дальшому „HHS"). Polonica I, Karton 66—69. Витяг зі звіту з 18 грудня 1665 р., (HHS, Polonica I—66), що відноситься до козаків, див., додаток ч. 1. Щоправда, Прібрам опублікував звіти Лізолі від 1655 до 1660 р., одначе цієї частини, що відноситься козаків, стор. 120—130, немає, є тільки згадка в німецькій мові: „. . . 8.000 Kosaken sollen nicht weit von hier stehen und sich bald mit dem Hauptheere vereinigen", стор. 125. Також Кордуба не опублікував цього звіту у своїх «Жерелах до Історії України-Руси, Акти до Хмельниччини, 1648—1657», Львів 1911, т. XII, (у дальшому цит. «Жерела»). Витяг з цього звіту був вперше опублікований як додаток до моєї статті

Хоч Кордуба у своїй вищезгаданій статті пише, що «вже з початком марта 1656 р. доносить Лізоля з Варшави своєму дворови, що розрив між козаками і царем та близька злука козаків з Польщею не підлягає ніякому сумнівови»,[6] то одначе Лізоля у своїх звітах з 4-го та 19-го березня 1656 р. радше тільки на це натякає. І так у звіті з 4 березня 1656 р.Лізоля між нішим пише: « . . . як доносять, козаки мають переговорювати з поляками.»[7]

Щоправда, Лізоля стараючись подати більш конкретні факти про згоду Хмельницького з польським королем, пише у звіті з 19 березня 1656: «. . . Відносно теперішного становища, то найясніший король Швеції гнався деякий час за польським королем, але врешті задержався в Ярославі. Він більше не вимагає податків від поляків, очікуючи може нової помочі, здаючи собі з того справу, що чисельно він далеко не дорівнює ворогові. Король Польщі повернувся назад до замку Кам'янець Подільський, щоб не попасти в недогідний конфлікт, заки не підкріпить повністю своєї залоги, думаючи нав'язати тісніші зв'язки з козаками і татарами та з'єднати собі волохів та тим самим скріпити на дусі свою залогу, що їй допомагає Литва. Тут загально говориться, що Хмельницький погодився з ним і прибіцяв йому вислати 20 000 козаків першого місяця, а решта війська мала б прибути в місяці червні. З цього виходить, що королеві Польщі найбільше залежить на тому, щоб зволіканням обманути шведів, а на випадок некорисного висліду бою так повести справи, щоб козаки і татари побачивши погане положення поляків не виступили проти них . . .» В іншому місці Лізоля пише: «. . . Дійшло до мого відома, що московський князь висилає до вашої цісарської величності визначне посольство; вже навіть прибув до Литви посол із своїм секретарем цісарського посередника у Москві. З цього джерела я довідався, що шведський король намовляв вищезгаданого посла від московського князя до приязні з вашою цісарською величністю, що більше, шведському королеві залежить на тому, щоб укласти союз, одначе ця справа не є ясною. Підозрівається, що цю поголоску розповсюджується навмисне для нього самого. Для цісарського двору не залишається нічого іншого як продовжувати вже намічений плян, а саме: порізнити їх, старатися позискати москвинів, коли це буде можливе. Робиться всі старання, щоб здійснити цей плян, одначе більш вірогідне, що москвини не мають великого довір'я до шведів і тайком погоджуються з козаками, які мають прийти з помічю польському королеві, бо трудно повірити, щоб Хмельницький, який так тісно зв'язаний з Москвою і від неї залежний, прилучиться до польського короля, хіба що за тихою згодою Москви. Не буде важко піддержувати солодке недові-

п. н. „Imperial Envoy to Hetman Khmelnytsky in 1657", *The Annals of the Ukrainian Academy*. Vol. XI, No. 1—2, (1969—1972), p. 224.

6 М. Кордуба, «Проба австрійського посередництва . . . », стор. 8.

7 HHS, Polonica I—66; Прібрам не подав оригінального тексту, згадав тільки коротким реченням „. . . die Kosaken sollen, wie berichtet wird, mit den Polen in Unterhandlung getreten sein", стор. 149. Витяг з цього звіту (4 березня 1656) публікується тут вперше, текст див., додаток ч. 2.

р'я до москвинів, якщо б дійсно пощастило поєднати їх з нами. Тоді світла цісарська величність могла б свобідно впливати на польські і шведські справи, що спричинилося б до збільшення престижу найдостойнішого дому і це була б неначе благодать з неба...»[8]

Звіт Лізолі з 19 березня 1656 р. опирався радше на непровірених поголосках чи пак здогадах, як на реальних фактах, бо Хмельницький, як це слушно завважує Костомаров, не тільки не мав наміру помагати польському королеві у війні проти Швеції, але навпаки, хотів закріпити зв'язки зі шведським королем проти Польщі. Гетьманові було ясно, що польські посли окрім пустих і до нічого не зобов'зуючих обіцянок та висловів подяки не пропонували ніяких конкретних пропозицій відносно незалежності Української Військової Держави (Гетьманщині).[9] Хмельницький зрозумів, що трапляється добра нагода розправитися з Польщею й у тій цілі висилає до шведського короля свого посла в особі грецького ченця о. Данила.

Лізоля доволі скоро довідався про прибуття українського посла до шведського короля й інформував цісаря у своєму звіті з 7 квітня 1656.[10]

Вістка про прибуття українського посла до шведського короля та його переговори зі шведами викликала у Відні занепокоєння, а ще більше у Варшаві. Поляки добре розуміли, що союз Хмельницького скріпить шведську армію, яка в початках 1656 р. зазнала деяких невдач у війні з Польщею. Так Варшава як і Відень постановили поробити заходи, щоб до такого союзу між козаками і шведами не допустити.

Коли ж у вересні до шведського короля прибув о. ігумен Данило з повновластями від гетьмана і молдавського воєводи, Лізоля завважив, що шведи присвячували доволі багато уваги українсько-шведським переговорам. Про приїзд українського посла та про хід переговорів у головній шведській ставці пише Лізоля доволі обширно у своїх звітах з 15 та 27 вересня 1656 р.

(Продовження слідує)

---

8 HHS, Polonica I—66; Прібрам не подав оригінального тексту, а згадав тільки коротким реченням: „... Die Einigung des Russland so eng lürten Chmielnicki mit den Polen ist ein deutliches Zeichen der Schwedenfeindlichen Stimmung des Grossfürsten von Moskau... ", (стор. 150). Кордуба подав тільки частинно текст цього витягу у «Жерелах», т. XII, стор. 370. Витяг цього звіту публікується тут вперше, гл. додаток ч. 3.

9 М. Костомаров, Богдан Хмельницкий, т. IV, стор. 611, пор. Кордуба, «Проба австрійського посередництва...», стор. 9.

10 HHS, Polonica I—66, („... Cosaci praesbiteri, qui ad regis Sueciae castra nuper advenerunt comissionem suam noluerunt exponere, nisi praesenti Ragiowskio, quod ipsi quidem magnam apud Suecos invidiam consiliat. Ille vero per crebros commissarios sua apud Cosacos diligenter exerecet commercia, quibus juxta rerum exigentiam alterutri parti re necessarium reddat...").

В. Сенютович-Бережний

КОЗАЦТВО ТА БОРОТЬБА СТАРШИНИ-ШЛЯХТИ НА ГЕТЬМАНЩИНІ ЗА ВИЗНАННЯ ЗА НЕЮ РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ ПРАВ ДВОРЯНСТВА

Коли розглядаємо ближче історію цієї боротьби, то спостерігаємо цікаву обставину, наша старшина, яка самостійно присвоїла собі назву шляхти, домагалася признання звання дворянства не лише із соціяльних, або матеріяльних спонук, але й тому, що дійсно вважала себе за шляхту.

Велика частина із цих старшин була нащадками козаків, які своїми героїчними вчинками прославилися далеко поза Січею. бо брали участь у походах навіть в Европі під час тридцятилітньої війни. Серед них невелика частина була дійсно шляхетського походження, від тих шляхтичів, що служили у Війську Запорозькому.

Як воєнні люди, козаки не вважали себе нижчими від шляхтичів, з якими ходили в походи і разом проливали кров.

Хмельницький часто це підкреслював, хоч і сам був шляхтичем, вийшовши з козацького середовища. В своїх універсалах він називає козаків шляхетно уродженими, покликується на «оних древнихъ Савроматовъ і Руссовъ продковъ нашых» та питає, хто їм «можетъ возбранити дѣлности воинственной и уменшити отваги рицерской ...?»[1]

Гетьман був добрим психологом і знав, які слова доходять до сердець людей.

Яким же чином створилося серед козаків і взагалі нашого люду це почуття лицарськости і шанування славних предків?

В українців закріпилася свідомість власної історичної минувшини й особистої гідности, але серед козаків вона знайшла відповідний ґрунт і розвинулася, набувши ідейних форм. Козаки вірили також у свою правду.

Ще на початку XVI ст. козацтво почало поступово вливатися в рамки воєнної організації під проводом пограничних старостів і тих чисельних шляхтичів, які часто до них приєднувалися, і творили, як люди ліпше освічені і вищого соціяльного ступня, козацьку провід-

---

1 Універсал даний в обозі під Білою Церквою у червні 1648 р. Його приводить С. Величко в своїм «Сказаніи о войнѣ козацкой з поляками ...», розділ 17.

ну верству. На чолі козаків ми бачимо численних представників старої знаті, як князі Острозькі, Глинські, Сангушки, Гедройці, Вишневецькі, Корецькі та Ружинські.

У дружній бойовій співпраці, вони всі захищали свої землі від хижих ворогів із степу. В козаків постійно зростало почуття власної воєнної лицарської гідности, в якій без значення було походження, а те, що сама по собі людина вартувала, якими бойовими вчинками прославилася. Ця ідея козацького лицарства поширилася і серед народу і стала поняттям понадстановим.

Вождь козаків, староста Черкаський і Канівський, Остап Дашкович, прославлений своєю обороною Черкас від турків, на соймі в Петрокові в 1535 р., розказав свій плян захисту переправ через Дніпро, вдержуючи на островах постійні відділи козаків. Він також дораджував побудувати на Дніпрі замок та густіше заселити Придніпров'я.

Щойно 20 років пізніше кн. Дмитро Вишневецький (Байда) побудував укріплення на острові Хортиці і постійно втримував там козацьку сторожу, здійснивши пляни Дашковича.[2]

Відомо, як знаний польський геральдист і родознавець другої половини XVI ст., Бартош Папроцький, перебуваючи на Русі, захопився нею, звеличав її хоробрих синів у свойому творі «Паноша» (1573). Його сучасник, римо-католицький єпископ Києва Йосип Верещинський, відверто приятелював із козаками і проєктував створити козацьку республіку на лівому березі Дніпра під польською зверхністю. Він мовив, що Україна, немов маґнет, усіх до себе притягає.[3]

До 90-их років XVI ст. не було явної ворожнечі в козацько-польських взаємовідносинах. У той час ще не назріли і не загострилися моральні, матеріяльні та релігійні конфлікти до таких розмірів, коли люди беруться за шаблю.

Добу погіршення цих стосунків, коли почалися повстання та криваві розрахунки не лише з поляками, а і з православними магнатами, почав Криштоф Косинський своїм повстанням проти князя Януша Острозького, за заподіяну йому кривду. До речі, Косинський був шляхтичем із Підляшшя. До нього приєдналися і козаки із королівського контингенту.

Як правильно зауважив д-р Михайло Антонович у своїй розвідці «Студії з часів Наливайка»,[4] покликуючись на знаного історика Володимира Антоновича, козацтво при кінці XVI ст. захистило й уможливило дальше існування багатьом представникам занепалих боярських родів та викинених можновладцями дрібних землян, панцирних і путних бояр, збройних слуг та взагалі нижчих верств воєнної касти. Ці елементи були чисельно заступлені у війську Северина Наливайка під час його походів на Молдавію у 1594—5 роках.

---

[2] Любомир Винар, *«Князь Дмитро Вишневецький»*, *Мюнхен* 1964 р.

[3] «Проэктъ епископа Верещинскаго», журналъ *«Кіевская Старина»*, Кіевъ 1892, том 3 и томъ 48, 1895 г.

[4] Надрукована в *«Працях Українського Істор. Філолог. Т-ва в Празі»*, —ттом 4, Прага 1942 р.

До Богдана Хмельницького приєдналося багато шляхтичів. На їх чисельність звернув належну увагу знаний польський белетрист-історик Антоній-Юзеф Ролле (д-р Антоній), коли переглядав прізвища у списках козацького реєстру 1649 р., складеного згідно з пунктами Зборівської умови з поляками.[5]

А треба мати на увазі, що далеко не всі шляхтичі, які брали участь у повстанні, були записані в той реєстр.

У своїй другій статті А. Ролле підкреслив, що в різних військових і цивільних урядах козацької держави стояли на чолі освічені шляхтичі, нащадки знаних зем'янських родів, як, нарп., Григор Гуляницький, Доморацький, Одинець, Вавржинець-Пашковський, Юркевич та інші. Правою рукою гетьмана був генеральний писар Іван Виговський, людина освічена і культурна.[6] Ті ж самі факти були розглянені і пізнішими істориками, головно вже згаданим нами В. К. Липинським.[7]

Незадовго до смерти гетьмана Богдана приїхали до нього на службу Юрій Немирич, підкоморій Київський, державний муж рідкої освіти, Олександер Чаплич-Шпановський, Гаврило Гулевич-Воютинський та Юрій Стеткевич.

У гетьманській Україні поділ на стани залишився без змін. Іншого устрою ніхто собі не уявляв. Це була та сама структура, що і в польсько-литовській державі, а наша шляхта і після повстання продовжувала рахувати себе частиною усього шляхетського стану, як і до того часу.

Проф. Василь Гришко цілком справедливо відмітив що: «Момент родового шляхетського права на землю „через меч" цілковито засвоїло українське шляхетство з передхмельниччини, що виразно проглядає і в шляхетському кодексі — Литовському Статуті. В 26 арт. III розділу Литовського Статуту 3-ої редакції знаходимо прекрасно передану істоту шляхетського лицарського права на землю. «Уставуем иж нихто з людей простого стану, окром особливое ласки и рицерскими послугами мужеством, оказаним против неприятелем нашим, вольностей и привилеев стану пляхетського и гербов шляхетских сам собе привлащати, ани их уживати не мает никоторим обичаем, ани поседаньем именей кгрунтов шляхетских».[8]

Важливим фактом являється те, що козацтво «де юре» не являлося в очах влади якимсь окремим станом з правами і обов'язками. *На козацтво дивилися лише як на воєнну силу*, але козаки самі вважали себе окремим станом. Тому наш історик проф. М. Грушевський і пише про козацькі вольності: «Ці вольности й права в дійс-

---

[5] D-r Antoni J. „Powstanie nazwisk rodowych u ludu małoruskiego". „Sylwetki historyczne". Serya VIII, Kraków 1892, str. 356—375.

[6] Д-ръ Антоній Й., *«Хмельницкій въ Чигиринѣ»* (переклад з польського), «Київська Старина», Київ 1894, г. I—III.

[7] В. Липинський, *«Україна на переломі»*, Відень 1920, стор. 156—176,

[8] Василь Гришко, *«До суспільної структури Хмельниччини»*. Відбитка з тому 156 Записок НТШ, Мюнхен 1948, стор. 10

ности не були закріплені якимись соймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики козацької займанщини».[9]

Сварка Хмельницького з Чаплинським, який уважав, що Богдан незаконно володіє Суботовим, та подібні інші випадки, стверджують цю прикру дійсність.

Коли пронеслася буря повстання Хмельницького, саме життя поставило питання станових прав і обов'язків. Покозачені шляхтичі опинилися перед прикрим для них фактом, що Річ Посполита, дивлячись на них як на зрадників і ребельянтів (бунтівників), за шляхтичів більше не рахувала. Це відносилося до всіх, що були з козаками, але за винятком тих, які могли довести, що пішли до них із примусу (nolentes).

Цілком ясно, що втративши шляхетство, такі бунтівники губили свої права на землі і маєтки. Тому становиться зрозумілим, що ще по Зборівській угоді 1649 р. в пункті 5 кажеться:

«Шляхтичі, як релігії грецької так і римської, які під час того замішання яким-будь способом перебували при Війську Запорізьму, Його Королівська Високість то все пробачає й переступство їх покриває. Якби хоч ще під котрим упрошого, як з добр спадкових, так і ленних, чи котрого інфамовано, то, тому, що все то діялося в сучасному замішанні, має бути знесене сеймовою конституцією».[10]

Більша частина козакуючих шляхтичів мала матеріяльні і родинні інтереси поза межами козацької держави, тож вони бажали повернутися до своїх маєтків. Треба було шукати шляхів, щоб одержати сеймову нобілітацію, яка б «знесла інфамію» та «привернула до честі». Ходило і до того, що кожна нобілітація була пов'язана з «деклярацією ласки королівської», себто земельними наданнями, крім ствердження прав на старі маєтки. Через такі «нобілітації» пройшли, між іншими Іван Виговський, Юрій Хмельницький (як син Богданів), Остап Гоголь, Тетеря-Моржковський та інші. Звичайно, що вони верталися до своїх старих гербів. Іноді «очищені грішники» знова грішили. Остапові Гоголю довелося нобілітуватися двічі (у роках 1660 та 1678), Павлу Тетері (у рр. 1659 та 1661). Очевидно не всім легко вдавалося «очищатися», бо в інструкціях послам козацьким на сойм вальний варшавський 1664 р. у параграфі 41 стоїть про те, щоб тому з шляхтичів, хто був в реєстрі козацькому нічого не шкодило і не зменшувало його гонору.[11]

Про шляхту та її права говориться і в московських договірних статтях 1654 р. і жалованій грамоті Царя Олексія Михайловича, в якій він обіцяв залишити її «въ своихъ шляхетскихъ вольностяхъ,

---

9 М. Грушевський, *«Переяславська умова з Москвою 1654 р.»*. 1917 р. стор. 4.

10 *«Акты Ю. и З. Россіи»* том III, стор. 415.

11 В. Сенютович-Бережний, *«Нобілітація ребелянтів»*, Рід та Знамено, вип. IV 1947, стор. 45.

правахъ и привиллегіяхъ, а також признати їм право «Добра имѣть свободно, какъ и при польскихъ короляхъ бывало».[12]

Сам гетьман про свої бажання висловився так: «чтобы шляхтѣ позволено было маетностями своими владѣть по прежнему и судиться своим старожитним правом», а також щоб: «вообще при своихъ шляхетскихъ вольностяхъ пребывать».

В універсалі з 1657 р. Хмельницький пише, що дозволь «шляхті, яку Богъ Всемогущій до Войска Запорожскаго наклониль, маетностей и кгрунтовъ ихъ власних уживати, какъ издавна уживали».[13]

Богдан Хмельницький надає шляхті за службу землі з усіма «пожитками», а при їх власних маєтках заховує отчистим правом їм належачим.

Отже шляхта на Гетьманщині, незалежно від віри, оформлювалася по старих своїх правах і привілеях. Статут Литовський залишився у силі.

При цій нагоді слід пригадати, що присягу цареві у Переяславі складали далеко не однодушно, як це росіяни пишуть; було чимало і таких що складати її не схотіли. Іван Крип'якевич пише: «Яке було число учасників сеї історичної ради? Приблизну цифру вказує спис осіб, що тоді у Переславі складали присягу цареві. Царські бояри: «до віри привели гетьмана Богдана Хмельницького і писаря Івана Виговського і з ним військових суддів і обозних і полковників і міщан, всього 284 чоловіка».[14]

Козацька верхівка витворювалася на Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. Поступово вона сформувалася немов в окремий стан. Діставши за свою службу для Війська Запорозького маєтки «до ласки войсковой», бо по старій традиції вся земля належала Війську, себто державі, козацька верхівка-старшина, по тому соціяльному положенні, що займала, стала наближатися до шляхти, з якою скоро пов'язалася більш-менш однаковими інтересами, культурою, вихованням і шлюбами. Серед цієї старшини видатну ролю грали представники реєстрового козацтва ще з польських часів. За володіння маєтками треба було нести службу «ведлуг стародавняго порядка на доброму коню з риштунком военного козака». Дуже скоро старшинське землеволодіння набуло звичайних для доби форм та селянам довелося своєю працею віддавати «звикле послушенство». Селяни залишалися вільними, а «послушенство» не мало нормованих законом форм. Вони могли переходити до других, та це служило тому, що пани старалися жити з ними в добрім приятельстві.

---

12 Грамота сія: «Дана въ нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ лѣта отъ сотворенія міра 7162, мѣсяца марта 27-го дня». Про укр. шляхту в Переслав. переговорах див. *«Акты Южн. и Зап. Россіи»*, т. X, стор. 439, 447, 491—492.

13 М. Маркевичъ, *Исторія Малороссіи,* том III, Акты гетманскіе. М-ва 1843.

14 І. Крипякевич, *«Студії над державою Хмельницького»,* Записки НТШ, том 138—141, стор. 70.

Процес витворення із старшини вищого стану відбувався доволі скоро. Так в кінці XVII ст. вона судиться шляхетським правом, вибирає з поміж себе урядовців на всі посади, не платить податків і не несе громадських тягарів. Діти старшини мають першість на службі, а завдяки школі, вихованню і першій культурі, старшина робиться дійсним панством. Між тим, далеко не благородне походження багатьох із них ще було занадто відомим, та тому гетьманські статті кінця XVII і початку XVIII століть згадують лише старшину, значних козаків, начальних, або заслужених людей, але терміну «шляхта» ще не вживають.

Добачаючи в назві «шляхта» ознаку благородного походження, козацька старшина, як стан военний, починає її охоче вживати при гетьмані Данилі Апостолі, але назва ця за нею закріплюеться лише в 60-их роках XVIII століття.

Спочатку під старшиною розуміли лише людей, які займали певні уряди при гетьмані, в полку, або в сотні. Між тим, наприкінці XVII ст. і напочатку XVIII ст. старшинами вже вважаються і ті, що раніше займали уряди, їх діти і навіть ті, що колись від державної влади діставали населені маетки. З кожним урядом були пов'язані різні бенефіції. За часів Хмельницького урядникам платили грішми із державного скарбу, або давали млини в користування, затим почали давати рангові маетності, або населені землі, що знаходилися в розпорядженні війська і могли служити винагородою за несення служби.

За гетьмана Скоропадського було роздано багато військових земель, як вільних так і несвобідних. Цар Петро роздавав старшині землі «за вірність» із тих, що відбирали від мазепинців. Так, напр., землі генерального обозного Івана Ломиковського одержав серб Савва Владиславич. Пізніше, коли була створена недоброї слави «Малороссійская Коллегія», вона теж почала роздавати землі «своїм людям». Таким чином маетки «до ласки військової» діставалися людям, що і урядів не мали. Щоб покласти кінець таким зловживанням і мати відомости, хто і на якій підставі володіе маетностями, гетьман Данило Апостол перевів «Генеральне слідство о маетностях» в рр. 1729—31, під час якого було знайдено чимало неправильностей. Особливо відзначався великими апетитами до збирання земель, незалежно від засобів, полковник Лубенський Андрій Маркович, та його сестра Настя Скоропадська, колишня гетьманша.

Під час «Малороссійської Коллегії», щоб діставати землі вживалися підкупи. «Міністром» при Гетьмані був «тайний совітник» Федор Васильевич Наумов. У серпні 1728 р. Гетьман Данило Апостол подав на Наумова у «Верховний Тайный Совѣтъ» скаргу, обвинувачуючи його у «взятках, подисках и другиx обидах».[15] Наумова відкликали до Петербургу.

Треба пам'ятати, що козацька старшина, ця «де факто» привілейована верства, по своїм офіційним правам в 30-их роках XVIII ст.

15 Борис Крупницький, *«Гетьман Данило Апостол та його доба»*, Авґсбурґ 1948, стор. 38—57.

від козацтва ще нічим не різнилася, будучи лише його зверхнім шаром. Соціяльні відміни корінилися більше в більшій заможности старшини, які давали їй можливість жити по-шляхетському, діставати добру освіту і швидко робити кар'єру. Але звичайному козакові шлях до старшинських гідностей не був заказаний і обранням на старшинську посаду, затим через уряд, він міг дістатися до значкового товариства, а там і до «шляхти». Пізніше, вже в 60-их роках XVIII ст., коли ця «шляхта» остаточно оформилася і замкнулася в собі, доступ до неї став дуже важким. Паралельно з цим шаром землевласників починає створюватися і дуже для нас неприємний шар землевласників-чужинців.

Ще за царя Петра I росіяни та чужинці на царській службі почали скуповувати землі на Україні та діставати їх і від царя, або «Малороссійської Колегії». В 1727 р. за царя Петра II росіянам було заборонено купувати землі на Гетьманщині, але рік пізніше ця заборона була знесена, з тим, що українцям дозволили купувати землі на Московщині. Така «рівноправність» пішла на руку лише москалям, бо нам їхні землі не були потрібні. Трохи пізніше було дозволено грузинським князям і дворянам купувати у нас землі. Усі ці чужинці-поміщики почували себе на Україні вищою кастою, бо користувалися правами російського дворянства, яких наша шляхта не мала. Лише декілька родів на Гетьманщині мали дворянську гідність від раніших часів, як наприм., Горленки.[16]

Мали російське дворянство Лизогуби, Кандиби, Марковичі, Апостоли та ті українці, що служили в російських полках та канцеляріях і по чинах своїх вживали привілеї російського дворянства.

Ще коли гетьман Іван Брюховецький їздив до Москви, щоб там знайти собі підходящу жінку, частина його почоту дістала дворянський чин, а сам Брюховецький зробився бояриним. До речі, він зовсім не одружився з княжною Долгоруковою, а з Дарією Іскарською, пасербицею князя Дмитра Долгорукова, який мав доньку теж Дарію. Звідсіль і вийшла плутанина. Усю справу вияснив наш родознавець Вадим Модзалевський.[17]

У 1733 р. за гетьмана Данила Апостола було піднято питання про встановлення певної скалі між чинами українськими та російськими. Колегія Закордонних Справ сповістила Кабінет Міністрів, що ранга гетьмана відповідає чину «полнаго генерала», генерального обозного — генерал-майорові, або бригадирові, іншої генеральної старшини — російським полковникам і т. д. Реальних наслідків це не дало. Щодо питання «благородности», то російський уряд не бажає визнавати нашої шляхти за рівну польській, або російському дворянству, не визнаючи головного арґументу козацької старшини, що вона, як ви-

---

16 Полковник Прилуцький Лазар Горленко одержав московський дворянський чин у 1660 р. «за храбрость, мужество и вѣрность». «Дворянин» того часу на Москві був лише чин. Дворяни не рахувалися вищим станом.

17 В. Сенютович-Бережний, *«Шлюб гетьмана Брюховецького»*. «Америка», число 52, 1958 р.

борна, згідно Литовському Статутові, має вважатися шляхтою, бо в статуті стоїть: «гідностей і чинів простим людям не давати, лише одній шляхті лицарського стану людям».

В «Запискѣ о дѣлѣ, произведенном въ Комитетѣ Высочайше утвержденномъ при Правительствующемъ Сенатѣ, касательно прав на дворянство малороссійскихъ чиновъ» цей арґумент, що по старовинному праву виборів, кожний, що носив чин був шляхтичем, та лише шляхтичів можна було вибирати, значіння не мав. Ми знаємо, що в дійсности це не було так, знала про це і Герольдія. Кого вибирали на військовий козацький уряд, завдяки ранзі не робився шляхтичем і не лише шляхтичів вибирали. На Гетьманщині правдивих шляхтичів збереглося не багато.

Але факт залишається фактом: козацька старшина в середині XVIII століття вже стала шляхтою і цілком уявляла собою окремий вищий стан. Вона це знала і бажала офіційного визнання благородства і прав таких, якими користувалися дворяни російські. Ми знаємо, що цар Петро своїх дворян створював штучно та лише незначний відсоток їх був дійсно старого походження. Спочатку цар навіть назвав цей стан «шляхетством», та лише пізніше змінив назву на «дворянство». Цьому «дворянству» цар і надав права привілейованого стану.[18]

Українська старшина звикла рахувати себе панством не лише для посполитих, а навіть і для козаків. Вона дуже практична і ділова. Історики не раз відмічали характерну для цього нового панства рису — жадобу збагачення і не зовсім чисті засоби, якими користувалися. Із діяріушів Якова Марковича, Миколи Ханенка та інших джерел ми бачимо, що ці пани вміли господарювати, мали гарні прибутки з своїх маєтків, іноді дуже значних. Вони продавали продукти свого господарства, зав'язували торговельні знайомства не лише в кордонах України та Московщини, а навіть і з земляками заходу. Скотину ганяли на продаж до Москви і Данціґу, табак та горілку посилали до Персії, або на Січ, хліб до Азова. Всюди мали вони своїх факторів і купців, з якими велася переписка. Наші пани мали високий культурний рівень і добру освіту, головно одержану у Київській Академії, але не рідко й закордоном. Гостинність була традиційною рисою, гостей любили і гостили. Їсти й пити вміли смачно. Як висловився один росіянин, навіть і чужа людина почувала себе лагідно на Україні, бо вона мала в собі дух европейської людськости позбавлений азіятської дикости, а цей дух живить внутрішні почування якоюсь насолодою.[19]

---

[18] В великокняжій добі «дворянами» звалися служки княжі. В Московській державі існували царські чиновні люди вищих і нижчих рангів. Дворяни були одними із них. Ні фактично, ні юридично вони окремим вищим станом не являлися. Ф. И. Міллер пише: «Ни въ какомъ Архивѣ точныхъ узаконеній о Дворянствѣ до времени Петра Вел. не находится и, въ самомъ дѣлѣ, такихъ узаконеній не было . . .». *«Извѣстія* о *дворянахъ Россійскихъ»*, СПБ 1790, стор. 3.

[19] «Топографическое описаніе Харьковскаго Намѣстничества съ историческимъ предувѣдомленіемъ о бывшихъ въ сей странѣ съ древнѣйшихъ временъ перемѣнахъ». Москва 1788 г.

Велика кільність українців робила блискучу кар'єру в Росії. П. А. Безсонов пише про це: «Пришельцы заняли здѣсь самыя видныя и вліятельныя мѣста . . .».[20]

Російські вчені, що вивчали ту добу, мусіли визнавати, що впливи українців відбивалися на Московщині на кожному кроці.

У зв'язку з становими домаганнями української шляхти Гетьманщини, цар Петро III дав наказ гетьманові Розумовському, щоб усе малоросійське шляхетство прислало в Герольдію списки з точними доказами їх шляхетства та «показаніемъ о полученныхъ тѣмъ шляхетствомъ отъ Польскихъ королей и отъ русскихъ Государей грамотъ».

Ми знаємо, що старої шляхти на Гетьманщині залишилося небагато. До неї належали наприк., Бакуринські, які мали грамоти короля Сіґізмунда III з 1690 р., Бороздини з грамотами 1620 р., Бутовичі з грамотою Яна-Казіміра з 1649 р., та деякі інші роди. Згідно з списком козаків, що одержали польську нобілітацію, який склав автор цієї статті, від 1574 року до 1784 р. було нобілітовано близько 380 родів. В кінці XVIII ст. багатьох із них вже не існувало.

Цікаво відмітити, що «частина старої шляхти, що не приєдналася до уряду, так і залишилася на неупривілейованому положенні, не зважаючи на свої документи», читаємо в «Запискахъ Черниговскаго Статистическаго Комитета» за 1866 р. (ч. 2, стор. 52). Це явище дуже характерне і вказує на корпоративний дух нового козацького панства.

«Привілеї лицарського і шляхетського чину народа Рускаго» оформилися остаточно за часів короля Сіґізмунда II Авґуста. Руська шляхта вживала від тієї доби всі права шляхетські нарівні з поляками, але, як раз цієї правдивої шляхти, між козаками залишилося мало. Дехто із старої шляхти, ще мав документи, повитягав їх і хвалився, що не від тутешньої простонародної породи, а від шляхетства польського веде своє походження. Роди ці сиділи головним чином на Чернігівщині та Сіверщині.

Зовсім ясно, що більшість українського шляхетства на Гетьманщині жодних грамот не мала і не могла мати, але відповідати цареві було потрібно. Отже йому відписали, що у Малій Росії були різні фамілії, що посідали привілеї на шляхетство від королів польських та майже уся старшина православної віри до цієї шляхти належить, а окремі роди вийшли із Польщі. Між тим були війни та спустошення у Малій Росії, як то шведська та турецька, під час яких привілеї, у кого були, та списки шляхетські могли загинути.

(Далі буде)

[20] П. А. Безсоновъ, *«Белорускія пѣсни»* (предисловіе). Москва 1871 г.

Miscellanea

Н. Полонська-Василенко

НАУКОВА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА А. Ю. КРИМСЬКОГО

(У справі рукопису «Історії Хазар»).

Серед великого числа статтей, присвячених особі та науковій праці академіка А. Ю. Кримського, що їх викликав ювілейний рік 100 ліття з дня його народження, мають великий інтерес дві замітки (може їх було і більше), присвячені питанню про його рукописи. В одній з еміґраційних газет був вміщений передрук із повідомлення в пресі за залізною завісою про те, що син пок. академіка передав його рукописи та бібліотеку до Української Академії Наук. Друга коротенька замітка в «Українському Слові» від 14 листопада 1971 року дає стислий перелік рукописів, що зберігаються в бібліотеці Української Академії Наук: їх «близько 600 манукриптів». Очевидно це й є ті рукописи, що їх передав син академіка.

Хочу подати кілька завважень з цього приводу. Цей син, Микола Агатенгелович, народився в 1931 році, і я бачила його в останній раз в 1940, а може 1939 році, коли ще він був маленьким хлопчиком. Таким чином власних спогадів про події 1941 року він не міг мати, а головне не міг знати долі рукописів батька, тимбільше, що мешкав у Звенигородці.

А. Ю. Кримський завжди ділив свій час між Звенигородкою та Києвом, де мав квартиру з двох кімнат і кухнею на Мало-Підвальній вулиці. Проживав він там во всякому разі з 1918 року, коли я вперше, як вчений секретар Археологічного Інститута, заходила до нього. З липня, коли починалися ферії в Академії, він виїздив здебільшого до Звенигородки, де мав садибу і де мешкали сестра, старша за нього, та брат, а з 1930 року дружина з хлопчиком. Ніхто з його родини не цікавився його науковими працями та бібліотекою.

Його бібліотека була поділена на три частини: найцікавіша частина «орієнталія» була передана А. Ю. Кримським Академії Наук і стояла в «кабінеті Кримського». Друга частина — переважно українського змісту стояла в його помешканні на М. Підвальній: там книжки стояли в двох кімнатах на полицях до самої стелі. Третя частина перевозилася до Звенигородки, залежно від теми, над якою працював він там. В замітці з приводу передачі сином сл. п. Крим-

ського, М. Кримським бібліотеки до Української Академії Наук не ясно, яка саме частина передана. М. Кримський звернув увагу бібліотеки на те, що на книжках поставлено числа — це зробили німці, які хотіли вивозити книжки, але не встигли. Можна думати, що мова мовиться про Звенигородську бібліотеку. Проте невідома доля київської частини бібліотеки, яка залишилася в порожньому помешканні Кримського. В час його загибелі, на початку липня, Академія Наук була вже евакуйована до Уфи і ледви чи хтось міг дбати про передачу їй цієї спадщини.

Я також не знаю, які саме рукописи залишив Кримський. В «Українському Слові» читаємо так: «Крім літературних і мовознавчих матеріялів — рукописи, що стосуються історії України перших десятиліть 20 го століття. Зокрема, «пише журнал (народна творчість та етнографія) привертають увагу праці А. Кримського з історії побуту, мови і літератури Закавказзя, Криму та інших народів нашої країни... (Н. П-В). Арабського мовознавства стосуються такі рукописи: «Матеріяли до вивчення мови, літератури та побуту Сирії», «Історія філології у арабів», «Арабська література»... крім прозаїчних творів тут є переклади віршів з «Хамаса», і антології давноарабської поезії VI—VIII віків»... Мою увагу притягує в цьому списку відсутність дуже великої праці акад. А. Кримського «Історії Хазар». Над цією темою працював він в останні роки свого життя. Написані його рукою аркуші передруковувала на машинці Ольга Петрівна Косач Кривелюкова, але потім, в середині 1930-их років, не знаю чому відмовилася продовжувати працю. Тоді, в 1936 році, А. Кримський звернувся до мене з проханням продовжувати працю від якої відмовилася Ольга Петрівна. Моє становище було таке: року 1932 мене було звільнено з Академії Наук, року 1935 помер мій чоловік, і я перейшла на становище приватної «машиністки». Я мала машинку з двома шрифтами — слов'янським та латинським і це було дуже зручно для передрукування праці Кримського, де було багато різних цитат та бібліографічних вказівок різними мовами. Року 1937 мене знову прийняли на працю в Академії Наук і я не пригадую хто продовжував друкувати і чи було доведено її до кінця.

Року 1941, після початку війни з Гітлером, Кримський, що був у Криму, подався до Звенигородки. Зв'язок з Києвом підтримував його служник Мельниченко; в помешканні Кримського мешкала його сестра, яка використала нагоду пожити в Києві, поки брат був у Звенигородці. Якось, мабуть на самому початку липня, привіз Мельниченко мені три пакунки з рукописами і лист Кримського. Він писав, що надсилає мені рукописи «Історії Хазар» і просить примістити в надійному місці. Час був неспокійний. Всі боялися евакуації і не було кому передати рукопис. Я передала на схованку до Бібліотеки Академії.

Тому, коли приїхав до Києва учень академіка Кримського, на якого він покладав великі надії, п. Омелян Пріцак, я передала йому один з пакетів. Два залишилися в Бібліотеці. Мене дуже здивувало,

що в списку не згадано «Історії Хазар». Яка її доля? Може була вивезена, або загинула під час пожежі? Тому копія рукопису, яку передала я проф. О. Пріцакові набуває ще більшої ціни. Може він став унікатом?

Історія цього списка така. Переживали ми страшні події евакуації з України. Гинули люди, гинули рукописи. Під час евакуації Києва німецькі вояки викинули з авта, на якому їхав митрополит Ніканор, цінні рукописи Київської метрополії, а в тому числі рукопис спогадів митрополита Василя Липківського. При виїзді зі Львова загинули рукописи НТШ. При нашому виїзді з Праги загинули мої власні рукописи та рукописи мого чоловіка, академіка М. Василенко. Цілком природньо, що питати когось, чи цілі у нього рукописи, було щонайменше недоречно. Лише в середині 1950-их років, при зустрічі в Мюнхені. в УВУ, я обережно спитала професора О. Пріцака, чи цілий рукопис Кримського? Я дістала позитивну відповідь і заспокоїлася. Минуло ще 15 років — і в списку праць, що їх має друкувати Гарвардський університет, я не побачила «Історії Хазар» академіка Кримського. Тоді я спитала проф. Пріцака, чому не вніс він її до списка видань. Професор О. Пріцак відповів мені (27. X. 1971), що в тому пакунку, що я передала йому є тільки «поодинокі частини». «Очевидно, якщо б я мав до диспозиції повний текст, то безумовно давно б оцю працю опублікував. Все таки ще в 1965 році я опублікував у німецькому перекладі основне з тої частини праці Кримського, яка мені була доступна: його інтерпретацію революції Кабарів. По моєму, виданий мною витяг із монографії Кримського включає в собі найважніше відкриття і тому я вважав своїм обов'язком подати його до відома наукового світу».

Тепер, коли з'ясовується, що ввесь рукопис А. Кримського не існує, у всякому разі не входить він в число тих 600 манускриптів, навіть частина рукопису, що її зберіг професор О. Пріцак набуває ще більше ціни, і було б бажано, щоб він надрукував її мовою, якою її було написано, бо мова Кримського дуже своєрідна і не надається до перекладу.*

Від Редакції: Перший раз про рукопис «Історії «Хазар» акад. Кримського написала проф. Н. Полонська-Василенко в своїй статті «Агатангел Кримський» у 1949 році (Україна, Париж, ч. 2, 1949, стор. 121-128). Згадуючи про рукописи Кримського, авторка писала« «на щастя для науки, молодий учень Кримського, д-р О. Пріцак спромігся вивезли деякі з праць Кримського (вони були в кількох примірниках). Серед них Історію хозар».

У 1971 році відзначувано 100 років від народження А. Кримського і дуже шкода, що тоді не появилася відповідна стаття проф. О. Пріцака з докладним описом рукопису «Історії Хазар». Проте це можна і потрібно зробити тепер.

Тут також треба підкреслити, що в 1949 році проф. Н. Полонська-Василенко писала, що проф. О. Пріцак вивіз «деякі з праць»

Кримського, а в поміщеній статті в «Українському Історику» згадує лише про «Історію Хазар». У 1971 році появилася монографія К. І. Гурницького, «Кримський як історик» (Київ: «Наукова думка», 1971). Автор згадує, що в рукописі знаходиться двотомна «Історія хозарів» Кримського (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. І., № 2536 і 25576). Беручи до уваги, що в Україні дуже часто переводять відповідну «ідеологічну цензуру» історичних праць в наслідок якої появляються спотворені видання, рукопис праці акад. Кримського в посіданні проф. Пріцака набуває ще більшої ваги.

З архіву

† В. Міяковський

ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

(Редакція М. Антоновича)

З матеріялів Музею-Архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью Йорку, США.

Від редактора: Ще задовго до своєї смерти Володимир Варлаамович Міяковський (1888—1972) взявся підготувати для друку в «Українському Історику» недруковані листи Сергія Олександровича Єфремова (1876—?) до Євгена Харламповича Чикаленка (1861—1929), що зберігаються в Музею-Архіві УВАН в Нью-Йорку. На превеликий жаль В. Міяковський уже не встиг закінчити цієї праці. Його заходами зроблено копію листів, які В. Міяковський ще особисто звірив з оригіналом і поробив цілий ряд приміток і поміток до листів. Ці примітки ми друкуємо *курсивом.* Треба висловити глибокий жаль, що В. В. Міяковський вже не встиг написати свого коментаря до листів, оскільки він як близький співробітник С. Єфремова міг подати відомості, яких крім нього ніхто вже дати не може. Беручи на себе обов'язок остаточної редакції листів, автор цих рядків свідомий того, що міг би був дати бл. пам. В. Міяковський. Однак хтось мусів же взяти на себе завдання докінчити працю, щоб зберегти для майбутніх поколінь листи великого українського патріота і громадського діяча та одного із наших кращих літературознавців С. Єфремова.

***

19 листів і листівок С. Єфремова до Є. Чикаленка[1] походять від травня 1922 р. до кінця лютого 1928 р. Трудно сказати чи це всі листи,

---

[1] В. Міяковський помилково зазначає 20 листів. На окремому аркуші паперу він писав: *20 листів акад. С. О. Єфремова друкуються за оригіналами з архіву Є. Чикаленка, що його переслав з Німеччини до Музею УВАН проф. Панас Феденко в році . . . . Листи ці, важливі за змістом, складають лише невелику частину епістолярного архіву Є. Чикаленка (кореспонденції та листів)*... На нашого листа від 9. VIII. 1973, в якому ми хотіли уточнити дату пересилки цих листів, ми отримали в листі від 22 жовтня 1973 такі пояснення від п. проф. П. Феденка: «Історія архіву така: бувши 1949 р. в *Тюбінґен,* я провідав Ганну Є. Келлер-Чикаленківну. За-

які писав протягом того часу С. Єфремов Є. Чикаленку, у всякому разі, мабуть, лист від 26 лютого 1928 р. не останній, який написав Сергій Олександрович Євгену Харламповичеві. Усі листи Єфремова писані на папері маленького формату, або на листівках таким характерним для Єфремова дрібним письмом.[2] Найдовший лист від 29—30 червня 1925 р. на 20 стор., а найкоротші листівки писані між 1924 і 1928 р. (13. VI. 1924, 31. VIII. 1926, 11. XII. 1926, 31. XII. 1926, 27. I. 1927 і 26. II. 1928).

Щоб зрозуміти краще ці листи приходиться хоч коротенько з'ясувати деякі основні дані. Євген Харлампович Чикаленко,[3] якого українська громадськість до революції загально називала «паном», був визначним громадським діячем і меценатом українського життя. Він утримував великою мірою першу українську щоденну газету на Надніпрянщині «Раду», дав фонди на купівлю Українського Академічного Дому у Львові тощо. Походив Чикаленко з старого козацького роду. Його прадіда Михайла убили москалі під час руйнування Січі, коли його дід Іван Горожій-Чикаленко (1774—1850) був ще зовсім малою дитиною. У нього було двоє синів Харлампій († 1871) і Петро († 1890), а в Харлампія троє дітей: Іван (нар. 1860), Євген (нар. 1861) і Галя (нар. 1864). Євген Харлампович мав шестеро дітей і з них крім рано померлої Євгенії († 1895) всі п'ятеро фіґурують у листах С. Єфремова. Визначний археолог Левко (1888—1965), Петро (помер по дорозі на заслання 1928), Ганна (Галя Келлер-Чикаленко померла після Другої Світової Війни), Вікторія (Скоропис-Йолтуховська) і наймолодший син Івашко (1902—1945).

Сергій Олександрович Єфремов походив з священичої родини. Його батько був священиком у селі Ситківці на Київщині, його старший брат був архимандритом і ректором київської духовної семінарії, де вчився і сам С. Єфремов, який щойно опісля змінив напрямок своїх студій.[4]

Доля звела Є. Х. Чикаленка з С. О. Єфремовим на українському громадському полі і вони стали щирими друзями, хоч різниці поглядів між ними завжди існували, а в громадське життя вони прийшли з різних полюсів. Є. Х. Чикаленко з студентських часів був палким

став її в притулку для безнадійно хворих (половина тіла була паралізована). Не могла говорити, тільки написала мені однією рукою, що в її приміщенні є архів Є. Х. Чикаленка і що вона боїться . . . що архів пропаде». Далі з листа проф. П. Феденка виходить, що цей архів переслано до Нью-Йорку не раніше 1959 р. або й пізніше, вже за 1960-х років. Не переказуємо подрібної історії, архіву, бо це до нашої теми відношення не має.

[2] Це письмо близький товариш С. Єфремова у споминах раз-у-раз називає «мачком»; пор. Олександер Лотоцький, Сторінки минулого т. 2, Варшава 1933 (перевидання Української Православної Церкви в США 1966), стор. 233—234.

[3] Відомості про сім'ю Євгена Харламповича подаю на підставі записки В. В. Міяковського.

[4] О. Лотоцький, op. cit., т. 1, стор. 226 і далі.

прихильником М. П. Драгоманова,[5] а світогляд С. О. Єфремова формувався під впливом О. Я. Кониського. Проте вони довгі роки близко співпрацювали в редакції щоденної газети «Рада».[6]

Між ними зав'язалися дружні зносини і крім газети вони співпрацювали в «Старій Громаді», «Загальній Українській Організації», «Товаристві Українських Поступовців» і «Українській Демократичній Партії» (пізніше «Демократично-радикальній Партії») і на деякий час були розійшлися, коли Б. Грінченко і С. Єфремов створили були «Радикальну партію».

Є. Чикаленко описав свої зносини з С. Єфремовим і в «Спогадах» і в «Щоденнику», а друковані нижче листи дають насвітлення цих зносин з боку С. Єфремова.[7] Не зважаючи на важкі умови, в яких доводилося жити С. О. Єфремову під большевицькою окупацією, він чесно і відкрито, як на ті умови, висловлює свої думки, пише про свої пляни й працю, про побутові труднощі, обговорює різні питання, в яких зацікавлені обидва кореспонденти, дає свої вичерпні поправки до «Спогадів», які Є. Чикаленко друкував за 1920-их років. Таким чином ці листи є важливим документом доби, тим більше, що писані вони одним із наших найбільших літературознавців і визначним нашим громадським діячем, сторіччя з дня народження якого ми будемо незабаром відзначати.

Листування між давніми знайомими, навіть між членами одної сім'ї після бурхливих подій 1919—20 рр.[8] налагоджувалися лише дуже поволі. Між замітками В. В. Міяковського до друкованих тепер листів С. Єфремова є виписки з листа Івашка Чикаленка від 1 лютого 1922 р. Там читаємо: *«31. I. одержав 1-го листа від батька (за всі три роки) і від Віті і Галі. Увесь час вишукував куди б писати. Адреси, які знав Петрусь застаріли й непевні. Тільки в листопаді 21 р. дізнався Вітіну адресу. Встановив зв'язок...* С(ергій) О(лександрович Єфремов), *який можна сказати заміняє мені Тебе...»*[9]. Через Івашка зв'язався з Чикаленком (батьком) також Єфремов.

[5] Є. Чикаленко, Спогади (1861—1907), Нью-Йорк, 1955, стор. 128 і далі.

[6] op. cit., стор. 430 і далі; він же, Щоденник (1907—1917), Львів 1931, passim. Ганна Чикаленко, Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка, Літературно-Науковий Вістник 1930, кн. VII—VIII, стор. 635, 638; пор. також О. Лотоцький, Сторінки минулого, т. 1, стор. 159. Зрештою, хоч Чикаленко й Кониський один одного не долюблювали, вони з пошаною відносилися один до одного і не раз зустрічалися та обговорювали різні громадські справи.

[7] На превеликий жаль спогади С. Єфремова загинули у зв'язку з його арештом у 1929 р.

[8] У цьому відношенні 1917 і 1918 роки були порівняно «спокійними».

[9] Лише останнє речення, від «С. О., який...» є дослівною випискою з листа Івашка. Попередні записи є мабуть переказанням даних, що їх В. Міяковський знайшов у листах Івашка.

ЛИСТИ

I.

23. V. 1922
Київ, Гоголівська, 27.[10]

Любий та дорогий Євгене Харлампович,

Давно вже збирався до Вас написати, — ще з того часу, як я дізнався був од Івашка[11] адресу Вашу. Та спиняло мене те, що здебільшого шлеш тії листи, як у прірву: до багатьох писав (Ол. Ігн.,[12] до Левка,[13] тощо), а відповіді ніякої. Тільки вже останніми місяцями пощастило мені зв'язатися з Берліном (Оренштт.,[14] Вировий[15]) і звідти я мав книжки й листи. Чи

---

[10] Лист писаний на шістьох сторінках малого формату листового паперу (13½ см × 22 см) в пів аркушика. Адресу Гоголівська 27 закреслив очевидно Івашко Чикаленко своєю рукою. В. Міяковський до цього подав такий коментар: *«Двоповерховий будинок, на першому поверсі якого жив академік С. Єфремов. На другому була квартира відомого педагога Волод. Дурдуківського і його сестри* (Анісії Федорівни), *директора 1-ої української гімназії, потім школи в Києві і наукового співробітника Української Академії Наук. До цього будинку з усієї України сходилися наукові, літературні і громадсько-політичні зв'язки. Взагалі район Гоголівської і суміжних вулиць був з давніх часів осередком українського життя. На самому початку Гоголівської знаходився будинок першого біографа Шевченка, а поруч з Єфремовом жив Осип Гермайзе та інші співробітники і урядовці УАН.*

Під час підготовки процесу Спілки Визволення України будинок цей зазнав кількаразового трусу: ҐПУ шукало щоденника Єфремова. В пошуках цих, як оповідали в Києві, не тільки в будинку ламали стіни і підлогу, але, не находячи його, перекопали увесь город, сподіваючись, що Щоденник закопаний десь у землі. Робітня Єфремова була уставлена (?) *шафами з книжками і журналами і вважалася в Києві одною з найцінніших, бо мала багато старих закордонних і нелеґальних видань. ҐПУ конфіскувало її та розпарцелювало по інших урядових бібліотеках. Нам попадалися в свій час книжки Єфремова в бібліотеці Центрального Історичного Архіву в Києві зі знаменитим штемплем ex libris-ом Єфремова — «Пегас» роботи В. Кричевського».* На іншому клаптику паперу крім скорочено поданих інформацій надрукованих вище, додано рукою В. В. Міяковського: *«Назва вулиці в ориґіналі злегка вимазана чорнилом».* На цьому ж клаптикові подано ім'я по батькові сестри Дурдуківського.

[11] *Івашко — наймолодший син Є. Чикаленка* (1902—1945), *разом з братом Петром лишився на Україні.* Як ми вже бачили Івашко довідався адресу свого батька наприкінці січня 1922 р.

[12] *Олександер Ігнатович Лотоцький* (1870—1939) близький друг і співробітник Єфремова.

[13] *Левко Чикаленко — старший син Євгена Харламповича* (1888—1965). Визначний український археолог і антрополог.

[14] *Яків Оренштайн* (1875—?) відомий видавець українських книжок у Коломиї і Берліні. Власник «Української Накладні». У той час був у Берліні, де й видав у 1924 р. четверте і найповніше видання двотомної «Історії Українського письменства» С. Єфремова.

[15] Євген Семенович Вировий (1889—1945) культурно-громадський діяч і видавець українських книжок на Катеринославщині. Після закінчення

це випадково, чи Берлін таки краще на листування звідси місце — не знаю, проте пробую написати й до Вас.[16] Та й ще одно: розмовляти доводиться тепер по славнозвісному способу — «Ну?» — «Ну-ну!». Отже не здивуйте, що багато цікавого Вам не напишу.[17]

Так — «ну», дорогий мій? Як ся маєте? Що поробляєте? Чував я, що Ви нездужаете, і болів за Вас душею, уявляючи собі, як реаґує Ваш шлунок на всякі хороші звістки і звідси і за кордоном.[18] Читав навіть Вашого торішнього листа, який і тут наробив був чимало шелесту й викликав у бутербродників розсліди з Вашого ідейного родоводу.[19] Останнє, звісно, дурниця, але настрої, що відбились у Вашому листі, мене дуже зацікавили, як певний життьовий парадокс. Потім довелось мені перечитати і статті Вяч. Каз.,[20] якому прохаю од мене низенько вклонитись і хоч «содержанія оных и не одобрил», але чимало мені зробилось ясно, бо з розумним і талановитим чоловіком приемно побалакати навіть тоді, коли не згоджуєшся. Взагалі з інтересом слідкую за тим, що робиться по той бік «історичної прірви».[21] Боюся тільки, що ми в розлуці розучимося одно одного до пуття розуміти. Правда, трохи звичайної людської терпимости й вибачливости та бажання зрозуміти було б досить, щоб багато непорозумінннів зникло...

Я вже більш року живу в Київі, все на тому ж самому місці, на якому ми так з Вами часто розмовляли, мріяли, змагалися. Працюю дуже багато — для «Української Старовини» за... ну таки думаю не за 30, а менше років. Між иншим писав і свої мемуари, які довів до 1906 р., але в Київі вже до них не доторкаюся: ніколи.[22] Зовнішні обставини нашого життя Вам відомі з листів Івашкових. Що ж до внутрішніх, то попробуйте уявити. Думаю, що навіть напруживши всю свою фантазію, ледве чи осягнете дійсність. А для нас те все зробилося вже «бытовым явленіем». До чого тільки

Визвольних Змагань жив у Празі, хоч у той час ще був у Берліні (до 1923 р.). За 1920—30 рр. пластовий діяч і визначний філятеліст.

16 Євген Харлампович у той час перебував у Австрії.

17 Натяк на цензурні умови взятий з відомого жидівського анекдоту.

18 Є. Чикаленко мав хворобу шлунку і саме в той час пройшов операцію, після якої йому на деякий час дуже покращало. Цього листа Євген Харлампович отримав ще перед операцією і написав на ньому дописку для дочки: «Люба Гале! не задержуй довго ці листи (очевидно листи Єфремова та Івашка — прим. М. А.), бо я, після операції, хочу зараз відповісти на них. Адресуй (заказним) — E. Tschik, Wien III. Rudolf-Spital, Zim. 18. Але вернеш тоді, коли дістанеш звістку про добрі результати операції.

19 Мова, мабуть, про якийсь лист друкований у тодішній українській вільній пресі. Анонімні чи псевдонімом підписані листи посилав тоді і Єфремов закордон. Так наприклад, рукою Євгена Харламповича зазначено на листі, що в «Ділі» від 19. VII. 1923, ч. 84 (9965) поміщено листа С. Єфремова п. з. «Казенний ентузіязм». Вирізка зберігається при листах.

20 Вячеслав Казіміровіч Липинський (1882—1931). Мова очевидячки про початок його праці «Листи до братів-хліборобів», які, ні Чекаленкові ні Єфремову, про що він пізніше і згадує, не могли імпонувати. На той час уже вийшли шість збірників «Хліборобської України» (Збірник І, Відень, 1920; Книжка друга, Збірники II, III, IV, Відень 1920—21, а також книжка третя, Збірник V—VI, Відень, 1921. Решта вийшла вже пізніше.

21 Себто на еміґрації і на українських землях під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною поза засягом советів.

22 Ці мемуари пропали в ҐПУ.

людина не звикає, хоча помиритись і не може! Часто, коли буває тяжко на серці, беру Щедрина і в геніяльних шаржах та карикатурах знаходжу точний відбиток того, що діється. Сатиру пише само життя і на людських шкурах; колись, читаючи «історію одного города» цього автора й на такому оригінальному матеріялі, мабуть ставитимуться до них люде, як ми свого часу ставилися до Щедринських «жартів».[23]

З моїх праць друкується одним-одна — книжка про Коцюбинського та ще його твори під моєю редакцією.[24] Друкується дуже мляво і це тільки дратує. Щоб видавати тепер книжку, треба міліярдів (аркуш коштує біля 1/2 міліярда), ну а в нас їх не багато, бо ми покищо мілійонери тільки, хоча згодом напевне перевершимо й американських дядюшок з їхніми мілярдами.[25] Мабуть на цьому наша видавнича робота й спиниться. Маю пропозицію зладити до видання український текст творів небіжчика Короленка,[26] та не знаю, чи вийде воно в світ. А в тім од Великодня більше маю в руках лопату та сокіру, ніж перо чи книжку. Обробляю горòд, розчищаю сад (от коли мені стали в пригоді Ваші «Розмови про сільське хазяйство»,[27] ще не дійшов тільки до «сіяних трав», бо нема де сіяти, а решту студіював пильно) — правда, не для себе, а для злодіїв, ім'я яким — легіон і од яких нічого не вдержиш.[28] Як бачите, «фізичеським трудом» ми тепер не тільки на крокетному плящику забавляємось і вже всі крокетні плящики в горòди повернули. З'дебільшого, правда без пуття великого, єдино на те, щоб виконати Щедринів заповіт: «сейте горохи, сажайте капусту, а о прочем не думайте». Горох і капуста справді ніби проти думок дуже таки помічні.

Відповідаю тепер на Ваші запитання. Загальна Організація почала перетворюватися в партійну з 1903-го року, і вже 1904-го була опублікована перша її заява (ота на папіросному папері); остаточно цей процес закінчився на Великодному з'їзді 1905 р.. Тоді ж таки (на тому з'їзді) ми і розкололися й незабаром засновано Рад(икальну) партію.[29] На жаль згаданої декляраціï на папіросному папері у мене нема. Добрі люде прислу-

---

23 Тут С. Єфремов хоче очевидно з'ясувати страхіття большевицької дійсности воєнного комунізму. Натяки Єфремова на «Історію одного города» Михаила Салтыкова-Щедрина (1826—1889), очевидно, дуже влучні й правильні, оскільки геніяльний російський сатирик дав безсмертні картини вічноросійського і такого характерного образу «русской жизни».

24 Вийшла ще того ж 1922 року.

25 У той час існувала повна девальвація паперових грошей у Советах.

26 Володимир Короленко (1853—1921) російський письменник українського роду. Помер у Полтаві.

27 Праця Євгена Чикаленка. До речі до революції це була після Шевченкового «Кобзаря» найпопулярніша книжка українською мовою. Її розійшлося на Україні приблизно пів мільйона примірників.

28 Явище в той час загально поширене в цілому Советському Союзі.

29 Очевидно в листі до Івашка Є. Чикаленко просив розпитатися С. Єфремова про деякі події з початку століття у зв'язку з перетворенням Загальної Організації заснованої 1897 р. в політичну (Демократичну) партію. Очевидно, Євгену Харламповичеві, який, мабуть, саме тоді писав свої «Спогади» найбільше потрібно було першої заяви новоствореної партії «на папіросному папері», однак, як бачимо з листа вона не збереглася і в С. Єфремова. Пор. Є. Чикаленко, Спогади, стор. 353 і далі. Там же з'ясовано і закуліси створення Радикальної партії.

жилися ще в 1915 р.: «рятуючи» мене, випрохали деякі книжки ніби читати, а справді на переховування, та й переховали — і по сей день. Там була і та декларація. Думаю, що її нема на світі й жадного примірника, бо й та частина мого архиву, переховувалась на селі і де певне міг бути і ще один примірник папіросного папірчика, пішла на цигарки, виконавши цим своє правдиве призначення. Досадно, хоч і смішно: революційний матеріял, який збірав десятиліттями, од жандармів переховав, а од революції не врятував. Такі бувають «превратности судьбы». Так само думаю, що нема і потрібного Вам Статута Загальної Організації в першій редакції (Антоновича і Кониського). До мене він і не дійшов. Пам'ятаю, що переховував його Антонович, але мало надії, щоб можна було його розшукати між паперами небіжчика та ще по всяких катаклізмах з архивними цінностями. Отже доведеться всю картину відновляти тільки на посвідченнях самовидців, як ми з Вами. Певне не одно однаково у нас одбилось і збереглося в пам'яті, але то вже буде праця майбутньому дослідникові з нашої уривкової мозаїки доходити правди.

Ще багато про що хотілося б з Вами побалакати, та мушу кінчати. Час зібратись до Академії на роботу. Бувайте ж здорові, пишіть, кланяйтесь Ю(лії) М(иколаївні)[30] і всім, з ким здибаетеся. Обіймаю Вас і цілую братерськи.[31]

Ваш Сергій Єфремов

II

9. VIII. 1922.

Любий та дорогий мій Пане,[32]

Дуже зрадів, побачивши Вашого «дрібного листа» — і листові і тому найбільше, що Ви вже пишете по операції. Признатися, потерпав я за Вас: «в Ваших летах и при Вашем чинѣ» — згадав бідолашного Фед[ора] Павл[овича][33] — це ж не жарти. Ну, та добре, що так скінчилось і що Вас

---

[30] *Юлія Миколаївна* — дружина Є. Х. Чикаленка (з дому Садик), яка спершу лишилася була на Україні і викладала німецьку мову, а 1922 р. (?) виїхала за своїм чоловіком закордон.

[31] Крім цих наших заміток В. В. Міяковський мав у пляні подати ще примітки на слова *«Більше року живу у Києві»*, *«Українська Старовина»:* нам невідомо звідкіля приїхав С. Єфремов у Київ більш року тому (з свого рідного села Ситківки на Київщині?), а натяк на «Українську Старовину» і 30 років нам зовсім незрозумілий, Це, мабуть, натяк на якісь розмови між С. Єфремовив і Є. Чикаленком до революції. Дві замітки *«Загальна організація»* і *«Антонович і Кониський»* зазначені В. Міяковським ми не узгляднюємо оскільки це речі загально відомі (Енциклопедія українознавства, Словникова частина т. 2, стор. 707). До цих даних хіба треба додати інформацію з цього листа, що статут її складали В. Антонович і О. Кониський.

[32] Лист писаний на такому самому папері як і попередній на чотирьох сторінках. Як ми вже згадали в передмові Є. Чикаленка називали «Паном» в українських колах до революції.

[33] *Федір Павлович Матушевський* (1869—1919). Був послом УНР в Греції, де й помер. На це тут і натякає Єфремов, коли пише, що «потерпав за Чикаленка».

не зарізали, бо хоч і я дуже жадний на Ваш щоденник, але волів би його не читати, аби Ви жили.[34]

З-за кордону тепер маю вже чимало звісток: дещо читаю друковане, дещо добрі люде в листах описують. Звичайно, я знаю, що все те треба брати з великою осторогою, — от я виважую, вимірюю і роблю з того висновки. Не дуже вони, мені здається, втішні; — та що ж робити.

Очевидно, обидва ми з нашими згадками маємо клопіт. У мене вони ані на ступінь не посуваються, і треба б мені виїхати з Київа, щоб їх докінчити. У Вас застрягли тут і до Вас не можуть дійти.[35] На Оренштайна[36] я теж великі й усякі покладав надії, і шкода буде, якщо він так і не приїде. Ну, та знайду инший спосіб, щоб Ви таки свої рукописи одержали.

Скільки собі пригадую, з Дем[ократичною] П[артією][37] було так. Перша думка про неї виникла після Полтавського свята[38] і до початку війни,[39] — отже міркую, що на Різдвяному з'їзді 1903 р. На з'їздах протягом 1904 р. було принято програму і назву; програми було кілька нарисів і врешті появився отой коротюсенький екстрат, що надруковано 1904 р. на «папіросній бумазі». А те, що надруковано в Л[ітературно]-Н[ауковому] Віснику,[40] складено таки в 1905 р. на великодньому з'їзді, вже по тому, як ми поділилися на дем[ократів] і рад[икалів]. Пригадую собі, що наша група ремствувала на Вашу, що Ви взяли з нашої програми мало не всі деталі; пригадую також Ваш жарт, що поки Ви, мовляв, зорганізуєтесь, то ми вже й програму склали. Це могло бути тільки по великодному з'їзді 1905 р. Нагадаю Вам іще один факт, який може Вам знадобиться, щоб розплутати це питання. Перед великодним з'їздом, у помешканні Миколи Пропоповича[41] обмірковувались питання про посилку делегатів до Львова на загальні збори Наук[ового] Т-ва ім. Шевченка.[42] Я запропонував був,

---

[34] Щоденник Чикаленка вийшов геть пізніше у 1931 р. в видавництві «Червоної Калини» у Львові, коли вже С. Єфремов не міг його прочитати.

[35] Щоденника дружина Євгена Харламповича була передала Миколі Біляшівському (1867—1922), і Є. Чикаленко отримав його щойно пізніше.

[36] Як виходить з листа видавець Оренштайн мав намір приїхати з Берліну на Україну, очевидно у видавничих справах. Йому хотів Єфремов передати рукописи Є. Чикаленка, щоб він їх вивіз закордон.

[37] Демократична партія постала з Загальної Української Організації і тут С. Єфремов переказує коротко її генезу.

[38] «Полтавське свято» — це відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві влітку 1903 року. Згадане відкриття було величезною подією в житті українського народу і про нього збереглося багато різних споминів, оскільки це буда справді всеукраїнська маніфестація, під час якої виявилася недвозначно стихійна сила українського руху.

[39] Очевидно до початку японської війни (1904—1905), себто до кінця січня 1904 року коли спалахнула війна.

[40] *ЛНВ 1905 р. ч. 6.* Літературно-Науковий Вістник виходив під редакцією М. Грушевського від 1898 р. замість «Зорі», яка перестала виходити з кінцем 1897 р.

[41] Микола Прокопович? На жаль ми не знаємо на кого тут вказує Єфремов.

[42] Наддніпрянські українці уважали М. Грушевського своїм представником в Науковому Товаристві імени Шевченка і висилали своїх представників на Загальні Збори Товариства для підтримки Михайла Сергійовича, зокрема, коли загострювалися відносини. Пор. Л. Винар, М. Гру-

щоб послати небіжчика Науменка,[43] і на це дістав знамениту репліку від старого Косача: «колі кто слабоден, как птица, можеть ехать куда угодно» і т. д.[44] Здається мені, що тоді обрано було Вас; Ви поїхали й одвезли програму, складену на великодному з'їзді. У «Віснику» вона з'явилась в VI-ій книзі, отже після Вашої подорожі. Примітку редакції я розумію так, що *надрукувала редакція* принята на квітневому з'їзді 1905 р. — і це, на мою думку, справді так і було. Отже резюмую — назву і програму (в першій редакції) принято 1904 р., та програма частини членів не задовольняла і наслідком того було, з одного боку, вилучення рад[икальної] партії, а з другого — нова редакція дем[ократичної] програми — вже в 1905 р.

Дуже радий, що Ви не бідуєте, бо у нас тут про це теж усякі чутки ходили. Нам також трохи ніби покращало, як рівняти до попереднього року, — переважно це треба сказати про міста (по селах суща біда).[45] Щó принатурились, а що й справді таки ліпше стало. Напр., з великодня маємо вже реґулярно щодня воду і світло, а це дуже облегшує життя. «Фізичеським трудом» — справжнім, а не по-панському, на крокетній площадці, доводиться й тепер ще жити мало не в такій самій мірі, як і торік. Маю чималий, як на городянина, горóд у Боярці,[46] який обробив сам, за невеличкою тільки підмогою своїх учнів. Тільки тепер я зрозумів до пуття вираз — «аж піт очі заливає»[47] в його буквальному значінні: перше мені це здавалось більш фіґуральним виразом, бо хоч ми дома у батьків змалечку робили сами всяку роботу по хазяйству, але все те було вже вивітрилось з голови. Решту часу вживаю на літературну роботу: написав книжечку про Коцюбинського (її Вам посилаю), зредактував і друкую його твори, редактую тепер твори Короленка[48] по-українському, починається велика робота з томами про Україну Енциклопедичного Словника і т. и., і т. и. Так що коли б мав кілька голів і з десяток рук, то й то без роботи не були б. Матеріяльно стою — досить поганенько на колишню мірку, а як на теперішню, то нічого: борщ і кашу їм щодня, — правда, борщ-«голощок» і каша пісна. Та й те добре... П[етро] Я[нуарович][49]

шевський як голова Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, Український Історик ч. 1—3 (21—23), 1969, стор. 20 і далі.

43 Володимир *Науменко* (1852—1919) визначний гром. діяч і член старої Київської Громади. Визначний науковець і редактор «Киевской Старины».

44 Петро Косач, чоловік Олени Пчілки, батько Лесі Українки, «білоруського походження з Мглинського повіту на Чернігівщині... розмовляв якимсь білорусько-українським жарґоном» (Є. Чикаленко, Спогади, стор. 297—299).

45 Очевидно внаслідок відомих «продналогів», коли большевики насильно забирали «продовольчі товари» від селян. Час першого голоду на Україні 1921 р. ще був відчутний.

46 Поблизу Києва. Там працівники Академії отримували малі ділянки землі на горóд.

47 Вираз з пісні «Та нема в світі гірш нікому, як бурлаці молодому».

48 Пор. прим. 26.

49 Петро Януарович Стебницький (літературний псевдонім Павло Смуток). З малосвідомого урядовця перетворився на початку століття в українського націоналіста. За гетьмана був міністром освіти і фактичним основоположником Української Академії Наук. Помер 1923 р. від наслідків довгого голодування. Один із найдіяльніших, хоч і незамітних українських

за останній рік був дуже подався, аж ми лякались за його: доживсь був аж до цинги. Тепер, пробувши з місяць у санаторії, трохи оклигав і виглядає краще. Та він сам хоче Вам написати.

Згадали Ви про Максима,[50] що мав довго жити по народній прикметі — та й пригадали мені другого, за життя похованого. Знаєте — хто помер? М. Кононенко,[51] якого ми були поховали, здається, 1910 р., а він другого дня прийшов до редакції. Поховали його недавно таки насправжки у Полтаві. Взагалі людей перемерло видимо-невидимо, і вже втомився реаґувати на такі звістки.

Цілую Вас міцно. Ю. М. і з ким бачитесь — «шелесніть» привітання. Автор цього виразу на селі, дуже бідує.[52] Його Богдан помер торік негарною смертю.

Ваш Сергій Єфремов

III

23. IX. 1922.[53]

Любий мій,

Листа Вашого давненько одержав, але не писав досі, бо несподівано спіткав мене великий клопіт. Коротенько кажучи, вибіраюсь за кордон... Вибіраюся, мов той Еней:

Зібравши деяких троянців,
Обсмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої накивав.

Воно, правда, краще буде сказати «мене накивали» (пам'ятаєте російське: «не он ушел, а его ушли»?) — ну, та це все одно.[54]

Думаю — nach Berlin. Це з багатьох причин, а найперша, що там Оренштайн, який друкувати мав мою «Історію», то може коло того матиму

діячів протягом перших двох десятиліть цього століття. До 1917 р. в Петербурзі, а опісля в Києві, де й помер.

50 Про якого Максима згадує тут С. Єфремов «за життя похованого» трудно сказати. Може якісь чутки ходили тоді про Максима Антоновича Славінського, а може й про Максима Тадейовича Рильського?

51 Мусій Кононенко (1864—1922), колись незвичайно популярний поет (автор вірша «Заповіт Ярослава Мудрого»), походив з Прилуцького повіту на Полтавщині, син бідного селянина. Належав до «Тарасівців» і до Загальної Української Організації.

52 Про кого мова нам не пощастило уточнити.

53 Листовий папір малого формату 11 см × 17½ см. Записано неповні три стор.

54 С. Єфремов вибирався закордон декілька разів. Від О. Лащенка знаємо, що в тому самому поїзді, в якому їхала сім'я Лащенків, був також С. Єфремов, який одначе завернув з дороги, вирішивши, що не може покинути України. З цього листа виходить, що він вибирався з України не раз, а на цей раз мабуть виїздив примусово і то екстренним порядком, оскільки лист писаний 23-го вересня, а до першого жовтня С. Єфремов повинен був виїхати в групі з ще декількома друзями. Очевидно натяк на Енеїду має і глибше значення — паралелю. Большевики знищили Україну як греки Трою і Єфремов неначе Еней мусів покидати пенати.

якийсь заробіток.[55] Взагалі, покищо не уявляю собі свого життя за кордоном і жаль мене бере, що мушу кидати тут роботу, яка, у мене особисто, вже зовсім добре була налагодилась і навіть морква мене не спокушує...[56] Звичайно, думаю, що[57] побачусь і з Вами, бо таки ж з Берліну мабуть до Вас ближче, аніж з Київа.[58] Якщо можна буде, то заберу й рукописи,[59] — принаймні думаю це зробити, хоча ще й не знаю, як воно вийде у нас, де так багато всяких можливостей і навіть неможливостей, якщо так можна сказати.[60]

Другу половину серпня прожив я на дуже хорошій віллі з повним пансіоном.[61] Правда, харчі треба було мати й свої, бо дарового харчу їсти було не можна. Перебування на віллі й скінчилося рішенням виїхати[62] за кордон. Спершу мав виїхати до 1-го вересня, тепер одкладено до 1-го жовтня. Думаю, що це вже твердо. Муситиму мабуть їхати на Петербург, а звідти морем, якщо не замерзне. Одно слово, Одисея[63] вийде не згірша, і мабуть з усякими пригодами.

Ну, та як побачимось, то розкажу Вам усеньку свою Одисею,[64] а покищо міцно-міцно Вас цілую й кажу до побачення! Ю. М. од мене привітайте.

Ваш Сергій

(Далі буде)

---

[55] На раптове й, мабуть, насильне покидання України вказує і те, що Єфремов не має певної цілі тим часом вирішив їхати в Берлін, де Оренштайн друкував його двотомову Історію Українського Письменства.

[56] Єфремов натякав на те, що праця в Українській Академії Наук на стільки налагодилась, що Єфремов облишив і свій горо́д і свою працю в ньому.

[57] Після «що» Єфремов написав «таки», а потім викреслив.

[58] Вказуємо на форму «з Київа». На правописній нараді в Харкові всупереч домаганням галицьких мовознавців, а зокрема В. І. Сімовича, під тиском офіційних властей, комісія мусіла прийняти перехід ї в є. Про це не раз з досадою згадував Сімович, який казав, що «ми мусіли піти на дуже болючі компроміси». Советська «Мовна політика» вже діяла тоді.

[59] Мова про рукописи Є. Чикаленка, які ще треба було б зібрати. У замітках В. Міяковського є виписка з листа Івашка від 18 березня 1922 р.: *«справи відносяться батькової Шкатулочки з рукопис*(ами, які) *Т. С. (?) однесла до Б*(іляшівського). *На квартирі ніяких твоїх паперів не лишилося. Твої спомини (61—90 р.) я візьму в Конон*(івці) *від мами. Передрукую на машинці (Дуся (?) згодилася).*

[60] Натяк на большевицький терор.

[61] Мабуть у Голосієві.

[62] «Рішенням виїхати» написано над рядком замість перекресленого в тексті «виїздом».

[63] Єфремов свідомий був того, що подорож буде довга і небезпечна, а тому й порівнює її з Одіссеєю — десятирічними скитаннями славного грецького героя.

[64] В оригіналі Одесею.

Конференції і з'їзди

Іван Лисяк-Рудницький

ІПОЛІТ ВОЛОДИМИР ТЕРЛЕЦЬКИЙ — ЗАБУТИЙ ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПОЛІТИЧНИЙ МИСЛИТЕЛЬ XIX СТОЛІТТЯ*

(Резюме доповіді)

Іполіт Терлецький народився 1808 р. на Волині у спольонізованій шляхетській родині українського походження. Учасник повстання 1831 року та доктор медицини Краківського університету, Терлецький опинився 1836 року на еміґрації у Франції, де був близький до середовища очоленого кн. Адамом Чарторийським. Відчувши духовне покликання, виїздить до Риму. Висвячений 1842 р., здобуває ступінь доктора богослов'я. В меморіялах до папи Пія IX 1846—48 рр. Терлецький розгорнув широку програму унійної акції серед православних; однією з точок цієї програми було утворення українського католицького патріярхату. В тому ж часі з дозволу папи Терлецький переходить на східній обряд. Пропозиції Терлецького були зразу дуже прихильно сприйняті Пієм IX, але їх реалізації перешкодив вибух римської революції 1848 року. Після поїздки до Святої Землі Терлецький пробує дістатися до Галичини, але застрягає у Дрездені, де його арештують. Повернувшися до Франції, видає анонімно програмовий політичний памфлет, *Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich* (Париж, 1849). В 1850—55 рр. Терлецький був парохом першої католицької церкви східнього обряду в Парижі імени свв. Кирила й Методія. З його ініціятиви постає Східне товариство, що користувалося підтримкою впливових французьких духовних і світських католицьких кіл. Під протекторатом Товариства Терлецький створює Інститут для виховання священиків-місіонерів у східньому обряді; до питомців Інституту належав пізніший галицький митрополит Юліян Куїловський. Але зустрінувшися в Римі з труднощами збору Конґреґації Пропаґанди, Терлецький у 1855 р. ліквідує свій паризький Інститут, його майно передає львівському Народному Домові, а сам виїздить на дворічну мандрівку по країнах Близького Схо-

---

* Доповідь проф. І. Л. Рудницького була виголошена 22 жовтня 1972 року у Вінніпеґу під час наукової конференції Українського Історичного Товариства.

ду. В 1857 р. Терлецький опиняється в Австрії. Його бажанням було поселитися в Галичині, але цьому перешкодила заборона намісника, графа Агенора Ґолуховського. Замість цього, Терлецький переходить на Закарпаття, де вступає до Василіянського чина. При цій нагоді приймає монаше ім'я Володимира. Згодом стає ігуменом Малоберезнянського і Краснобрідського василіянських манастирів. До його близьких приятелів у тому часі належав закарпатський «будитель», Олександр Духнович. Терлецький кількакратно відвідує Галичину, дописує до львівської газети «староруського» напрямку *Слово*. Його вважають головним ініціятором т. зв. «обрядового руху» 1860-их рр., що змагав до очищення греко-католицької літургії й церковних звичаїв від латинських нашарувань. У 1872 р. Терлецького арештувала угорська влада, під закидом панславістичної аґітації. Його швидко звільняють без процесу, але з наказом виїхати за межі Австро-Угорщини. Тоді Терлецький звертається листом до Олександра II і здається на царську ласку. Ще цього самого року повертається до Росії й в Києві приєднується до Російської Православної Церкви, яка наділила його званням архимандрита. Останній період життя Терлецького пройшов переважно на Україні — в Києві, в Житомирі на його рідній Волині й нарешті в Одесі, де Терлецький і помер 1888 р.

Літературно-публіцистична спадщина Терлецького складається, крім згаданого вище памфлету, *Слово русина*, написаного по-польському, з таких важливіших позицій: Спогади з подорожі на Близький Схід, *Записки второго поклоническаго путешествія з Рима в Єрусалим і інші місця Востока совершенного,* 2 тт. (Львів, 1861). — Українські переклади клясичного релігійного трактату Томи Кемпійського *Наслідування Христа,* і поезій польського поета «української школи», Богдана Йосифа Залеського. Останній був особистим приятелем Терлецького під час його паризького періоду. — Біля десятка довших статтей на церковні й політичні теми в газеті *Слово* за 1860-ті роки. — Брошура *Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии* (Київ, 1874). — Його мемуари, надруковані посмертно, «Записки архимандрита Владимира Терлецкого», *Русская старина,* тт. 63, 70, 71 (1889—1891). Вони доведені до 1855 р. Польський історик Марцелі Гандельсман стверджує вірогідність мемуарів Терлецького, що відзначаються теж літературними якостями. Твори Терлецького ніколи не передруковувалися й сьогодні становлять бібліографічну рідкість.

Окреме місце в творчості Терлецького займає книжечка (94 стор.), *Слово русина до всіх братів слов'янської породи про слов'янські справи*. Іван Франко дав їй таку оцінку: «Найблискучіша і, не вважаючи на масу фактичних помилок та хибну, апріорну тенденцію, найширше задумана публіцистична продукція українського ума в цілих 50-их роках, річ подиктована великим талантом і навіяна гарячим та, можна сказати, не фальшивим запалом і любов'ю до України». Терлецький дотримується традиційної номенклятури, «Русь», «русин», але в його розумінні Русь-Україна нація зовсім окрема як від Польщі, так і від Росії. Київську державу він зараховує до української, а не російської

історії. На тлі огляду історичного розвитку слов'янських народів, Терлецький накреслює свою позитивну програму на майбутнє: створення великої федерації рівноправних слов'янських народів, побудованої на християнських принципах свободи й справедливости та з демократичним устроєм. Віссю майбутньої всеслов'янської спілки повинен послужити польсько-український союз, при чому провідне місце серед слов'янських народів латинського віровизнання належатиме Польщі, а серед грецького — Русі-Україні. Історичне покликання України бачив Терлецький у тому, щоб у формі Київського патріярхату привести всіх православних слов'ян до єдности з Вселенською Церквою, при повному збереженні питоменностей східньої церковно-релігійної традиції та забезпеченні рівноправности латинського й грекослов'янського обрядів. Звертає увагу суворе засудження Терлецьким російської державности за її нехристиянський деспотизм та Російської Православної Церкви за рабську покірність до царської влади. Думки Терлецького в багатьох пунктах збігаються з концепцією Кирило-Методіївського Братства, що була сформульована два-три роки раніше в *Книзі Битія українського народу* Костомарова. Обидва програмові документи поєднують український патріотизм із всеслов'янським федералізмом та демократичні політичні й соціяльні постуляти з гарячою релігійністю та своєрідним біблійним тоном. Обидві програми постали незалежно одна від одної, а їхню схожість слід пояснювати тим, що дані ідеї об'єктивно назріли в надрах української духовости середини XIX ст. Головна різниця між ними в тому, що в часі написання *Слова русина* релігійний світогляд Терлецького був яскраво католицький, тоді коли релігійні ідеали *Книги Битія* не вміщаються в рамках традиційної церковности й мають радше реформаційне забарвлення.

Ще кілька завважень до питання про світоглядову еволюцію Терлецького. В початках його діяльности бачимо в ньому «польського українофіла». Продовж цілого XIX ст. ця ідейна течія раз-у-раз проривалася, в різних формах та різних ступенях інтенсивности, серед виходців з польсько-української шляхти Правобережжя. Те, що відрізняє Терлецького від таких сучасників, як Михайло Чайковський і Франціск Духінський, які, подібно як він, належали серед польської еміґрації до гурта співробітників кн. Адама Чарторийського — це більша радикальність і послідовність його українства. На відміну від них, Терлецький вийшов за межі українського реґіоналізму в рамках федеративної польської Речіпосполитої і станув на позиціях національної самобутности Руси-України. Слід підкреслити, що до своєї української свідомости він прийшов в еміґраційних умовинах, самотужки й без зв'язку з живими представниками українського руху на Наддніпрянщині чи в Галичині. Терлецького можна розглядати як ідейного попередника «хлопоманів» 1860-их рр., які, як і він відірвалися від польської й пристали до української національности. Виринає питання, чому Терлецький не встоявся на українських позиціях і врешті опинився в російському таборі. Після переїзду до Австро-Угорщини він уперше знайшовся в українському суспільному оточенні. Але обставини зв'язали його з середовищем галицьких і закарпатських

«старорусинів»-москвофілів, які в тому часі творили провід західньо-українського громадянства, зокрема в духовних колах. До особистих приятелів Терлецького належали Яків Головацький і Олександер Духнович, визначні й залужені руські патріоти, але при цьому виразні симпатики царської Росії. Москвофільські настрої були особливо сильні на Закарпатті, де вони становили природну реакцію на несамовитий мадяризаційний натиск. Ці настрої не могли не впливати на Терлецького, що найдовше проживав саме на Закарпатті. Терлецький був свідком кривд і переслідувань, що їх русини греко-католики зазнавали від католицьких поляків і мадярів. Це підкопувало в ньому віру в здійсненність його унійної концепції, що її він хотів будувати на базі польсько-українського союзу. Несправедливе арештування угорською владою дало останній поштовх і спонукало Терлецького на рішучий крок. Він не міг довше залишатися в Австро-Угорщині. Повертатися на Захід теж не міг, бо втратив там свої давні зв'язки та калишню підтримку з боку польської еміґрації й католицьких чинників. Зате виїзд до Росії означав повернення на рідну землю, що на ній Терлецький бажав закінчити своє бурхливе життя. Гідне уваги, що у своїх спогадах старий архимандрит Володимир Терлецький ані одним словом не відмовився й не заперечив ідеалів та сміливих задумів, що їх сорок років раніше леліяв молодий ентузіяст о. Іполіт Терлецький і що їх він висказав у *Слові русина*.

НАШІ ВТРАТИ

Управа Українського Історичного Товариства і Редакційна Колегія «Українського Історика» діляться з членами Товариства і Українським Громадянством сумною вісткою, що 8 червня 1973 року померла на 90 році життя у Німеччині

ПРОФЕСОР Д-Р НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

член-основник Українського Історичного Товариства, член Редакційної Колегії «Українського Історика», заступник голови УІТ, професор і декан Українського Вільного Університету, член багатьох наукових товариств, одна з найвизначніших сучасних українських істориків і визначна організаторка українського наукового життя.

Вічна Їй Пам'ять!

Дня 8 червня в Німеччині померла **проф. д-р Наталія Полонська-Василенко**. В майбутньому плянується видати спеціяльний збірник, присвячений життю і науковій праці Покійної. Ще перед смертю проф. Н. Полонська-Василенко плянувала надіслати до друку в «Українському Історику» уривки з її спогадів і інші матеріяли. Також в Архіві УІТ зберігаються її численні листи, в яких заторкується багато справ, пов'язаних з сучасним станом українського наукового життя, діяльністю УІТ і «Українським Істориком». Частина листування буде видрукувана на сторінках нашого журналу.

Дня 8 жовтня в Каліфорнії помер на 81 році життя бл. п. **проф. Юліян Камінецький**, член-прихильник УІТ, заслужений педагог і суспільний діяч. Опечаленій Родині висловлюємо наше найглибше співчуття. В.Й.П.

НОВІ ЧЛЕНИ

Цей список включає членів, членів-меценатів і членів прихильників Товариства.

Проф. д-р Ростислав Єндик (Німеччина), проф. д-р Василь Стецюк (ЗДА), проф. д-р Володимир Шелест (Канада), інж. С. Гаєвська (ЗДА), д-р Богдан Бородайко (ЗДА), д-р Анна Процик (ЗДА), п. О. Чумак (Канада), п. Роман Швед (ЗДА), п. М. Субтельний (ЗДА), адв. Стефан Іванчук (ЗДА), п. Василь Теодорович (ЗДА), д-р В. Ястрембський (ЗДА), п. Ф. Фітцик (Канада), мґр. Михайло Сулима (Канада), п. Д. Яремчук (Канада), проф. д-р Ігор Стебельський (Канада), п. Евстахій Василишин (Канада) ред. Володимир Гошовський (Канада), мґр. Олекса Стовба (ЗДА), пані Люба Чайковська (Канада), М. Т. Залеський (ЗДА), Петро Гнатів (Канада), мґр. Ярослав Кіт (Канада), д-р Олександер Ліст (Канада), п-ні Емілія Завільська (ЗДА), п-ні Володимира Михайлів (ЗДА), інж. Евген Пастернак (Канада), д-р Михайло Тимків (ЗДА), д-р Всеволод Когутяк (ЗДА), д-р Ярослав Шаваяк (ЗДА), інж. С. Зеркаль (ЗДА), п. Степан Шипилявий (ЗДА), п-ні А. Білоус (ЗДА), п. Теодор Грицик, Наталія Залуцька (ЗДА), Марта Савчак, Микола Савицький ЗДА), Савеля Стечишин (ЗДА), Евгенія Дубів (Австралія), мґр. Орест Кравс (ЗДА), д-р Петро Пшик (ЗДА), Микола Ракуш (ЗДА), п. Анна Рижевська (ЗДА), д-р В. Когутяк (ЗДА).

Нова членська вкладка і передплата «Українського Історика»

Починаючи від 1973 року членська вкладка виносить $ 15.-, а річна передплата журналу — $ 12.-. Основною причиною підвижки є зниження вартости ам. доляра, збільшення коштів друку і поштових витрат. Ця підвижка є конечною для дальшого вдержання журналу. Члени УІТ, які є звільнені від членської вкладки (це стосується емеритів), які внесли подання про звільнення) будуть дальше платити — $ 10.-. Членська вкладка включає передплату «Українського Історика». Рівночасно впроваджено доживотне членство УІТ. Це стосується фундаторів «Українського Історика», які зложать добровільний даток у сумі від $ 500.- в гору і меценати УІ, які пожертвують суму від $ 300.-. Усі вони будуть одержувати ввесь час «Українського Історика» і інші видання Товариства.

У ювілейному році УІ запрошуємо усіх передплатників журналу стати членами-прихильниками УІТ. Якщо пригадаємо, що члени інших товариств платять вищу членську вкладку і не одержують жадних видань — тоді бачимо, що УІТ цю справу розв'язало набагато краще — членська вкладка рівночасно включає «Українського Історика».

Відзначення 10-тиліття «Українського Історика» (1963—1973).

У зв'язку з відзначенням десятиліття появи «Українського Історика», одинокого українського' історичного журналу поза Україною, у різних місцевостях відбуваються зустрічі з прихильниками УІ і українським громадянством. У Нью Йорку, Торонто, Клівленді, Вінніпеґу і інших містах постали окремі громадські комітети, які підготовляють окремі імпрези. Це свідчить, що українська громадськість дає моральну піддержку праці українських істориків.

Рівночасно проголошено створення 50-тисячного видавничого фонду і приєднання 1000 нових передплатників УІ. Завданням фонду є забезпечити появу «Українського Історика», а також допомогти видати декілька важливих історичних монографій, включаючи останню працю проф. Я. Пастернака про ранних словян і етногенезу українського народу, видання англомовної бібліографії історії України, підготову нової Історії України (збірна праця) і інші видання. Уважаємо, що це не є велика сума, якщо йдеться про видання УІТ. Справа розбудови «Українського Історика» — це передусім сумління кожного свідомого українця, кожної української установи. Ми віримо, що бодай раз на десять років українське громадянство піддержить процю істориків і зложить одноразову пожертву.

Зокрема звертаємося до членів УІТ і передплатників УІ масово включитися у розбудову видавничого фонду і допомогти розбудувати незалежну українську історичну науку. Всі пожертви просимо надсилати на адресу Адміністрації «Українського Історика».

Видавнича діяльність

Починаючи з 1973 роком ми збільшили сторінки в журналі і бажаємо його належно розбудувати у наступному році. Вже підготовано до друку згадану монографію проф. Я. Пастернака, також закінчується підготова анотованої бібліографії історії України. Рівночасно вже підготовлено до видання англомовний і український переклад з німецької мови Щоденник Еріха Ляссоти з 1594 року. Це є одно з головних джерел до історії ранньої української козаччини. Цим самим започатковується нова серія *Жерела Історії України*. Беручи до уваги недалекий Міжнародний Коґрес Істориків, що відбудеться у Сан Франціско в 1975 році, запляновано видати спеціяльний збірник праць присвячений справі періодизації і термінології Східньої Европи. Це видання надзвичайно важливе, якщо взяти до уваги тенденційні насвітлення етноґенези українського народу західними і советськими істориками. Видання плянується видати в анг. мові.

У стадії обговорення знаходиться видання двотомника Історії України (збірна праця), а також видання нової серії «Українські Історики», в якій будуть появлятися окремі монографії присвячені життю і творчости українських істориків.

Усі ці проєкти можна буде зреалізувати, якщо українська громада прийде з активною допомогою, а прихильники УІ причиняться до розбудови видавничого фонду і приєднають бодай 1000 нових передплатників УІ. Отже від членів УІТ і передплатників УІ у великій мірі залежатиме наша науково-видавнича діяльність.

Оправлені річники «Українського Історика»

Уже можна набути оправлені річники «Українського Історика». Цілість (1965—1972) коштує $ 120.- Ми впевнені в тому, що українські установи і поодинокі громадяни закуплять комплект УІ для місцевих бібліотек або для своєї колекції. Річники оправлені в полотно з золотими написами.

Архів УІТ

Просимо членів Товариства надсилати до Архіву свої біографії і бібліографії. Також в Архіві зберігаються друковані праці нашого членства.

Як відомо Архів УІТ має дві окремі секції в яких зберігаються матеріяли пов'язані з життям і творчістю Михайла Грушевського і Івана Крип'якевича. Рівночасно започатковано збірку матеріялів відносно життя українців у вільному світі. Побажано, щоб громадяни, які були активні в громадському житті надсилали свої спогади, а також інші матеріяли про життя українців у різних країнах.

Видавничий Фонд

На іншому місці подаємо список жертводавців на видавничий фонд «Українського Історика». Перший список появився в попередньому числі «Українського Історика». Беручи до уваги, що до кінця 1973 нам не вдалося зреалізувати наміченої цілі (всього 180 жертводавців відгукнулися на заклик УІТ), вирішено продовжити збірку на видавничий фонд протягом 1974 року у якому відзначуємо початки УІТ. При цій нагоді пригадуємо, що пожертви можна надсилати окремими ратами. Ми віримо, що протягом наступного року українське громадянство і установи прийдуть з допомогою і тимсамим стануть правдивими будівничими «Українського Історика».

БУДІВНИЧІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Українське громадянство і установи повністю розуміють вагу незалежної української історичної науки. Саме тому з признанням відзначуємо дальших жертводавців на Видавний Фонд «Українського Історика», одинокого українського історичного журналу поза межами України і рівночасно гідного репрезентанта української історіографії та оборонця істричної правди України.

Крім поширення і розбудови «Українського Історика» плянується рівночасно видати цілу низку необхідних праць з яких згадаємо монографію проф. Я. Пастернака про ранних слов'ян і етногенезу українського народу, анотовану бібліографію історії України, двотомник Історії України і цілу низку інших публікацій. У зв'язку з Міжнародним Історичним Конґресом, що відбудеться в Сан Франціско у 1975 році — Українське Історичне Товариство вирішило видати спеціяльний збірник в англійській мові присячений справам історичної схеми і термінології у дослідженнях Східної Европи. Тут в першу чергу ідеться про нове насвітлення наукової схеми історії України Мих. Грушевського, яка, як відомо до тепер є недоцінювана західніми істориками. Вони приймають дореволюційну роційську або теперішню совєтську схему разом із тенденційною історичною термінологією. Обов'язок видати цю публікацію спадає на представників української національної історіографії, яка прийняла історичну схему Грушевського і не іде на жадні компроміси з тими, які тенденційно її насвітлюють. Щоб ми могли вив'язатися з цих завдань — треба негайно матеріяльної піддержки українських громадян і установ. Ми не можемо відкладати ці фундаментальні видання і тому ще раз апелюємо до наших установ і громадян прийти з моральною і матеріяльною допомогою в

якнайкоротшому часі. До тепер жертводавцями були нечисленні установи і громадяни. Наша ціль зібрання 50 тисячного Видавничого Фонду і приєднання нових передплатників «Українського Історика» мусить бути зреалізована протягом кількох наступних місяців. Ідеться про відтворення прадивої історичної метрики української нації, поборення тенденційних і фальшивих поглядів західних і советських істориків на український історичний процес. Тому діймо швидко і відповідально. Є десятки установ і патріотичних громадян, які ще не відгукнулися на наш заклик зложити бодай раз на десять років добровільну пожертву на розбудову правдивої історичної науки. Віримо, що вони це зроблять тепер, розуміючи наші завдання, а зокрема вагу наукового історичного досліду, об'єктивної історичної правди про нашу поневолену Батьківщину.

Наш список включає жертводавців, які вже зложили або здеклярували певні суми на видавничий фонд «Українського Історика».

Листа ч. 2.

Меценати «Українського Історика»; Микола Ракуш (Маямі Біч) $ 300.00

Добродії «Українського Історика»: д-р Ярослав Падох (Нью-Йорк) $ 100.00 (з попереднім датком $ 125.00), інж. Софія Ґаєвська (Денвер) $ 100.00.

Прихильники «Українського Історика»: *По $ 50.00 зложили* — д-р Володимир Ястрембський (Чікаґо), І. Дувало (Торонто), Валентин Забіяка (Сілвер Спрінґс), Центральна Управа ОДВУ (Детройт), Українська Кредитівка Півн. Вінніпеґу.

По $ 25.00: Андрій Господин (Торонто), інж. В. Захаркевич (Монтреаль), д-р Петро Грицак (Кранфорд), д-р М. Грушкевич (Клівленд), д-р В. Бородайко (Нью-Йорк), Українська Кредитова Спілка (Рочестер), Український Золотий Хрест (Детройт), Український Робітничий Союз (Центральна Управа), Люба Чайковська (Вінніпеґ).

По $ 20.00: інж. Орест Клюфас (Донвер), Юрій Свищук (Ст. Люїс), Семен Нечитило — $ 13.00.

По $ 10.00: Мирон Куропась, Ю. Рихтицький (Чікаґо), Іван Дубровський (Сільвер Спрінґ), Омелян Макогін (Парма), Христина Болюбаш (Іслінґтон), Барбара Чубата (Філядельфія).

По $ 8.00: Д. Яремчук (Оттава).

По $ 5.00: проф. О. Витвицький (Варен), д-р С. Ґумала (Сарнія), Роман Ґорбачевський (Янґставн), о. Євген Новицький (Байоне).

Михайло Боровський на збіркову листу ч. 207 — $ 15.00: п. Ковалевська — 10.00, В. Сиверенко — 3.00. Е. Керніцький — 2.00.

Меценат «Українського Історика»: **Єп. Платон Корниляк, Апост. Екзарх, Мюнхен — 500.- нм.**

Прихильники «Українського Історика»: **АЄп. Іван Бучко, Рим — 47.18 нм.; о. прел. Петро Голинський, Мюнхен — 100.- нм., проф. д-р Зенон Соколюк, Мюнхен — 50. нм., А. Гучківсьикй, Цюріх — 91.61 нм., д-р інж. В. Кравченко, ФРН — 10.- нм.**

Листа ч. 3.

Меценати «Українського Історика»: д-р мед. В. Кюгутяк — $ 300.00.

Добродії «Українського Історика»: Кредитова Спілка УНО (Торонто) — $ 150.00.

По $ 100.00: Константин Ліщинський (Нью-Йорк), Михайло Мельникович (Тускон, Аріз.).

Прихильники «Українського Історика».

По $ 50.00: д-р мед. М. Гнатчук (Лямбервіл, Міч.), Н. Н., д-р Семен Федюк (Нью-Йорк), Евстахій Василишин (Монтреал), інж. Орест Небеш (Клівленд), Українська Кредитова Спілка у Філядельфії, Кредитова Спілка Самопоміч (Нью-Йорк), Кредитова Спілка УНО (Монтреал).

По $ 25.00: єпископ І. Прашко (Австралія), інж. А. Мілянич (Нью-Йорк), Михайло Ступка (Нью-Йорк), пані Тетяна Романишин (Міямі, Флор.), проф. Петро Біланюк (Детройт), д-р І. Сілецький (Торонто), Організація Українок Канади (Торонто).

По $ 20.00: пані Тетяна Іванівська (Нью-Йорк), п-ні Ольга Боєчко (Торонто), П. Лазарович (Едмонтон).

По $ 15.00: ред. К. Крупський (Денвер).

По $ 13.00: п. Михайло Дваріян (Каліф.), пані Ляриса Музичка (Кентон, О.), д-р мед. Михайло Дейчаківський (Клівленд).

По $ 10.00: М. Дяків (Монтреаль), Олена Пирожинська (Нью-Йорк), Зенон Стефанів (Неварк), Гурток прихильників СУЖО (Монтреаль), п. К. Левченко (Денвер) — $ 7.00.

По $ 5.00: В. Стефанишин (Філядельфія), П. Ярмак (Н. Й.), д-р Юрій Ґерич (Оттава), проф. Е. Гаврилюк (Н. Й.), В. Дітель (Нью-Йорк), І. Сайдевич (Патерсон), М. Залеський (Торонто).

Замість квітів на могилу бл. п. пані проф. Ліди Шляхтиченко:
д-р Любомир Винар — $ 30.00, пані Дарія Різник (Нью-Йорк) — $ 20.00, пані Текля Ярмола (Нью-Йорк) — $ 10.00.

Листа ч. 4.

Фундатори і доживотні члени УІТ: д-р Петро Пшик (Сомервіл) $ 500.00.

Меценати УІ і доживотні члени УІТ: пані Анна Рижевська (Флорида) — $ 300.00 (в пам'ять інж. Василя Рижевського, сотника армії УГА і УНР), панство Йосиф і Софія Семенів (Ошава, Онт.) — $ 200.00.

Добродії «Українського Історика: д-р Б. Запутович (Торонто) — $ 125.00.

По $ 100.00: д-р Мирон Зарицький (Нью-Йорк), проф. Р. Іванчук (Кент), Христина Кузьмич (Денвер) — $ 94.00 (дохід з добродійного концерту на ювіл. фонд УІ).

Прихильники «Українського Історика»: По $ 50.00: д-р мед. Олександра Школьник (Акрон), інж. М. Небелюк (Саскатун), Володимир і Марія Кочерган (Френклін), Ярослав Михайлович (Міґіґан Сіті), бл. п. Семен Монастирський (переслано панею Лідою Манастирською з Калґері), д-р Г. Пінюта (Форт Франціс).

По $ 30.00: проф. Мирон Заклинський (Нью-Йорк).

По $ 27.00: Люба Чайковська (Вінніпеґ, збіркова листа).

По $ 25.00: інж. Олександер Ліст (Вінзор), Омелян Оменцінський (Рочестер), д-р Роман Климкевич (Флорида), Н. Сакалюк (Торонто).

По $ 18.00: М. Фесенко (Ілінойс.

По $ 15.00: д-р Роман Погорецький (Асторія), О. Балицький (Монтреаль).

По $ 13.00: Ярослав Стецюк (Денвер).

По $ 10.00: Г. Лех (Філядельфія), Володимир Михайлів (Нью-Йорк), інж. В. Сімянцев (Вашінґтон), Василь Камінський (Клівленд), д-р Іван

Прокоп (Едмонтон), А. Зелінський (Філядельфія), А. Ільченко (Оттава), Петро Саварин (Едмонтон), В. Буряник (Вінніпеґ), Стефан Ґела (Квебек), д-р М. Гладишевський (Калґарі), інж. Ярослав Зубаль (Велінґфорт).

По $ 5.00: Володимир Карпович (Чікаґо), д-р І. Карапінка (Н. Дж.), Ілля Шкільник (Торонто), М. Вербяний (Лінден), П. Войтович (Балтімор), М. Смик (Детройт).

Замість квітів на могилу бл. п. Інжінера Олександра Тимошенка (Вашінґтон)

Згідно з побажанням Пані Ірени Тимошенко, дружини Покійного, замість цвітів на Видавничий Фонд УІ зложили:

Ада і Антоніна Кулик — $ 50.00, Оксана Городецька — $ 30.00, *по $ 25.00:* Едвард Блюм, Ірина Шох, Українське Об'єднання у Вашінґтоні, Сергій і Катерина Іллюк. *По $ 20.00:* Олександер Воронін, Микола Яримович, Оксана і Вікентій Шандпр — $ 15.00. *По $ 10.00:* М. Січинська, Валентин Сімянців, О. і П. Калиновські, І. М. Кирилови, Н. і Т. Бенґ — $ 25.00. Збірка серед співробітників Пані Ірени Тимошенко у Конґресовій Бібліотеці — $ 161.00 (переслав п. Роман Петренко).

Всім жертводавцям складаємо щиру подяку.

Добродії УІ: інж. Петро Балагуправ (Клівленд) — $ 100.00, д-р Теодор ії Ольга Решитило (Ліма) — $ 75.00 і $ 25.00 (замість квітів на могилу бл. п. д-р Нестора Білика, який помер у Празі дня 8. І. 1973), Українське Лікарське товариство в Огайо — $ 100.00.

Прихильники УІ: По $ 60.00 — мґр. Олександер Стовба (Клівленд); *по $ 30.00:* пані Оксана Городецька (Вашінґтон. Замість квітів на могилу бл. п. інж. Олександра Тимошенка); *по $ 25.00:* д-р Р. В. Сочинський (замість квітів на могилу бл. п. Олександра Тимошенка), Марія Снігурович-Мукачун (Каліф.), д-р Кость Варварів (Вашінґтон. Замість квітів на могилу бл. п. інж. О. Тимошенка), проф. д-р Олег Ґерус (Вінніпеґ), М. Фесенко (Гофман Естейт) — $ 12.00 (попередно зложив — $ 10.00, разом 30.00дол.; *по $ 20.00:* п-во Петро і Марія Шевчук; *по $ 10.00:* пані Михайлина Ставнича (Клівленд, пам'яті мужа, бл. п. Редактора Івана Ставничого), Василь Воронка (Кліфорд), д-р Андрій Бойкович (Філядельфія), О. Критшалович, Ю. Крайчик (Саскат.), проф. д-р Константин Біда (Оттава), проф. Іван Крилов (Нью-Йорк); *по $ 5.00:* проф. д-р О. Біланюк (Сватсмор).

На збіркову листу, п. М. Боровський (Вінніпеґ) — $ 15.00: п. Ковалевська — $ 10.00, п. В. Сиверенко — $ 3.00 і п. Е. Керніцький — 2.00 дол.

Усім жертводавцям і будівничим української історичної науки складаємо щиру подяку. При тій нагоді пригадуємо, що пожертви на ювілейний фонд можна складати окремими ратами. Просимо всіх жертводавців, які здеклярували певні суми надіслати їх в обіцяному реченці. Добровільні датки просимо надсилати на слідуючу адресу:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312,
Kent, Ohio 44240.
U.S.A.

ДРУГИЙ НАУКОВИЙ КОНКУРС УІТ

З нагоди десятиріччя «Українського Історика» Українське Історичне Товариство проголошує *другий конкурс* з царини української історії або допоміжних історичних наук. Вже другий раз Фундаторкою Конкурсу є Пані *Анна Рижевська* з Маямі, Фла., вдова по дипл. інж. Василеві Рижевському, б. сотникові армій УГА і УНР, та заразом меценатка «Українського Історика» і доживотна членка УІТ. Пані Добродійка Рижевська пожертвувала на цю ціль $ 400.-, щоб вшанувати пам'ять своєї сестри й залуженої львівської діячки бл. п. Марії з Ляховичів Біляк, вдови по українському послові і адвокатові д-рові Степанові Білякові, яка померла в Маямі, дня 28 листопада 1970 року.

Темою конкурсової наукової праці може бути будь-який період української історії. До уваги береться політичну, релігійну, культурну, суспільно-економічну, воєнну історію, питання історичної термінології в Східно-Европейській історії, допоміжні історичні науки, а також дослідження українських діячів, установ та іншу історичну тематику.

Наукове жюрі в складі д-ра Марка Антоновича, д-ра Любомира Винара і д-ра Олександра Домбровського провівши оцінку надісланих праць, признає дві нагороди: першу у висоті $ 250, другу в висоті $ 150.

УІТ застерігає за собою право опублікування надісланої праці у серійних виданнях Товариства.

Рукопис повинен мати не менше 80 сторінок машинопису. Працю слід надсилати в трьох примірниках. *Реченець Конкурсу: 31 жовтня 1974 р.*

Рукопис просимо надсилати на адресу Секретаріяту Українського Історичного Товариства:

Ukrainian Historical Association

P. O. Box 312

Kent, Ohio, 4424 U. S. A.

Усі українські часописи і журнали просимо ласкаво передрукувати це повідомлення.

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ВІДДІЛ У БІЖУЧОМУ ЧИСЛІ «УІ»

З уваги на поміщення покажчика змісту «Українського Історика» за останних десять років (1963—1973), а також інших матеріялів пов'язаних із десятиліттям журналу, всі рецензії, що були призначені до числа 3—4, 1973 — появляться у першому випуску УІ за 1974 р.

ЛЬОТЕРІЯ ОБРАЗІВ УІТ НА РОЗБУДОВУ ВИДАВНИЧОГО ФОНДУ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

У звязку з десятиліттям «Українського Історика» (1963—1973), одинокого українського історичного журналу у вільному світі, видатні українські мистці вирішили прийти з дружньою допомогою і причинитися до дальшого розвитку української історичної науки. Слідуючі мистці пожертвували свої картини для розбудови ювілейного, видавничого фонду «Українського Історика»: Дзвінка Барабах, Роман Василишин-Гармаш, Яків Гніздовський, Ю. Гура, Любослав Гуцалюк, Артим Кирилюк (дві картини бл. п. Кирилюка одержано з Кураторії Мистецької Фундації ім. Кирилюка), Богдан Кондра, Софія Лада, Іванка Ліщинська, Христина Зелінська, Надія Сомко-Макаренко, Петро Мегик, Богданна Палевич, Степан Роман, Наталія Стефанів — разом 16 високовартісних мистецьких картин. Не є секретом, що українські мистці не завжди проживають в добробуті — але вони перші прийшли з допомогою і своєю жертвенністю виказали велике зрозуміння для розвитку української історичної науки. За це їм належиться якнайбільше признання і сердечна подяка.

Українське Історичне Товариство проголошує першу ЛЬОТЕРІЮ ОБРАЗІВ УІТ. Ціна одної книжочки льосів виносить лише 10 дол. (5 льосів в книжочці). Льосовання відбудеться 6 марта 1974 року в Клівленді.

Цією дорогою звертаємося до українського громадянства і установ причинитися до успішного завершення льотерії УІТ. *Набуваючи льоси, ви не лише допоможете і причинитесь до розбудови української історичної науки — але також маєте можливість виграти вартісну картину.*

Просимо українські культурні, жіночі, молодечі, студентські і інші організації включитися в цю акцію, творити окремі комітети у різних місцевостях для розповсюдження льосів, або безпосередно їх замовляти від Адміністраці «Українського Історика».

Тепер розсилаються книжочки на адреси свідомого українського громадянства. Ми віримо, що Ви допоможете в праці українських істориків і своєю лептою причинетеся до видання цілого ряду потрібних історичних праць і до розбудови «Українського Історика». Українські мистці показали на ділі, як треба допомагати українській науці і культурі. Ми віримо, що Українська Громада візьме собі приклад з їхнього благородного жесту і допоможе успішно завершити нашу льотерію.

Книжочки з льосами просимо замовляти від:

„The Ukrainian Historian"
Kent, Ohio 44240.
P. O. Box 312,
U.S.A.

ЮВІЛЕЙНИЙ ФОНД «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

У зв'язку з поміщенням звернення Українського Історичного Т-ва до українського громадянста і установ у справі відзначення десятиліття «Українського Історика» і одержанням численних листів від установ і людей, доброї волі, які бажають допомогти в праці українським історикам, бажаємо подати основні інформації про ювілейний фонд.

У першу чергу слід підкреслити, що це є *одноразова акція* для розбудови нашого одинокого історичного журналу поза межами України — «Українського Історика» і видання обширної анотованої бібліографії історії України в англійській мові та останньої праці бл. п. проф. Пастернака про ранніх слов'ян і інших публікацій. Основна ціль цеї акції — це створення 50 тисячного ювілейного фонду УІ та приєднання 1000 нових передплатників журналу.

Для розбудови ювілейного фонду установлено слідуючі категорії жертводавців:

1. *Фундатори «Українського Історика»*. Ця категорія включає жертводавців (установи і індивідуальні жертводавці), які зложать добровільний ювілейний даток від 500 до 1000 дол., або більше. Вони стають доживотними членами фундаторами (life membership), одержують ввесь час журнал і 5 книжок з українознавчою тематикою (в українській або англійській мові).

2. *Меценати УІ*. Установи і жертводавці ,які зложать пожертву від 300 до 500 долярів. Вони одержують увесь час журнал і є доживотними членами меценатами. Крім того одержать три книжки.

3. *Добродії УІ*. Ця категорія охоплює людей і установи, які зложать ювілейний даток у сумі від 100 до 300 дол. Вони одержують протягом двох років «Українського Історика» і дві книжки.

4. *Жертводавці-прихильники УІ*. Установи і люди, які зложать пожертву від 50 до 100 дол. одержать однорічну передплату У.І. і одну книжку з українознавчою тематикою. До цієї категорії належать усі жертводавці, які зложать даток на ювілейний фонд журналу.

Усі пожертви, починаючи від березня ц. р., будуть поміщені в періодичній пресі.

Листування і пожертви просимо надсилати на слідуючу адресу:

„The Ukrainian Historian"
Kent, Ohio 44240.
P. O. Box 312,
U.S.A.

Згори дякуємо людям доброї волі і установам за піддержку відповідальної праці українських істориків і розвитку української історичної науки. Українська громада знає вагу одинокого нашого історичного журналу для нашої загальної національної справи.

Управа У.І.Т.

ДОДАТОК

Список авторів, які співпрацювали в «Українському Історику» в роках 1963—1973.

Микола Андрусяк, Марко Антонович, Олександер Архімович, Олександер Баран, Леонід Бачинський, Лев Биковський, Константин Біда, Богдан Боцюрків, Василь Верига, Богдан Винар, Любомир Винар, Ілля Витанович, Степан Волинець, Марта Воляник, І. П. Гімка, Степан Горак, Тарас Гунчак, Юрій Ґерич, Олег Ґерус, Олександер Домбровський, Василь Добровський, Деніс Дун, Михайло Єреміїв, Михайло Ждан, Тетяна Іванівська, Петро Ісаїв, Ігор Каменецький, Володимир Кедровський, В. Ю. Кисілевський, Роман Климкевич, І. Коровицький, Ф. Б. Корчмарик, Ф. Кордуба, Володимир Кубійович, Василь Маркусь, Борис Мартос, Теодор Мацьків, Роман Мизь, О. Моргун, Олександер Оглоблин, Василь Омельченко, Ярослав Падох, Ярослав Пастернак, Н. Полонська-Василенко, Омелян Пріцак, С. Ю. Процюк, Василь Прохода, Ярема Раковський, Іван Л. Рудницький, Ярослав Рудницький, В. Сенютович-Бережний, Дарія Сіяк, Орест Субтельний, Михайло Тимків, Микола Чубатий, Марта Богачевська-Хомяк, Лев Шанковський, Стефан Шерер, Юрій Шевельов, Михайло Шляхтиченко.

В журналі також друковано матеріяли **Володимира Дорошенка, Івана Крип'якевича** і **Михайла Грушевського.**

«Український Історик» і Українське Історичне Товариство

(Вибрана бібліографія)

Вступна замітка.

Поміщений список статей про «Українського Історика» і Українське Історичне Товариство не охоплює усіх інформаційних матеріялів, що появилися в українській пресі. Також наша бібліографія не включає рецензій на «Українського Історика». Тому, що статті поміщені в періодиці дуже часто розгублюються і припадають пилом забуття, ми робимо першу спробу зібрати деякий матеріял для вивчення історії УІ і УІТ.

Рівночасно бажаємо підкреслити, що в «Українському Історику» (1963—1973) і в «Бюлетені УІТ» (1967—1972) систематично містилися матеріяли про журнал і діяльність Товариства в «Науковій хроніці». Також цінне листування про ґенезу УІТ і «Українського Історика» зберігаються в приватних архівах проф. О. Оглоблина, д-ра Марка Антоновича, д-ра Романа Климкевича, д-ра Олександра Домбровського, Л. Винара і інших членів УІТ. Вся офіційна кореспонденція УІТ і УІ зберігається в Архіві УІТ.

Антонович, Марко. «Десятиріччя журналу «Український Історик», *Свобода,* ч. 65 (7 квітня) 1973.

Биковський, Лев. «Заслужений семилітний ювілей», *Український Голос,* ч. 19 (10 травня) 1973.

Биковський, Лев. «У боротьбі за історичну пам'ять», *Український Голос, чч.* 26 (27 червня), 27 (11 липня), 28 (14 липня) 1973.

Биковський, Лев, «„Український Історик" та український евангельський рух», *Євангельський Ранок,* чч. 1051—1053, 1970, стор. 7—8.

Винар, Любомир. «Допомогова акція „Українському Історику"», *Бюлетень УІТ,* ч. 3 (15) 1973, стор. 1—2.

Винар, Любомир. «Завдання журналу „Український Історик"», *Новий Шлях,* ч. 42 (17 жовтня) 1964.

Винар, Любомир. «З перспективи десятьох років», *Свобода,* ч. 65 (7 квітня) 1973.

Винар, Любомир. «Наші невідкладні завдання», *Бюлетень УІТ,* ч. 5 (17) 1968, стор. 1—2.

Винар, Любомир. «Пляни праці Українського Історичного Товариства», *Бюлетень УІТ,* ч. 2 (20), ч. 3 (21) 1969.

Винар, Любомир. «Перша конференція УІТ», *Америка,* ч. 41 (3 березня) 1971.

Винар, Любомир. «Професор Н. Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство», *Український Історик,* чч. 1—3, 1969, стор. 102—105.

Винар, Любомир. «Співпраця Українського Історичного Товариства з УВАН», *Вісті УВАН,* ч. 1, 1970, стор. 63—67.

Винар, Любомир. «„Український Історик" і завдання українських істориків», *Америка,* ч. 58 (27 березня) 1973.

Винар, Любомир. «„Український Історик" на новому етапі свойого розвитку», *Бюлетень УІТ,* ч. 1 (19) 1969, стор. 1—2.

Винар, Любомир. «УІТ і з'їзд Американської Історичної Асоціяції в Нью-Йорку», *Америка,* ч. 48 (10 березня) 1972.

«Винар, Любомир. «Українське Історичне Товариство, 1965—1970», *Український Голос,* чч. 13 (1 квітня), 14 (8 квітня), 15 (15 квітня) 1970. Ця сама стаття в *Новому Шляху,* чч. 24, 25, 26, 1970.

Винар, Любомир. «Українське Історичне Товариство і розвиток української історіографії», *Свобода,* ч. 10 (11 січня) 1971.

Винар, Любомир. «Чотири роки „Українського Історика"», *Бюлетень УІТ,* ч. 2, 1968, стор. 2.

Винар, Любомир. «Ювілей М. Грушевського і УІТ», *Свобода,* ч. 55 (24 березня) 1966.

Витанович, Ілля. «Українське Історичне Товариство і завдання українських істориків», *Америка,* ч. 164 (19 вересня) 1972.

Гунчак, Тарас. «Замітки до „Українського Історика"». *Український Історик,* ч. 1—2, 1972, стор. 152.

Домбровський, Олександер. «Десятилітний ювілей „Українського Історика"», *Америка,* ч. 58 (27 березня) 1973.

Домбровський, Олександер. «Актуальні побажання „Українського Історика"», *Америка,* ч. 227 (16 грудня) 1969.

Домбровський, Олександер. «З перспективи п'ятиріччя. Українське Історичне Товариство, 1965—1970», *Америка,* ч. 80 (5 травня) 1970.

Домбровський, Олександер. «Праця поза нами і перед нами», *Бюлетень УІТ,* ч. (32) 1971, стор. 1—2.

Домбровський, Олександер. «Українське Історичне Товариствої, *Свобода,* ч. 243 (30 грудня) 1964.

Домбровський, Олександер. «Український Історик» (В п'яті роковини появи «Українського Історика»), *Свобода,* ч. 38 (28 лютого) 1968.

Домбровський, Олександер. «„Український Історик" — ювілят апелює». *Український Голос,* 15 серпня 1973.

«Журнал „Український Історик" заслуговує на підтримку всієї нашої громадськости» (Редакційна), *Християнський Голос,* ч. 28 (20 липня) 1966.

Климкевич, Роман. «Напередодні 10-ліття „Українського Історика"», *Бюлетень УІТ,* ч. 2 (34) 1972, стор. 1—3.

Кордуба, Ф. «Десятиріччя „Українського Історика“”», *Українське Слово*, ч. 1634 (25 березня) 1973.

Крупський, К. «Досягнення української науки», *Свобода*, ч. 232 (19 грудня) 1967.

Крупський, К. «Про журнал „Український Історик”», *Свобода*, ч. 5 (10 січня) 1968.

Мілянич, А. М. «Ширення правди. З нагоди 10-ліття „Українського Історика”», *Свобода*, ч. 5 (10 січня) 1973.

Процюк, С. В. «Новий підхід історіографії», *Українське Слово*, 19 березня 1972.

Славута, Григор. «В справі Українського Товариства Істориків», *Наша Мета*, ч. 20 (15 травня) 1965.

Шанковський, Лев. «Ювілей Українського Товариства», *Америка*, 4 квітня 1973 (редакційна стаття).

Бібліографія

ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» ЗА РОКИ 1963—1964 (чч. 1—40)

Уложила Марта Воляник

СТАТТІ

Андрусяк, Микола. *«Проблеми так званої Приозівської Руси та початків київської держави Русь»*. 1973, 1—2 (37—38): 65—71.

Антонович, Марко. *«Володимир Міяковський»*. 1969, 1—3 (21—23): 95—101.

«Володимир Міяковський». 1972, 1—2 (33—34): 116—118.

«Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського». 1971, 1—2 (29—30): 89—94.

«Завдання в галузі історії України XIX століття» (резюме). 1972, 1—2 (33 34): 150.

«Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад». 1972, 1—2 (33—34): 91—99.

«Історичні концепції А. П. Свидницького». 1964, (2—3): 6—12.

«П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького». 1969, 4 (24): 38—46.

«П. О. Куліш і О. Я. Кониський». 1970, 1—3 (25—27): 38—52.

Архімович, Олександер. *«Підсумки діяльности УВАН в 1966—67»*. 1967, 3—4 (15—16): 147—150.

«Українська Вільна Академія Наук у США». 1969, 1—3 (21—23): 110—117.

Баран, Олександер. *«Козаки на Закарпатті в 1619 році»*. 1970, 1—3 (25 —27): 76—81.

«Козаки під французьким прапором у Куруцькім повстанні». 1973, 1—2 (37—38): 107—111.

Бачинський, Леонід. *«Володимир Вікторович Дорошенко»*. 1963, (1): 14—15.

Биковський, Лев. *«Михайло Олександрович Міллер, 1883—1968»*. 1968, 1—4 (17—20): 105—118.

«Професор Василь Дубровський, 1897—1966». 1966, 1—2 (9—10): 92—97.

«Юрій Іванович Липа». 1964, (2—3): 35—40; 1964, (4): 36—39; 1965, 1—2 (5—6): 49—55.

Біда, Константин. "*Survey of Courses and Curicula in Slavic Studies and Soviet — East European Studies Offered in Canadian Universities*" (резюме). 1971, 1—2 (29—30): 141.

Боцюрків, Богдан. "*Intellectual Dissent in Contemporary Ukraine*" (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 146—147.

«Стан і проблеми українознавчих студій у політичних науках» (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 153.

«Суспільні науки в Канаді й українство» (резюме). 1971, 1—2 (29—30: 138—139.

Василенко, Микола. *«Два тижні в Лук'янівській тюрмі»*. 1972, 1—2 (33—34): 110—115; 1973, 1—2 (37—38): 130—38.

«Історія мого приват-доценства». 1966, 3—4 (11—12): 52—58.

Витанович, Ілля. *«Аґрарна політика українських урядів років революції й визвольних змагань, 1917—1920»*. 1967, 3—4 (15—16): 5—60.

«Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського». 1966, 1—2 (9—10): 32—51.

«Українське Історичне Товариство і завдання українських істориків та дослідників суспільних наук» (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 147—148.

Вінтоняк, Олекса. *«Пам'яті Богдана Кентржинського»*. 1969, 4 (24): 72—77.

Волинець, С. *«Спогад про проф. І. Крип'якевича»*. 1968, 1—4 (17—20): 87—89.

Горак, Степан. *«Історія України в американському науковому світі»* (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 152.

«Студії українознавства в американських університетах» (резюме). 1971, 1—2 (29—30): 140—141.

Гунчак, Тарас. *«Замітки до Українського Історика»* (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 152.

Hunczak, Taras. *"The Politics of Religion: the Union of Brest 1596"*. 1972, 3—4 (35—36): 97—106.

Ґерич, Юрій. *«До біографії М. Грушевського»*. 1972, 1—2 (33—34): 66—84.

«Статути Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові». 1973, 1—2 (37—38): 43—64.

Домбровський, Олександер. *«Актуальні постуляти на відтинку української історичної науки»*. 1964, (4): 44—45.

«Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України М. Грушевського». 1966, 1—2 (9—10): 52—61.

«Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського» 1968, 1—4 (17—20): 60—68.

«Грушевськіяна в Українському Історику». 1973, 3—4 (39—40): стор. 29—37.

«До питання англійського перекладу Історії України-Руси М. Грушевського». 1968, 1—4 (17—20): 138—41.

«З перспективи 25-ліття служби українській історичній науці». 1964, (2—3): 32—35.

«Загальна картина сучасного стану дослідів ранньої історії України» (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 148—49.

«За нову схему підручників античної історії». 1965, 1—2 (5—6): 68—71.

«Критичні завваги І. Франка до Історії М. Грушевського». 1970, 1—3 (25—27): 122—31.

«Методологічні основи над ранньою Історією України М. Грушевського». 1969, 1—3 (21—23): 65—73.

«Північне Причорноморя в грецькій логографії». 1971, 3—4 (31—32): 36—43.

«Рання історія України в ідеологічному насвітленні совєтської історичної науки». 1967, 1—2 (13—14): 38—51.

«Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках». 1973, 1—2 (37—38): 119—129.

«Українська Вільна Академія Наук у США». 1965, 3—4 (7—8): 5—10.

Дубровський, Василь. *«Мій учитель — проф. Г. А. Максимович»*. 1964, (4): 30—36.

«Проф. В. Г. Ляскоронський». 1965, 3—4 (7—8): 48—52.

«Спогад про проф. Д-р М. Н. Петровського». 1964, (2—3): 21—26.

Dunn, Dennis J. *"The Disappearance of the Ukrainian Uniate Church: How and why?"*. 1972, 1—2 (33—34): 57—65.

«Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки». 1967, 3—4 (15—16): 109—115; 1968, 1—4 (17—20): 119—123.

«Руський лев в емблемах міста Ченстохови і князя Володимира Опольського». 1972, 3—4 (35—36): 92—96.

«Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство». 1963, (1): 8—11.

Корчмарик, Ф. Б. *«Теорія Москви як III Риму та утворення московського патріярхату»*. 1964, (2—3): 18—21.

Кубійович, Володимир. *«Зміни в стані населення Української РСР у 1959—1969 рр.»*. 1972, 1—2 (33—34): 27—42.

«Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр.». 1973, 1—2 (37—38): 8—42.

Маркусь, Василь. *«Огляд праць та проблеми дослідження історії української іміґрації в Америці»*. 1971, 1—2 (29—30): 70—80; 1971, 3—4 (31—32): 59—39.

Мартос, Борис. *«М. С. Грушевський, яким я його знав»*. 1966, 1—2 (9—10): 73—81.

«Перші кроки Центральної Ради». 1973, 3—4 (39—40): 99—112.

Мацьків, Теодор. *«Англійський текст Зборівського Договору з 1649 року»*. 1970, 1—3 (25—27): 110—121

«Гетьман Іван Мазепа — Князь Священної Римської Імперії». 1966, 3—4 (11—12): 33—40.

«Ґравюра Мазепи з 1706 р.». 1966, 1—2 (9—10): 69—72.

«Найстарші американські газети про Україну». 1969, 1—3 (21—23): 106—109.

«Україна у звітах англійського посла з Москви, 1705—1710». 1972, 1—2 (33—34): 43—56; 1972, 3—4 (35—36): 72—84.

«Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 році у світлі австрійських документів». 1973, 3—4 (39—40): 127—132.

Мизь, Роман. *«Участь українців в життю юґославських народів в давніші часи»*. 1970, 4 (28): 76—82.

Міяковський, Володимир. *«Володимир Вікторович Дорошенко, 1879—1963»*. 1969, 1—3 (21—23): 47—55; 1969, 4 (24): 30—37.

«До 20-річчя Інституту Шевченкознавства УВАН». 1967, 3—4 (15—16): 152—153.

Моргун, О. *«Українські діячі в земствах»*. 1969, 1—3 (21—23): 56—64.

Назарко, Іриней. о. *«Великий князь київський Всеволод Ярославич»*. 1971, 3—4 (31—32): 5—11.

«Знаменне письмо козаків до папи римського». 1965, 1—2 (5—6): 22—27.

«Князі так звані ізгої». 1970, 1—3 (25—27): 102—109.

«Лист єпископа Суші до гетьмана І. Виговського». 1967, 1—2 (13—14): 52—58.

«Український історичний осередок в Римі». 1964, (4): 18—20.

Оглоблин, Олександер. *«Два портрети діячів Мазепинської Доби»*. 1972, 3—4 (35—36): 7—23.

«Завдання української історіографії на еміґрації». 1963, (1): 1—3.

«Леонід Соневицький». 1966, 3—4 (11—12): 66—67.

«Микола Василенко й Вадим Модзалевський». 1966, 3—4 (11—12): 5—25.

«Михайло Грушевський і українське національне відродження». 1964, 2—3): 1—6.

«Михайло Сергієвич Грушевський, 1866—1934». 1966, 1—2 (9—10): 6—14.

«Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 р.». 1965, 1—2 (5—6): 5—13; 1965, 3—4 (7—8): 11—16.

«Проблема предків Миколи Гоголя». 1967. 3—4 (15—16): 78—94; 1968, 1—4 (17—20): 19—36.

Рудницький, Ярослав. *«До історії українців Канади»*. 1968, 1—4 (17—20): 92—93.

Рудницький-Лисяк, Іван. *«Іполіт Володимир Терлецький»*. 1973, 3—4 (39—40): 158—161.

Світ, Іван. *«З діяльности Комісії по вивченню історії української іміґрації в Америці, 1953—1960»*. 1971, 3—4 (31—32): 99—105.

Сенютович-Бережний, В. *«Рід і родина Виговських»*. 1970, 1—3 (25—27): 149—167.

«Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства». 3—4 (39—40): 134—142.

«Родинні зв'язки Несвіцьких з князями Острожськими». 1968, 1—4 (17—20): 124—127.

«Остап Дашкевич — вождь козацький». 1969, 1—3 (21—23): 118—126.

Струк, Данило. *«Студії української мови і літератури в канадських університетах»* (резюме). 1971, 1—2 (29—30): 140.

Т. П. *«Українська участь у XIII Міжнародному Конґресі Істориків в Москві»*. 1970, 4 (28): 134—136.

Тимків, Михайло. *«До проблеми фінансування української вільної науки»*. 1964, (4): 45—46.

«Українське Історичне Товариство». 1964, (4): 1.

Chubaty, Nicholas D. *"Kievan Christianity Misinterpreted"*. 1972, 1—2 (33—34): 100—109.

Шанковський, Лев. *«Замітки до праці о. І. Нагаєвського History of the Modern Ukrainian State 1917—1923*. 1967, 3—4 (15—16): 116—122.

«Нарис історії Січових Стрільців». 1969, 4 (24): 102—107.

«Нарис української воєнної історіографії». 1970, 4 (28): 67—75; 1971, 1—2 (29—30): 58—69; 1971, 3—4 (31—32): 73—89; 1972, 3—4 (35—36): 55—71; 1973, 3—4 (39—40): 113—126.

Scherer, Stephen. *"Skovoroda and Society"*. 1971, 3—4 (31—32): 12—22.

Шевельов, Юрій. *«Моравізми в Ізборнику 1076 року?»*. 1972, 3—4 (34—36): 85—91.

Шляхтиченко, Михайло. *«До історії Директорії Української Народної Республіки»*. 1965, 1—2 (5—6): 56—61; 1965, 3—4 (7—8): 53—59.

РЕЦЕНЗІЇ І БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

Академія Наук СССР. *Критика новейшей историографии*. Ленинград, 1967. (М. Ж.) 1967, 3—4 (15—16): 141.

Академія Наук УССР. *Від Вишенського до Сковороди*. Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 147—148.

Енциклопедія народного господарства Української РСР. Т. І, Київ, 1969. (Б. Винар) 1970, 4 (28): 100—105.

Історичні джерела та їх використання. Випуск 1. Київ, 1964. (М. Ждан) 1966, 3—4 (11—12): 100—102; Випуск 2. Київ, 1966. (М. Ждан) 1967, 1—2 (13—14): 122—123; Випуск 3. Київ, 1968. (М. Ждан) 1969, 1—3 (21—23): 159—160; Випуск 4. Київ, 1969. (Р. Д.) 1969, 4 (24): 130.

Історія робітничого класу Української РСР. Київ, 1967, (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 198.

Історія селянства Української РСР. 2 томи. Київ, 1967. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 192—193.

Історія Української РСР. Київ 1967. (М. Ждан) 1968, 1—4 (17—20): 162—163.

М. В. Птуха. Вибрані праці. Київ, 1971. (Б. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 116—118.

Нариси з соціяльно-економічної історії України дожовтневого періоду. Київ, 1963. (Б. В.) 1970, 1—2 (25—27): 203.

Радянська енциклопедія історії України. Том І. Київ, 1969. (М. Антонович) 1970, 4 (28): 105—107; Том II. Київ, 1970. (М. Ждан) 1971, 3—4 (31—32): 114—116.

Середні віки на Україні. Київ, '1971. (М. Ждан) 1972, 3—4 (35—36): 138—142.

Українська сільськогосподарська енциклопедія. Том І. Київ, 1970. (Б. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 107—109.

Ackerman, Josef. *Himmler als Ideologe.* Göttingen, (Ф. Кордуба) 1972, 1—2 (33—34): 125—130.

Амальрик, Андрій. *Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?* Балтімор, 1971. (М. А.) 1971, 3—4 (31—32): 141.

The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Vol. XI. № 1—2 (31—32) 1964—1968. (Р. Д-к) 1969, 4 (28): 130—131.

Антонович, Катерина. *З моїх споминів.* Вінніпеґ, 1965—67, (Р. Д.) 1969, 1—3 (21—23): 166.

Аркас, Микола. *Історія України-Русі.* Краків, 1912. Фотостатичне перевидання, Вінніпеґ, 1967. (Р. Д.) 1967, 1—2 (13—14): 127—128.

Археологія Української РСР. Том І. Київ, 1971. (М. Б. Ж.) 1971, 3—4 (31—32): 138—139.

Архивное управление при Совете министров Украинской ССР. *Гражданская война на Украине 1918—1920.* В трех томах, чѐтырех книгах. Киев, 1967. (Л. Шанковський) 1967, 3—4 (15—16): 127—129.

Ауліх, В. В. *Зимнівське городище.* Слов'янська пам'ятка VI—VII ст. Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 148—149.

Бевзо, О. А. *Львівський літопис і Острозький літописець.* Київ, 1970. (М. Ждан) 1970, 4 (28): 116—117.

Beck, Erich. *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina.* Literatur bis zum Jahre 1965. München, 1966. (S. N.) 1967, 3—4 (15—16): 142.

Биковський, Лев. *Василь Кузів і Михайло Грушевський.* Вінніпеґ, 1968. (Л. Р.) 1969, 1—3 (21—23): 170.

Від Приворотя до Трапезунду. Спомини 1895—1918. Мюнхен, 1969. (І. Світ) 1970, 4 (28): 117—118.

Книгарні — Бібліотеки — Академія. Мюнхен, 1971. (Л. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 133—134.

Bilinsky, Yaroslaw. *The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II.* New Brunswick, 1964. (І. Каменецький) 1965, 1—2 (5—6): 81—84.

Borowsky, Peter. *Deutsche Ukrainepolitik 1918.* Luebeck, 1970. (Б. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 119—120.

Bošnjak, Mladen. *O štampariji, štamparu i izdavaču ukrajinskih inkunabula na narodnom jeziki.* Zagreb, 1967. (А. В. Івахнюк).

A study of Slavic Incunabula. Muenchen, 1968. (Л. В.) 1969, 4 (24): 131.

Brandeis University Symposium. *Ethnic Minorities in the Soviet Union.* New York, 1968. (С. Ю. Процюк) 1972, 1—2 (33—34): 136—137.

Брайчевський, М. Ю. *Коли і як виник Київ.* Київ, 1963. (М. Антонович) 1964, (2—3): 48—49.

Походження Русі. Київ, 1968. (М. Антонович) 1969, 1—3 (21—23): 150—152.

Брик-Дев'ятницький, Михайло. *Ми Брики. Родинна хроніка.* Лессер, Голяндія, 1966—67. (Л. Б.) 1968, 1—4 (17—20): 181.

Бутич, І. Л., (ред.) *Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст.* Київ, 1965. (О. Горбач) 1966, 1—2 (9—10): 115—116.

Welykyj, P. Athanasius G. OSBM. *Documenta Unionis Berestensis eiusque Auctorum, 1590—1600.* Romae, 1970. (Юрій Гаєцький) 1972, 1—2 (33—34): 135—136.

Винар, Богдан. *Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації, 1919—1964.* Мюнхен, 1965. (І. Витанович) 1968, 1—4 (17—20): 154—157.

Винар, Любомир. *Андрій Войнаровський.* Мюнхен, 1962, (Н. Полонська-Василенко) 1963, (1): 18—19.

Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен, 1964. (Т. Мацьків) 1971, 3—4 (31—32): 121—123.

Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892—1930. Мюнхен, 1970. (Н. Андрусяк) 1971, 1—2 (29—30): 121—122.

Винницький, Іван (гол. ред.). *Теребовельська земля.* Історично-мемуарний збірник. Нью Йорк, 1968. (Л. В.) 1970, 4 (28): 127—128.

Витанович, Ілля. *Аґрарна політика українських урядів 1917—1920.* Мюнхен, 1968. (Степан Ю. Процюк) 1969, 4 (24): 108—111.

Історія українського кооперативного руху. Нью Йорк, 1964. (Б. Винар) 1966, 3—4 (11—12): 83—86.

Соціяльно-економічні ідеї в змаганнях галицьких українців на переломі XIX—XX вв. Мюнхен, 1970. (Б. В.) 1971, 3—4 (31—32): 137.

Wielhorski, W. (ed). *Pamiętnik Kijowski.* Londyn, I—III sq., 1959—1966 sq. (Л. Биковський) 1967, 1—2 (13—14): 117—119.

«Вісті УВАН», ч. І. Нью Йорк, 1970. (Р. Д.) 1970, 4 (28): 127.

Власовський, Іван. *Нарис історії Української Православної Церкви.* Т. І. Нью Йорк, 1955. (І. Світ) 1966, 3—4 (11—12): 89—91.

Vlasto, A. P. *The Entry of the Slavs into Christendom.* London, 1970. (О. Домбровський) 1971, 1—2 (29—30): 113—116.

Włodarski, Bronisław. *Polska i Ruś 1194—1340.* Warszawa, 1966. (М. Ждан) 1967, 1—2 (13—14): 115—117.

Влох, Михайло. *Винники, Звенигород, Угнів та довкільні села.* Чікаґо, 1970. (Р. М.) 1970, 4 (28): 128.

Возьний, о. Володимир. *Шляхами минулого.* Розповіді, перекази та леґенди. Нью Йорк, 1970. (Л. Биковський) 1970, 4 (28): 118—119.

Войценко, Ольга. *Літопис українського життя в Канаді. Роки* 1925—1929. Т. III. Вінніпеґ, 1965. (В. Ю. Кисілевський) 1966, 1—2 (9—10): 119—20; Роки 1930—1939. Т. IV. Вінніпеґ, 1969. (В. Ю. Кисілевський) 1969, 4 (24): 120.

Woycenko, Olha. *The Ukrainians in Canada.* Ottawa, 1967. В. Ю. Кисілевський) 1968, 1—4 (17—20): 163—166.

Волинець, Степан. *Передвісники і творці Листопадового Зриву.* Вінніпеґ, 1965. (Л. Р. В.) 1967, 3—4 (15—16): 140.

Wolf, Eric R. *Peasant Wars in the Twentieth Century.* New York, 1969. (Марта Богачевська-Хомяк) 1972, 1—2 (33—34): 138—139.

Воропай, Олекса. *В дорозі на захід. Щоденник утікача.* Лондон, 1970. (Л. Биковський) 1972, 3—4 (35—36): 144—145.

Гаврилюк, М. *Бібліографія праць проф. Євгена Онацького, 1917—*1964. Буенос Айрес, 1964. (Л. Винар) 1965, 1—2 (5—6): 86—87.

Halich, Wasyl. *Ukrainians in the United States.* New York, 1970. (Reprint) (Р. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 132—133.

Harrison, John A. *The Founding of the Russian Empire in Asia and America.* Coral Gables, Fla., 1971. (Марта Богачевська-Хомяк) 1972, 1—2 (33—34): 137—138.

Генсьорський, А. І. *Галицько-Волинський літопис.* Процес складання редакції і редактори. Київ, 1958. (М. Ждан) 1964, (2—3): 49—50.

Герасименко, М. П. *Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщизняного господарства.* Київ, 1959. (І. Витанович) 1967, 1—2 (13—14): 108—115.

Голобуцький, В. О. *Економічна історія Української РСР.* Дожовтневий період. Київ, 1970. (Б. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 130.

Голобуцький, Володимир О. *Гомін, гомін по діброві.* Київ, 1968. (Л. В.) 1969, 4 (24): 125.

Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії. *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська Область.* Київ, 1970. (М. Бойко) 1972, 1—2 33—34): 140—141.

Гончаренко, Агапій, (о.). *Спомини.* Едмонтон, 1965. (І. Світ) 1965, 3—4 (7—8): 100—102.

Hopker, Wolfgang. *Die Stunde der Wahrheit.* Stuttgart, 1972. (Ф. Кордуба) 1973, 1—2 (37—38): 156—157.

Horak, Stephan M. *Junor Slavica. A Selected and Annotated Bilbliography of Books in English on Russia and Eastern Europe.* Rochester, 1968. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 172.

"*Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian*". Canadian Slavonic Papers. Vol. X, № 3, 1968. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 171.

"*The Kiev Academy: A Bridge to Europe in the 17th Century*". East European Quarterly. Vol. 2, № 2, 1968. (Л. Р. В.) 1968, 1—4 (17—20): 179—180.

"*Ukrainian Historiography 1953—1963*". Slavic Review. Vol. XXIV, № 2, 1965. (Л. Винар) 1965, 3—4 (7—8): 102—104.

Hornykiewicz, Theophil. *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe.* Band I. Philadelphia, 1966. (Т. Мацьків) 1966, 3—4 (11—12): 91—93; Band II. Philadelphia, 1967. (Л. Шанковський) 1967, 3—4 (15—16): 136—137; Band IV. Philadelphia, 1969. (Т. Мацьків) 1972, 1—2 (33—34): 132—135.

Грицак, Людмила, (і інші). *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака.* Кліфтон, Нью Джерсі, 1968. (Л. Биковський) 1969, 1—3 (21—23): 168.

Hrushevsky, Michael. *A History of Ukraine.* Hamden, Conn., 1970. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 132.

Грушевський, Михайло. *Ілюстрована Історія України.* Нью Йорк, 1967. (Р. Д.) 1967, 1—2 (13—14): 125.

Гуменюк, М. П. *Українські бібліографи XIX — початку XX століття.* Харків, 1969. (Л. Биковський) 1970, 4 (28): 109—112.

Гуджій, І. О. і В. С. Петренко. *Видатні радянські історики.* Київ, 1969. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 124.

Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1961 р. Київ, 1962. (Б. Винар) 1964, (4): 51—52.

Густитий, Кость. *Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу. Народна творчість та Етнографія,* ч. 1, 1971, стор. 41—51). (Л, Винар) 1971, 1 —2 (29—30): 129—130.

Гуцуляк, Михайло д-р. *Українець — співтворець кордонів Канади й Аляски.* Ванкувер—Торонто, 1967. (В. Ю. Кисілевський) 1967, 1—2 (13—14): 121—122.

Gajecky, George (and) Alexander Baran. *The Cossacks in the Thirty Years War 1619—1624.* Vol. I. Rome, 1969. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30). 105—107.

Ґольдеман, Соломон І. *Жидівська національна автономія на Україні, 1917—1920*. Мюнхен, 1963. (Л. Биковський) 1965, 1—2 (5—6): 85.

Gregorovich, Andrew. *Ukraine, Rus' and Muskovy. Toronto,* 1971. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 144.

Gregorovich, John, (ed.). *A Ukrainian in Parliament — Memoirs of Michael Luchkovich*. Toronto, 1965. (В. Ю. Кисілевський) 1966, 1—2 (9—10): 120—121.

Гросул, Я. С., А. К. Оцетя (і інші ред.). *Исторические звязи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах.* Том І. 1408—1632. Москва, 1965. (Л. Винар) 1970, 1—3 (25—27): 193—194.

Ґросул, Я. С. і Н. А. Мохов. *Историческая наука Молдавской ССР*. Москва, 1970, (Р. Д.) 1971, 3—4 (31—32): 138.

Daim, Wilfried. *Der Vatikan und der Osten.* Wien, 1967. (Ф. Кордуба) 1972, 3—4 (35—36): 136—138.

Darkovich, William. *Ukrainians in Canada — the Struggle to Retain Their Identity.* Ottawa, 1967. (В. Ю. Кисілевський) 1968, 1—4 (17—20): 170.

Дашкевич, Я. *Украинско-Армянские связи в XVII веке*. Киев, 1969. (Л. В.) 1969, 4 (24): 129.

De Cola, Tom. *Agapius Honcharenko: a «romantic exile»*. Sacramento State College, History 101, Fall 1959. (І. Світ) 1964, (2—3): 52—54.

Демкович-Добрянський, Михайло. *Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі*. Мюнхен, 1969. (Б. Винар) 1970, 1—3 (25—27): 189—191.

Deruga, Aleksy. *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918—1919.* Warszawa, 1969. (Jarema Rakowsky) 1972, 1—2 (33—34): 130—131.

Desrochesl, Alain. *The Ukrainian Problem and Symon Petlura.* Chicago, 1970. (Р. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 129.

Długosz, Jan. *Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego* Warszawa, 1962. (М. Ждан) 1963, (1): 19—20.

Dmytryshyn, B. *USSR. A Concise History.* New York, 1971. (Б. В.) 1971, 3—4 (31—32): 145.

Dobriansky, Lew E. *USA and the Soviet Myth.* Old Greenwich, Conn., 1971. (М. Мельник) 1971, 1—2 (29—30): 126—127.

Довженок, В. Й., В. К. Гончаров і Р. О. Юра. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ, 1966. (М. Ждан) 1967, 1—2 (13—14): 128.

Dowiat, Jerzy. *Chrzest Polski.* Warszawa, 1969. (М. Б. Ж.) 1970, 1—3 (25—27): 204—205.

Домашовець, Проп. Г. *Нарис історії Української Євангельсько-Баптистської Церкви*. Ірвінґтон, Торонто, 1967. (Л. Биковський 1968, 1—4 (17—20): 180.

Домбровський, Олександер, (ред.). *Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне видання присвячене двадцятиліттю діяльности. 1945—1965.* Нью Йорк, 1967. (Р. Д.) 1967, 3—4 (15—16): 139.

Донцов, Дмитро. *Націоналізм*. 3. видання. Лондон, 1966. (Р. Д.) 1967, 1—2 (13—14): 126.

Дорошенко, Дмитро. *Мої спогади про недавне-минуле 1914—1920.* 2. видання. Мюнхен, 1969. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 128.
Нарис історії України. ТТ. І—ІІ. Мюнхен, 1966 (Л. В.) 1967, 1—2 (13—14): 124—125.

Драґан, А. *Український Народний Союз в минулому і сучасному; 1894—1964*. Нью Йорк, без дати. (Р. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 128—129.

Cann, Lewis H. *Guerillas in History.* Stanford, 1971. (Jarema Rakowsky) 1971, 3—4 (31—32): 118—119.

Karaś, Mieczysław i Antoni Podraża, (red.). *Ukraina — teraźniejszość i przyszłość,* Kraków, 1970. (М. Ждан) 1971, 3—4 (31—32): 127—129.

Kaye, Vladimir J. *Early Ukrainian Settlement in Canada 1895—1900.* Toronto, 1964. (М. Фляк) 1964, (4): 52—53.

Кедровський, Володимир. *1917 рік.* Вінніпеґ, 1967. (Л. В.) 1969, 4 (24): 123.

Киценко, М. П. *Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва. Український Історичний Журнал.* Ч. 8, 1968, стор. 93—100. (Л. Р. В.) 1969, 1—3 (21—23): 172.

Кізик, О. Д. *Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний покажчик.* Львів, 1966. (Л. Винар) 1969, 1—3 (21—23): 163—164.

Clarke, Edward Daniel. *Travels to Russia, Tartary and Turkey.* (Reprint) New York, 1970. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 130—131.

Книжкова Палата УРСР. *Книги видавництва України за 1968 рік. Список випущеної літератури.* Харків, 1969. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 203.
Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу і країн соціялістичної співдружності. Бібліографія. Щорічник. Харків, 1967. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 201—202.

Ковалевський, Микола. *При джерелах боротьби.* Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. (В. Дорошенко) 1966, 3—4 (11—12): 86—88.

Коваленко, Людмила. *Наша не своя земля.* Част. I—III. Вінніпеґ, 1964—1968. (Лев Биковський) 1969, 4 (24): 121—122.

Codo, Enrique Martinez. *Guerrillas tras la cortina de hierro.* Buenos Aires, 1966. (Л. Шанковський) 1968, 1—4 (17—20): 166—169.

Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism: a study in its origins and background.* New York, 1961. (М. Г. Воскобійник) 1965, 3—4 (7—8): 98—100.

Кондукторова, Тамара Сергеевна. *Антропология древнего населения Украины.* Москва, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 146—147.

Королева, Наталена. *Без коріння.* Життєпис сучасниці. 3-тє доповнене видання. Торонто, 1968. (Л. Биковський) 1969, 1—3 (21—23): 168—169.

Koropeckyj, I. S. *Locations Problems in Soviet Industry before World War II: the Case of the Ukraine.* Chapel Hill, North Carolina, 1971. (Б. В.) 1971, 3—4 (31—32): 145.

Котляр, М. Ф. *Галицька Русь у другій половині XVI—першій четверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження.* Київ, 1968. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 202.
Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. (М. Б. Ж.) 1971, 3—4 (31—32): 139—140.

Кравців, Богдан, (ред.). *Іван Франко про соціялізм і марксизм.* Рецензії і статті, 1897—1906. Нью Йорк, (Л. Р. В.) 1967, 1—2 (13—14): 128.

Крип'якевич, І. П. *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму до 1772 р.* Київ, 1962. (М. Ждан) 1964, (2—3): 47—48.

Кубійович, Володимир. *Мені 70.* Париж, 1970. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 136.

Kuczyński, Stefan Maria. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* Warszawa, 1965. (М. Ждан) 1966, 3—4 (11—12): 99—100.

Кущинський, Антін. *Гетьман Павло і Гетьманич Данило Скоропадські.* Чікаґо, 1968. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 169—170.

Лебедович, Іван, о. *Полеві духовники Української Галицької Армії.* Вінніпеґ, 1963. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 165.

Prince Mazepa of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687—1709. Chicago, 1967. (Л. Винар) 1972, 1—2 (33—34): 119—120.

Medlin, William K. & Christos G. Patrinelis. *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia*. Geneve, 1971. (Horace W. Dewey and John-Paul Himka) 1972, 1—2 (33—34): 122—123.

Мезенцева, Г. Г. *Древньоруське місто Родень Княжа Гора*. Київ, 1968. (М. Ж.) 1969, 4 (24): 126—127.

Міяковський, В. *Дмитро Антонович*. Вінніпеґ, 1967. (Л. В.) 1968, 1—4 (17—20): 178—179.

Modernization and Diversity in Soviet Education. New York, 1971. (Б. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 126—127.

Моргун, Олександер. *Нарис історії промислової кооперації України*. Мюнхен, 1966. (І. Витанович) 1970, 4 (28): 118—119.

Мушинка, Микола, (ред.). *Науковий Збірник Музею Української Культури в Свиднику*. Кн. 4. Присвячено пам'яті Івана Панькевича. Пряшів, 1969. (Л. В.) 1970, 1—3 (25—27): 199.

Новосельцев, А. П., В. Т. Пашуто і інші. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва, 1965. (М. Ждан) 1966, 3—4 (11—12): 93—94.

Овсянников, Юрий М. *Ново-Девичий монастыр*. Москва, 1968. (Т. Мацьків, 1971, 1—2 (29—30): 123—124.

Овчаренко, Марія, (ред.). *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою*. Записки НТШ, т. 173. Париж—Чикаґо, 1962. (Ол. Соколишин) 1964, (4): 53.

Ohloblyn, Oleksander. *A History of Ukrainian Industry*. (Reprint) München, 1971. (Б. Винар) 1972, 3—4 (35—36): 131—134.

Оглоблин. Олександер. *Думки про сучасну українську советську історіографію*. Нью Йорк, 1963. (Л. Винар) 1963, (1): 16—17.

Опанас Лобисевич, 1732—1805. Мюнхен, 1966. (Л. Винар) 1967, 1—2 (13—14): 119—121.

Онацький, Євген. *По похилій площі. Записки журналіста і дипломата*. Ч. І. Мюнхен, 1964. (Л. В.) 1965, 1—2 (5—6): 86—87; Ч. ІІ. 1969. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 126.

Остапович, М. і О. П. Озерський, *Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського*. Нью Йорк, 1967. (Р. Д.) 1968, 1—2 (17—20): 177.

Паньківський, Кость. *Від комітету до державного центру. Життя і мислі*. Кн. дев'ята. Нью Йорк—Торонто, 1968. (Лев Биковський) 1969, 1—3 (21—23): 156—157.

Роки німецької окупації. Нью Йорк—Торонто, 1965. (Л. Биковський) 1966, 3—4 (11—12): 97—99.

Пажур, Олена. *Українці Чехословаччини 1962—1964 рр.* Пряшів, 1967. (Л. Б.) 1969, 4 (24): 125—126.

Пастернак, Ярослав. *Важливіші проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень*. Мюнхен, 1971. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 135.

Pelenski, Jaroslaw. *"Soviet Ukrainian historiography after World War II."* Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 12, № 3, 1964. (Л. Р. В.) 1965, 3—4 (7—8): 102—104.

Peters, Victor. *Nestor Machno. The Life of an Anarchist*. Winnipeg, 1970. (Л. В.) 1970, 4 (28): 125—126.

Петренко, П. Й. *Один з останніх Могікан*. Нью Йорк—Дітройт, 1963. (Л. Б.) 1969, 4 (24): 127—128.

Pidhainy, Oleh Semenovych. *Ukrainian Republic in the great East-European Revolution.* Vol. I: *"The Formation of the Ukrainian Republic"* Toronto—New York, 1966. (Л. Шанковський) 1967, 1—2 (13—14): 103—107.

Pidhainy, Oleh & Olexandra Pidhainy. *The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution. A bibliography.* Toronto, 1971. (Л. Винар) 1972, 3—4 (35—36): 127—128.

Піддубний, Іван. *Слідами життя.* Вінніпеґ, 1969. (І. Б.) 1970, 1—3 (25—27): 204.

Podhorecki, Leszek. *Sicz Zaporoska.* Wydanie II. Warszawa, 1970. (Р. Д.) 1—2 (29—30): 131.

Полонська-Василенко, Наталія. *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* Мюнхен, 1965. (Л. Винар) 1966, 1—2 (9—10): 111—113.
Видатні жінки України. Вінніпеґ—Мюнхен, 1969. (Л. В.) 1969, 4 (24): 123—124.
Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. II. Мюнхен, 1967. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 149—150.

Polonska-Wasylenko, Natalia. *Ukraine-Rus' and Western Europe in 10th—13th centuries.* London, 1964. (Л. Винар) 1964, (4): 51.

Pope, Andrzej. *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku.* Warszawa, 1968. (М. Ждан) 1970, 1—3 (25—27): 191—192.

Presniakov, A. E. *The Formation of the Russian State; a Study of Russian History in the Thirteenth to Fifteent Centuries.* Chicago, 1970. (С. Горак) 1971, 1—2 (29—30): 116—118.
200—201.

Прохода, Василь. *Записки непокірного. Історія національного усвідомлення і діяльности звичайного українця.* Частина перша. Торонто, 1967 —1969. (Л. Биковський) 1970, 1—3 (25—27): 194—196.
Симон Петлюра. Новий Ульм, 1968. (Л. Р. В.) 1968, 1—4 (17—20): 178.

Pushkarev, Sergei G., (ed.). *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917.* New Haven, 1970. (Р. Д.) 1970, 1—3 (25—27): 200—201.

Рыбаков, Б. Л. *Русские летописцы и автор «Слово о полку Игореве».* Москва, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 146.

Ріпецький, Степан, (ред.). *Літопис Українського Січового Стрілецтва. За волю України. Історичний Збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу УСС проти Москви 1914—1964.* Нью Йорк, 1967. (Л. Шанковський) 1967, 3—4 (15—16): 132—133.

Rozdolski, Roman. *Die große Steuer- und Agrarreform Josefs II. Ein Kapitel zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte.* Warszawa, 1961. (І. Витанович) 1967, 1—2 (13—14): 108—115.
Stosunki poddańcze w dawnej Galicji. Warszawa, 1962. (С. Витанович) 1967, 1—2 (13—14): 108—115.

Рубач, М. А. *Грушевский, Михаил Сергиевич. Советская Историческая Энциклопедия.* Т. 4. Москва, 1963. (В. Дубровський) 1966, 1—2 (9—10): 107—111.

Rudnyckyj, J. B. *Manitoba. Mosaic of Place Names.* Winnipeg, 1970. (М. Антонович) 1970, 4 (28): 128—129.

Rudnycky, Iwan L. *"The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule".* Austrian History Yearbook. Vol. 3, Pt. 2, 1967. (Л. В.) 1968, 1—4 (17—20): 177.

Рудь, М. П. *Українська Радянська Соціялістична Республіка. 1917—1967. Бібліографічний показчик.* Київ, 1969. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 202.

Савченко, Федір. *Заборона Українства 1876 р.* Київ, 1930. (Передрук) Мюнхен, 1970. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 107—109

Санцевич, А. В. *Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.* Київ, 1967. (Л. Винар) 1969, 1—3 (21—23): 157—159.

Serbyn, Roman, (ed.). *Federalisme et nations.* Montreal, 1971. (М. Антонович) 1971, 1—2 (29—30): 119—120.

Сирник, І. Г. (і інші, ред.). *Перший Світовий Конґрес Вільних Українців. Матеріяли.* Вінніпеґ—Нью Йорк, 1969. (Л. В.) 1970, 1—3 (25—27): 201.

Slavic Bibliographic and Documentation Center. *Dissertation on Progress in Slavic and East European studies.* Washington, D. C., 1971. (І. Д.) 1971. 1—2 (29—30): 1933.

Смирнов, А. П. *Скифы.* Москва, 1966. (Олександер Домбровський) 1969, 4 (24): 117—119.

Соневицький, Ігор. *Артем Ведель і його музична спадщина.* Нью Йорк, 1966. (О. Оглоблин) 1968, 1—4 (17—20): 157—161.

Сосновський, Михайло. *Україна на міжнародній арені 1945—1965.* Торонто, 1966. (Без під.) 1967, 1—2 (13—14): 126.

Спілка Українських Журналістів Америки. *Два з'їзди.* Нью Йорк, 1969. (Л. В.) 1969, 4 (24): 128.

Spuler, Bertold. *History of the Mongols.* Berkely, 1972. (М. Ждан) 1972, 3—4 (35—36): 128—131.

Stachiw, M. & J. Sztendera. *Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History 1918—1923.* Vol. I. New York, 1969. (Л. В.) 1970, 1—3 (25—27): 200.

Стахів, Матвій. *Третя совєтська республіка в Україні.* Нью Йорк, 1968. (В. Прохода) 1970, 4 (28): 113—116.

Старовійт, Микола. *У Листопадовому Рейді.* Лос Анджелес, Каліфорнія, 1968. (В. Прохода) 1968, 1—4 (17—20): 173—175.

Стерчо, Петро. *Карпато-Українська держава.* Торонто, 1965. (Р. Д.) 1969, 4 (24): 129.

Struve, Gleb. *Russian Literature under Lenin and Stalin.* Norman, Oklahoma, 1971. (Б. В.) 1971, 3—4 (31—32): 143—144.

Subtelny, Orest and Lubomyr Hajda, (eds.). Recenzija. *A Review of Soviet Ukrainian Scholary Publications.* Vol. I, № 1. Cambridge, Mass., 1970. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 121—123.

Sulimirski, T. *The Sarmatians.* New York, 1970. (О. Домбровський) 1972, 3—4 (35—36): 134—135.

Tillet, Lowell. *The Great Friendship; Soviet Historian on the Non-Russian Nationalities.* Chapel Hill, N. C., 1969. (С. Горак) 1970, 4 (28): 99—100.

Тихомиров, М. Н. *Источниковедение истории СССР. С древнейшего времени до конца 18. в.* Москва, 1962. (М. Ждан) 1963, (1): 18.

Толочко, Петро Петрич. *Історична топографія стародавнього Києва.* Київ, 1972. (М. Б. Ж.) 1972, 3—4 (35—36): 143—144.
Нащадки Мономаха. Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 147.

Treadgold, Donald W. *Twentieth century Russia.* Chicago, 1972. (Т. Гунчак) 1973, 1—2 (37—38): 157—158.

Українська Вільна Академія у США. Комісія для устійнення фактів і дат Української визвольної боротьби 1917—1920 років. *Велика українська революція. Календар історичних подій за лютий—березень 1918 року.* Нью Йорк, 1967. (Л. Винар) 1967, 3—4 (15—16): 123—124.

«Українська Книга». Журнал бібліографії і книгознавства, виходить що три місяці. Рік I, ч. 1, січень—березень 1971. Філядельфія, 1971. (Б. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 124—126.

«Український Вісник». I—II, січень—травень 1970. Балтімор, 1971. (М. А.) 1971, 3—4 (31—32): 140.

«Український історико-географічний збірник». Київ, 1971. (М. Ждан) 1973, 1—2 (37—38): 149—152.

«Український Історичний Журнал». Київ, 1964. Ч. 1—6. (М. Ждан) 1965, 3—4 (7—8): 89—93.

«Українською музою натхнені». Київ, 1971. (М. Антонович) 1972, 1—2 (33—34): 139—140.

Fabry, Philip W. *Die Sowjetunion und das Dritte Reich.* Stuttgart, 1971. (Ф. Кордуба) 1971, 3—4 (31—32): 130—132.

Фединський, Олександер. *Бібліографічний покажчик української преси поза межами України за 1966 рік.* Клівленд, 1967. (Л. Винар) 1967, 3—4 (15—16): 142.

Бібліографічний покажчик української преси поза межами України. Річник III/IV за 1968—1969 роки. Клівленд, 1970. (Л. В.) 1970, 4 (28): 124—125.

Fedynskyj, Jurij. *"State Session Laws in Non-English Languages; a Chapter of American Legal History".* Indiana Law Journal. Vol. 46, № 4, 1971. (Р. Д.) 1971, 3—4 (31—32): 144.

Федоров-Давидов, Г. А. *Курганы, идолы, монеты.* Москва, 1968. (М. Ждан) 1969, 1—3 (21—23): 167.

Кочевники восточной Европы под властью Золото-ордынских ханов. Археологические памятники. Москва, 1966. (М. Ж.) 1967, 1—2 (13—14): 129.

Хижняк, З. І. *Киево-Могилянська Академія.* Київ, 1970. (Ол. Баран) 1971, 3—4 (31—34): 123—124.

Хроніка землі руської. Едмонтон, 1969. (Р. Д.) 1971, 3—4 (31—32: 137—138,

Чайковський, І. *Наша мемуаристика.* Мюнхен, 1966. (Л. Биковський) 1971, 3—4 (31—32): 142.

Chew, Allen F. *An Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders".* Rev. ed. New Haven, Conn., 1970. (Б. В.) 1971, 1—2 (29—30): 133—134.

Chirovsky, Nicholas Fr. *An Introduction to Russian History.* New York, 1967. (Р. Д.) 1967, 3—4 (15—16): 141—142.

Chirowski, Nicholas Fr. *Old Ukraine. Its Socio-Economic History prior to 1781.* Madison, N. J., 1963. (Б. Винар) 1964, (2—3): 50—52.

Чорновіл, В'ячеслав. *Лихо з розуму.* Збірник матеріялів. Париж, 1967. (М. Антонович) 1968, 1—4 (17—20): 151—152.

Chornovil, Vyacheslav, (comp.), *The Chornovil Papers.* New York, (М. А.) 1968, 1—4 (17—20): 176.

Чубатий, Микола. *Історія християнства на Руси-Україні.* Т. І. Рим, 1965. (Л. Винар) 1968, 1—4 (17—20): 176.

Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй. Записки НТШ, 178. Нью Йорк—Париж, 1964. (О. Домбровський) 1964, (4): 49—50.

Українська історична наука. Філядельфія, 1971. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 135—136.

Chudzikowska, Jadwiga. *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim.* Warszawa, 1971. (Л. Биковський) 1973, 1—2 (37—38): 153—156.

Шашкевич, Маркіян. *Азбука і Абецадло.* Передрук, Вінніпеґ, 1969. (Р. Д.) 1969, 4 (24): 124.

Шевченко, Ф. П. *«Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну»*. Український Історичний Журнал, ч. 11, 1966, стор. 13—30. (Л. В.) 1967, 1—2 (13—14): 124.

Шекера, І. М. *Міжнародні зв'язки Київської Руси.* Київ, 1963. (М. Ждан) 1965, 1—2 (5—6): 77—79.

Штогрин, Дмитро М. (ред.). *Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930».* Чикаґо, 1966. (Л. Винар) 1966, 1—2 (9—10): 113—114.

Янів, Володимир. (ред..). *Релігія в житті українського народу.* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 181. Париж—Рим—Мюнхен, 1966. (Без під.) 1967, 1—2 (13—14): 127.

АРХІВНІ МАТЕРІЯЛИ

Антонович, Марко. *«Листи Михайла Грушевського до Т. Починка».* 1969, 4 (24): 78—93; 1970, 1—3 (25—27): 168—183.

«Листування Сергія Єфремова з Є. Х. Чикаленком». 1973, 3—4 (39—40): 146—156.

«Недрукований лист проф. Андрія Яковліва». 1964, (4): 46—47.

«Неопублікований лист О. Я. Конисього». 1965, 1—2 (5—6): 72—75.

Винар, Любомир. *«Декілька недрукованих листів Ілька Борщака».* 1963, (1): 11—13.

«Недрукований лист д-ра Ст. Барана про президента Петрушевича». 1964, (2—3): 45—47.

Грушевський, Михайло. *«Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919».* 1966, 1—2 (9—10): 98—101.

Gerus, Oleh. *"A. Stolypin and the Ukrainian Language Question".* 1972, 3—4 (35—36): 121—126.

Домбровський, Олександер. *«Декілька недрукованих листів проф. Ярослава Пастернака».* 1971, 3—4 (31—32): 106—113.

Ісаїв, Петро. *«Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6. VII. до 7. IX. 1918 р.».* 1968, 1—4 (17—20): 146—150.

«Недруковані листи Івана Франка і Іллі Шрага до Євгена Олесницького». 1967, 1—2 (13—14): 81—86.

«Статті з аріву Андрія Жука». 1969, 1—3 (21—23): 138—139.

Каменецький, Ігор. *«Україна в тоталітарних схемах нацизму».* 1972, 3—4 (35—36): 107—120.

Кісілевський, В. Ю. *«Опис Правобережної України в атлясі Йоанеса Янсонія».* 1966, 3—4 (11—12): 72—77.

Крип'якевич, Іван. *«Богдан Хмельницький і Москва».* 1969, 1—3 (21—23): 140—143.

Оглоблин, Олександер. *«З листів Дмитра Дорошенка до О. П. Оглоблина».* 1965, 3—4 (7—8): 84—88; 1966, 1—2 (9—10): 102—106.

Subtelny, Orest. *„From the Diary of Hetman Pylyp Orlyk".* 1971, 1—2 (29—30): 95—104.

ХРОНІКА

Академія Наук СРСР; (4): 55.

Академія Наук УРСР; дослідження «до-жовтневого періоду» історії України: 1964, (2—3): 56.

Американська Асоціяція для Поширення Слов'янських Студій (АААСС) і УІТ; конференція; резюме доповідей: 1971, 1—2 (29—30): 137—141.

1972, 3—4 (35—36): 151—154; 1973, 1—2 (37—38): 160—164; 1973, 3—4 (39—40):

Український Бібліографічний Інститут: 1964, (2—3): 56.

Український Вільний Університет: 1965, 3—4 (7—8): 109; 1966, 1—2 (9—10): 133, 134; 1967, 1—2 (13—14): 134; 1968, 1—4 (17—20): 184—185; 1971, 3—4 (31—32): 149.

Український Католицький Університет в Римі: 1966, 1—2 (9—10): 133.

Український музей-архів в Клівленді: 1966, 3—4 (11—12): 117.

Український Технічно-Господарський Інститут: 1966, 1—2 (9—10): 134.

Українсько-Американська Асоціяція Університетських Професорів: 1963, (1): 22; 1964, (4): 55; 1966, 3—4 (11—12): 116.

БІБЛІОГРАФІЯ

Воляник, Марта. «*Покажчик змісту „Українського Історика" за роки 1963—1973*». 1973, 3—4 (39—40): 174—194.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Биковський, Лев. З Ґенеральної Ґубернії до Вартеґау. Спомини 1944—1945. Денвер: Український Суходоловий Інституту, 1973. 109 стор.

Вассиян, Юліян. Твори. Степовий сфінкс, т. I, Торонто: «Євшан Зілля», 1972. 287 стор. $ 10.00.

Влес книга. Част. I—V, Лондон—Гаґа, 1969 (на правах рукопису).

Дмитрів, Нестор. Канадійська Русь. Подорожний спомин. Редактор Михайло Г. Марунчак. Вінніпеґ: УВАН, 1972. 55 стор.

Зеркаль, Сава. Руїна козацько-селянської України в 1648—1764—1802 роках. Нью-Йорк, 1968. 250 стор.

Камінський, Анатоль. Динаміка визвольної боротьби. Мюнхен, в-во «Сучасність», 1973. 236 стор. $ 4.90.

Липинський, Вячеслав. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Архів т. 6. Редактор Іван Коровицький. Філядельфія: Східно-Европейський Інститут ім. Липинського, 1973. 450 стор. $ 15.00.

Мартос, Борис і *Яків Зозуля.* Гроші українької держави. Мюнхен: УТГІ, 1962. 56 стор. + таблиці. $ 10.00.

Наукові Записки, тт. 20—23, Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1970—1972.

Петрівський, Михайло. Мрії сльозами облиті. Вінніпеґ—Торонто, 1973. 167 стор. $ 4.50.

Роєнко, Петро. Велика людина. Торонто, в-во «Любисток», 1973. 144 стор.

Рудницький-Лисяк, Іван. Між історією і політикою. Мюнхен, в-во «Сучасність», 1973. 441 стор. $ 7.90.

Сімянців, Валентин. Студентські часи. Спогад. Вашинґтон, 1973, 174 стор.

Солуха, Петро. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. Накладом автора, 1973. 377 стор.

Фединський, Олександер. Бібліографічний покажчик української преси поза межами України. 1970—1971, Клівленд, Український Музей-Архів, 1972. 80 стор.

Шифрін, А. Четвертий вимір. Мюнхен, в-во «Сучасність», 1973. 431 стор. $ 7.95.

American Book Reference Annual 1973. 4th ed. Bohdan S. Wynar, editor. Littleton, Colo.: Libraries Unlimited, 1973. 715 p. $ 19.75.

Burks, R. V. East European History: An Ethnic Approach. Washington, D. C.: American Historical Association, 1973. 35 p. $ 1.00.

Chirovsky, Nicholas Fr. A History of the Russian Empire. Vol. I. New York: Philosophical Library, 1973. 449 p. $ 15.00.

Christopher, John. B. The Islamic Tradition. New York: Harper and Raw, 1972. 197 p. $ 12.50.

Golan, Galia. The Czechoslowak Reform Movement. Communism in Crisis, 1962—1968. Cambridge University Press, 1962. 349 p. $ 16.50.

The Eyewitness Chronicle. Part I. München: Wilhelm Fink Verlag, 1972. 468 p. 78 DM (Harvard Series in Ukrainian Studies).

The Emerging Minorities in America. Santa Barbara, Calif.: Clio Press, 1973. 256 p. $ 11.95.

Jordan, Lois B. Mexican Americans. Littleton, Colo.: Libraries Unlimited, Inc., 1973. 265 p. $ 8.50.

Korduba, Myron. Litterature historique Sovietique-Ukrainienne. München: Wilhelm Fink Verlag, 1972. 365 p. 78 DM (Harvard Series in Ukrainian Studies).

Kulish, Panteleimon. The Black Councill. Translated from Ukrainian by George and Moira Luckyj. Introduction by Romana Bahrij Piculyk. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1973. 125 p. $ 7.50.

Modern Ukrainian Short Stories. Edited by G. S. Luckyj. Paralel Text Edition. Littleton: Ukrainian Academic Press, 1973. 228 p. $ 8.50.

Veryha, Vasyl. Communication Media and Soviet Nationality Policy. New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1972. 57 p. $ 2.00.